

Степасюк Л.М., Чередніченко О.О., Нагорний В.В.

РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

Навчальний посібник

КИЇВ – 2023

УДК 331.5(072)

**Автори: канд. екон. наук, доцент Л.М. Степасюк
канд. техн. наук, доцент О.О. Чередніченко
канд. екон. наук, доцент В.В. Нагорний**

*Рекомендовано Вченою радою Національного університету
біоресурсів і природокористування України
(Протокол № 4 від 25 жовтня 2023 р.)*

Рецензенти:

Канєва Т.В., доктор економічних наук, професор, Державний торговельно-економічний університет

Мельник В.І., доктор економічних наук, професор, Вінницький навчально-науковий інститут економіки Західноукраїнського національного університету

Радько В.І., доктор економічних наук, професор, Національний університет біоресурсів і природокористування

Л.М. Степасюк, О.О. Чередніченко, В.В. Нагорний. Розміщення продуктивних сил. Навчальний посібник. Київ: НУБіП України, 2023. 450 с.

У навчальному посібнику висвітлені теоретичні та практичні аспекти розміщення продуктивних сил України, особливості їхнього розміщення та територіальної організації. Охарактеризований розвиток природно-ресурсного, соціально-трудового, виробничого та науково-технічного потенціалу економіки регіонів. Проаналізована державна регіональна економічна політика та механізми її реалізації. Дана характеристика господарств великих економічних районів України та особливості регіонального розвитку, розкриваються тенденції і форми розвитку продуктивних сил регіонів та їхні зовнішньоекономічні зв'язки в умовах глобалізаційних процесів.

Навчальний посібник відповідає структурі та змісту програми курсу «Розміщення продуктивних сил», підготовлений для студентів вищих навчальних закладів спеціальності 051 «Економіка», які навчаються за програмами підготовки бакалаврів економічних фахових спрямувань. Посібник може бути корисним для магістрів, аспірантів та викладачів вищих навчальних закладів.

УДК 331.5(072)

© Л.М. Степасюк, О.О. Чередніченко,
В.В. Нагорний.

© Видавництво НУБіП України, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	9
ТЕМА 1. РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ЯК НАУКА ...	9
1.1. Продуктивні сили як невід’ємна складова розвитку економіки	9
1.2. Предмет, об’єкт вивчення та мета науки.....	15
1.3. Методологія курсу «Розміщення продуктивних сил»	17
ТЕМА 2. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.....	29
2.1. Розвиток науки «Розміщення продуктивних сил»	29
2.2. Основні теорії науки. Їхня класифікація та сутність.....	35
ТЕМА 3. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ТА ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ	52
3.1. Закони розміщення продуктивних сил.....	52
3.2. Закономірності розміщення продуктивних сил.....	56
3.3. Основні принципи розміщення продуктивних сил	61
3.4. Фактори розміщення продуктивних сил	64
ТЕМА 4. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ.....	70
4.1. Сутність, види, критерії і принципи економічного районування.....	71
4.2. Проблемне економічне районування.....	77
4.3. Форми розміщення та територіальної організації продуктивних сил.....	83
4.4. Територіальна організація продуктивних сил України.....	92

ТЕМА 5. НАУКОВІ МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОГО	100
ОБГРУНТУВАННЯ РОЗМІЩЕННЯ ВИРОБНИЦТВА	
5.1. Аналіз ефективності розміщення виробництва.....	100
5.2. Характеристика показників, що узагальнюють розвиток і розміщення виробництва. Інтегральна оцінка розвитку регіону.....	111
5.3. Територіальні баланси.....	120
МОДУЛЬ 2. ЗАГАЛЬНІ УМОВИ РОЗМІЩЕННЯ ТА РОЗВИТОК	126
ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ	
ТЕМА 6. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ОЦІНЮВАННЯ	126
6.1. Поняття природно-ресурсного потенціалу, його структура та оцінювання	126
6.2. Природні передумови та їхня роль у розміщенні продуктивних сил	132
6.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу України	138
ТЕМА 7. НАСЕЛЕННЯ ТА ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ	156
7.1. Чисельність населення та джерела його формування	156
7.2. Система розселення населення	169
7.3. Людські ресурси та зайнятість населення	173
ТЕМА 8. ВИРОБНИЧИЙ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ	190
8.1. Виробничий потенціал	190
8.2. Науково-технічний потенціал	194
ТЕМА 9. ОСНОВНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ	211
9.1. Поняття та структура господарського комплексу.....	211
9.2. Особливості формування виробничого комплексу України...	214
9.3. Місце України за рівнем економічного розвитку	223

Тема 10. МІЖГАЛУЗЕВІ КОМПЛЕКСИ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	232
10.1. Поняття та види міжгалузевих комплексів	232
10.2. Роль та склад паливно-енергетичного комплексу в національному господарстві України	233
10.3. Гірничо-металургійний комплекс	243
10.4. Машинобудівний комплекс	248
10.5. Комплекс галузей хімічної промисловості	256
10.6. Будівельний комплекс	262
10.7. Лісопромисловий комплекс	265
10.8. Комплекс галузей легкої промисловості	271
10.9. Агропромисловий комплекс	276
10.10. Транспортний комплекс	283
10.11. Соціальний комплекс	291
МОДУЛЬ 3. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ ТА РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА	299
ТЕМА 11. КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ	299
11.1. Регіон як основний об'єкт регіональної економіки. Діагностика регіонального розвитку.	299
11.2. Методика оцінки конкурентних позицій регіону	303
ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	308
12.1. Економіка Карпатського економічного району	308
12.2. Економіка Причорноморського (Південного) економічного району	315
12.3. Економіка Подільського економічного району	322
12.4. Економіка Поліського економічного району	328
12.5. Економіка Східного економічного району	334
12.6. Економіка Центрального економічного району	340

12.7. Економіка Придніпровського економічного району	346
ТЕМА 13. УЧАСТЬ ДЕРЖАВИ В УПРАВЛІННІ РЕГІОНОМ	353
13.1. Сутність та складові державної регіональної політики	353
13.2. Основні види регіональної економічної політики	358
13.3. Принципи та механізм реалізації регіональної економічної політики	362
ТЕМА 14. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ	365
14.1. Характеристика основних форм зовнішньоекономічної діяльності	366
14.2. Економічна інтеграція та економічні союзи	372
14.3. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України	380
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ І РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	397
ДОДАТКИ	409

ВСТУП

Розвиток економіки України передбачає структурну перебудову територіальних виробничих комплексів і підвищення ефективності використання регіональних ресурсів на основі впровадження сучасних ресурсозберігаючих і екологічно безпечних технологій. Це новий етап у розвитку продуктивних сил регіонів країни, який вимагає мобілізації їхніх внутрішніх ресурсів, удосконалення міжгалузевих господарських зв'язків, значних зрушень у зовнішньоекономічній діяльності.

В умовах глобалізації світової економіки особливого значення набуває переосмислення закономірностей і факторів територіального розміщення продуктивних сил України, які мають забезпечити соціально-економічний розвиток регіонів і поліпшення добробуту населення країни. При цьому особливого значення набуває оцінка виробничого та науково-технічного потенціалу регіонів, обґрунтування їхньої спеціалізації і вдосконалення галузевої структури.

Основою розвитку продуктивних сил України є науково обґрунтоване економічне районування країни, врахування особливостей територіального поділу праці та природних, економічних і соціальних умов регіонів. Тому важливого значення набуває обґрунтування нових підходів до формування політики регіонального розвитку, яка забезпечуватиме сталий економічний розвиток країни.

Вирішення регіональних проблем економічного й соціального розвитку є особливо актуальним в умовах глобальних змін світової економіки. Ці проблеми зумовлюють необхідність відповідних законодавчих актів із питань регіональної економічної політики України та визначення механізму її реалізації. Особливу увагу необхідно приділити питанням комплексного розвитку продуктивних сил територій і їхніх міжнародних економічних зв'язків на основі збалансованого функціонування регіонального господарства.

Завданням курсу «Розміщення продуктивних сил» є формування знань, навиків і світогляду, які необхідні при вивченні економічних аспектів розміщення продуктивних сил України.

Навчальний посібник підготовлений відповідно до програми дисципліни «Розміщення продуктивних сил», яка є нормативною для підготовки бакалаврів спеціальності 051 «Економіка». Співавторами навчального посібника є: доцент Л.М. Степасюк – теми 7, 8, 9, 10, 13; доцент О.О. Чередніченко – теми 1, 2, 3, 4, 5, 6; доцент В.В. Нагорний – вступ, теми 11, 12, 14.

МОДУЛЬ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

ТЕМА 1. РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ ЯК НАУКА

1.1. Продуктивні сили як невід'ємна складова розвитку економіки

1.2. Предмет, об'єкт вивчення та мета науки

1.3. Методологія курсу «Розміщення продуктивних сил»

1.1. Продуктивні сили як невід'ємна складова розвитку економіки

Будь-яка фундаментальна наука базується на системі чітких формулювань змістовних понять і категорій. Поняття є формою або/та способом узагальнення різноманітних предметів і явищ, набуваючи все більшого наукового значення при відображенні найістотніших ознак цих предметів. Категорія - це поняття, яке відображає найсуттєвіші загальні властивості та зв'язки різних явищ матеріального світу, наприклад, рух, час, простір, форма, зміст тощо.

Поняття являється певним узагальненням лише предмета, явища або процесу, а конкретна сфера дійсності відображається вже системою понять, категорій і законів. У теорії розміщення продуктивних сил наявний різнорідний понятійний апарат.

Розміщення продуктивних сил передбачає наявність певного об'єкта (продуктивної сили) та конкретної дії, спрямованої на нього (розміщення). Загальновідомо, що виробництво має суспільний характер і включає два рівні відносин. По-перше, відносини в системі «суспільство - природа», які узагальнюються безпосередньо в понятті «продуктивні сили» та відбивають зміст самого процесу виробництва. По-друге,

відносини в системі «суспільство - людина», тобто між людьми в процесі виробництва, які характеризуються поняттям «виробничі відносини».

Продуктивні сили (англ. *produce* — виробляти) - це система матеріально-речових і особистісних факторів виробництва, які в процесі поєднання забезпечують виробництво матеріальних і духовних благ і визначають зростання продуктивності праці.

До матеріально-речових факторів виробництва відносять предмети праці, знаряддя й засоби праці, сукупність яких утворює засоби виробництва.

Під поняттям «особистісні елементи» розуміють людей, які виробляють засоби праці та використовують їх у виробництві, володіючи необхідними знаннями, навиками та досвідом.

Сучасна економічна теорія, трактуючи склад продуктивних сил, не обмежується лише компонентами виробничої сфери. До продуктивних сил відносять предмети та засоби праці, природно-ресурсний потенціал, робочу силу, науковий і соціально-культурний потенціал, форми та методи організації праці та виробництв, інформацію тощо. Взаємодія всіх цих компонентів обумовлює специфічні риси та певний рівень розвитку продуктивних сил.

Виробничими відносинами є сукупність об'єктивних економічних відносин, які виникають між людьми в процесі виробництва суспільного продукту та його руху від виробництва до споживання. Засади виробничих відносин становлять відносини власності, що зумовлюють розподіл засобів виробництва, та система відносин у існуючому суспільному виробництві.

Процес виробництва (англ. *manufacturing process*) є економічною категорією, яка відображає процес створення продукції, споживчої вартості внаслідок функціонування поєднаних певним чином засобів виробництва та елементів живої праці.

З науково-економічної точки зору розміщення - це водночас процес і результат розподілу компонентів виробництва, населення та природних

багатств, які використовуються або можуть використовуватися при виробництві, по території країни відповідно до її природних, економічних і соціальних умов і особливостей існуючого територіального поділу праці.

Поняття **«розміщення продуктивних сил»** означає розміщення всіх засобів виробництва та людських ресурсів, які використовують ці засоби, без урахування територіально-виробничих зв'язків.

У сучасних умовах існує впорядкований урегульований процес розміщення продуктивних сил, тобто територіальна організація продуктивних сил у межах країни. Вона передбачає існування системи цілеспрямованих зв'язків і відносин між певними видами соціально-економічної діяльності на означеній території. Крім того, територіальна організація продуктивних сил включає формування як галузевих і міжгалузевих комплексів, так і регіональних і локальних господарських утворень.

Отже, сутність поняття «територіальна організація продуктивних сил» є більш широкою, ніж сутність поняття «розміщення продуктивних сил».

Головна мета розміщення продуктивних сил полягає в підвищенні соціально-економічної ефективності суспільної праці на підставі використання базових принципів і закономірностей функціонування економіки, в першу чергу, територіального поділу праці та регіонального комплексоутворення.

Ефективність функціонування економіки країни прямо залежить від раціонального розміщення й використання продуктивних сил, а саме природних ресурсів, засобів виробництва, людських ресурсів і капіталу.

Оскільки продуктивні сили забезпечують створення матеріальних і духовних благ відповідно до наявних потреб людей і визначають зростання продуктивності суспільної праці, то саме вони становлять матеріальну основу економічної системи. При цьому цілеспрямоване функціонування системи продуктивних сил забезпечує людина, яка теж є фактором

виробництва та його основною продуктивною силою, без якої виробництво неможливе. По-перше, вона задіює речові фактори виробництва. По-друге, створює більшість відтворюваних засобів виробництва, зокрема сировину, машини, обладнання, споруди тощо. По-третє, організує виробництво різноманітних необхідних матеріальних благ і послуг.

Невід’ємність продуктивних сил як складової розвитку економіки прослідковується протягом всього розвитку суспільства.

1 етап: *природні продуктивні сили* - період первіснообщинного ладу - відбувається процес переходу від привласнюючої економіки до виробничої.

2 етап: *суспільні продуктивні сили* - від періоду розкладу первіснообщинного ладу до ХХ ст. - відбувається зростання суспільного характеру виробництва.

3 етап: *загальноінтелектуалізовані продуктивні сили* - період формування людського фактору як загального інтелекту, а праці, як загальної наукової праці - відбувається створення й інтенсивне використання принципово нових знарядь праці, зокрема електронно-обчислювальних машин, розвинутої системи інформації тощо.

Опираючись на вище визначене, можна вважати процес розміщення продуктивних сил не тільки економічною, а й історичною категорією. В енциклопедії поняття «процес» визначається як послідовна зміна стану й стадій розвитку, тобто завжди існує чинник часу.

Проблеми розміщення продуктивних сил не існувало до досягнення певного рівня їхнього розвитку та розвитку суспільного поділу праці. При виробництві натурального характеру не відбувалося відокремлення його від споживання, тобто виробник одночасно виступав і споживачем продукції, використовуючи примітивні засоби виробництва в своїй життєдіяльності. В цей період процес розміщення виробництва переважно характеризувався розміщенням населення й населених пунктів.

Проблеми розміщення продуктивних сил проявились у період промислової революції. Розвиток машинної індустрії сприяв цілеспрямованому вибору місця та території для здійснення різних видів виробничої діяльності. Саме розширення використання машин на застосуванні парових двигунів значно посилило тенденцію до просторової варіативності виробництва.

З XIX століття все більше практичного значення набуває завдання оптимальності при розміщенні великих виробництв, вибору регіону в залежності від наявних джерел сировини та енергії, необхідної робочої сили та ринків збуту. Ефективність вибору місця виробництва стає важливою передумовою для отримання додаткової вартості, яка є змістом економічної доцільності будь-якої діяльності. При виробництві створюється продукція, вартість якої вища за витрати на робочу силу й інші складові саме на величину додаткової вартості. При цьому всі елементи продуктивних сил беруть участь у формуванні доходу. Величина їхнього продуктивного внеску в зростання доходу залежить від результативності дії кожного елемента таких сил. Виробництво додаткового продукту становить матеріальну основу розвитку суспільства, тому для підвищення продуктивності праці процес виробництва просторово розчленовують відповідно до наявних природних, економічних, соціальних і інших важливих умов на окремих територіях. Різні території характеризуються наявністю різної кількості запасів мінерально-сировинних, паливно-енергетичних, водних і людських ресурсів тощо, відповідно, певні стадії виробництва суспільного продукту просторово диференціюються. Це сприяє закріпленню випуску окремих видів продукції за певними територіями країни відповідно до сприятливого поєднання на них природних, трудових й інших умов і ресурсів. Саме це сприяло позитивному впливу на розвиток і посилення територіального поділу праці як основного джерела діяльності людей на певній території, що й зумовило весь процес розміщення виробництва.

Розміщення продуктивних сил є складним процесом, що включає заселення нових територій (первинне розселення), їхнє освоєння (наприклад, використання природних ресурсів), концентрацію та розосередження об'єктів господарської діяльності (створення й формування мережі міст, інфраструктури) тощо.

Сучасні умови актуалізують дослідження й роз'яснення сутності розміщення продуктивних сил, важливість аналізу змісту та взаємозв'язків його основних компонентів, вивчення головних характеристик і особливостей становлення та розвитку процесів розміщення виробництв на певних територіальних рівнях.

У сучасності продуктивні сили розглядають у наступних формах:

1) первинна, тобто базова форма, - продуктивні сили сфери матеріального виробництва. Зокрема, це галузь сільського господарства, промисловість, транспорт, будівництво, торгівля тощо;

2) форма, яка функціонує в нематеріальній сфері, - духовно-соціальні продуктивні сили. Зокрема, це освіта, наука, культура й мистецтво, сфера охорони здоров'я, фінансово-кредитна сфера тощо.

Важливими показниками розвитку продуктивних сил є рівень продуктивності праці та рівень розвитку духовно-соціальних продуктивних сил. Суспільно нормальним вважається рівень середньорічного приросту продуктивності праці 2 – 3 %. Продуктивність праці визначають виробленою кількістю продукції за одиницю часу, тобто вона відображає процес економії робочого часу, а її зростання є законом розвитку продуктивних сил. Якщо певні технологічні, організаційні та інші зміни не приводять до зростання продуктивності праці та зниження витрат на одиницю корисного ефекту, то вони є неефективними й невиправданими.

Підвищення продуктивності праці та більша економія робочого часу підтвержують зростаючий рівень продуктивних сил суспільства, що є критерієм його багатства та забезпеченості матеріальними й духовними

благами. Врахування специфічних характеристик територіального розміщення продуктивних сил дає змогу досягти в практиці господарської діяльності суттєвої економії робочого часу й суспільної праці, істотно покращити структурні параметри економіки країни та її економічні показники.

1.2. Предмет, об'єкт вивчення та мета науки

Одним з важливих аспектів вивчення продуктивних сил є дослідження та аналіз їхнього просторового розміщення. Саме цим займається наука «Розміщення продуктивних сил», яка формувалась для оцінювання ефективності розміщення виробництв як прикладний аспект.

Предметом науки завжди виступає сукупність питань про досліджуваний об'єкт, вивченням яких займається конкретна наука.

Предметом науки «Розміщення продуктивних сил» є виявлення певних законів і закономірностей та визначення основних принципів і факторів просторової організації усіх компонентів продуктивних сил, їхнє сучасне й перспективне розміщення, а також пошук шляхів і засобів для ефективної організації економічної діяльності різних суб'єктів господарювання в конкретному регіоні.

Як об'єкт дослідження, як правило, відмічають незалежні безпосередньо від людини матеріальні предмети, різні явища та категорії об'єктивної дійсності, які освоюються в сфері людської діяльності пізнавально й практично.

Об'єктом дослідження науки являються елементи просторового розміщення й організації складових продуктивних сил.

Метою науки виступає формування теоретико-методологічних засад, обґрунтування перспективного ефективного розміщення продуктивних сил та удосконалення вже існуючих систем з метою одержання максимально можливих позитивних результатів діяльності всіх

виробничих економічних систем із урахуванням природних, демографічних, соціально-економічних і екологічних факторів.

Наука про розміщення продуктивних сил є гармонійною системою суб'єктивних і речових елементів, які відображають активну взаємодію людських ресурсів, засобів виробництва й природи, тому вона взаємопов'язана з широким колом різних наук. Будучи безпосередньо економічною наукою, «Розміщення продуктивних сил» користується результатами наукових досліджень інших економічних, а також географічних, природничих і технічних наук. Усі результати досліджень зазначених наук мають безпосередній вплив на характер розміщення й структуру промисловості, сільського господарства та інших сфер діяльності.

Результати досліджень науки «Розміщення продуктивних сил» найбільше використовувались у галузевих передпланових прогнозах розвитку та розміщення продуктивних сил і в техніко-економічних обґрунтуваннях проектів будівництва великих підприємств. Проте інколи повне або часткове ігнорування тісних взаємозв'язків різноманітних чинників, наприклад, соціально-екологічних проблем розміщення, приводило до негативних наслідків.

Класичним прикладом такого підходу можна вважати великомасштабне будівництво в 60 – 70-ті роки ХХ століття крупних бавовняних комбінатів у середньоазіатських республіках Радянського Союзу. Такі рішення були націлені на зменшення транспортних витрат при перевезенні бавовни з територій її вирощування (середньоазіатських республік) до традиційних текстильних районів (Центральну Росію, Прибалтику, Україну) та витрат на доставку готової продукції у зворотньому напрямку; на забезпечення місцевого населення роботою та зменшення безробіття в регіонах з надлишковими людськими ресурсами; на покращання умов споживання населення; на підвищення рівня розвитку відсталих регіонів.

Текстильне виробництво переважно забезпечується жіночою працею, а після будівництва великих бавовняних підприємств з'ясувалося, що працювати на них немає кому. Релігійні та ментальні традиції місцевого населення стали для цього значною перешкодою, тому довелося залучати ткаць із інших регіонів країни. Це потребувало додаткових витрат, зокрема будівництво нового житла, створення додаткової соціальної інфраструктури. В результаті витрати на створення інфраструктури були більшими за очікувану економію від зменшення зустрічних транспортних перевезень.

Переселення необхідних працівників із інших регіонів привело до виникнення низки етнічних, релігійних і мовних проблем між місцевим і приїжджим населенням. Після розпаду СРСР побутовий характер цих відмінностей переріс у військові конфлікти, які спричинили велику кількість біженців із республік Середньої Азії і Казахстану, а також практично призупинення масштабного текстильного виробництва в середньоазіатському регіоні.

Отже, цей приклад засвідчує, що ефективність розміщення продуктивних сил є не тільки економічною проблемою. Це питання потребує вирішення низки інших найскладніших моментів, зокрема соціально-етнічних питань. В свою чергу, великий вплив на результативність прийняття певних рішень має існуюча економічна система.

1.3. Методологія курсу «Розміщення продуктивних сил»

Методологічні основи курсу «Розміщення продуктивних сил» базуються на сукупності категорій даної галузі економічної науки, системі певних наукових методів і алгоритмі вирішення конкретних теоретичних і прикладних завдань.

Наукові дослідження щодо розміщення продуктивних сил використовують методи, які стосуються характеристик економічних і просторових категорій. Науковими методами оцінювання, розміщення та розвитку продуктивних сил і виробничих економічних систем є наступні: аналіз статистичних матеріалів, картографічні спостереження, техніко-економічні розрахунки ефективності, районного планування, економіко-математичне моделювання, системний аналіз, балансові розрахунки тощо.

Загалом методологія курсу заснована на матеріалістичній діалектиці, відповідних економічних категоріях і законах.

Закони діалектики уможливають розкриття глибинної сутності процесів і явищ, що відбуваються в процесі розміщення продуктивних сил і вдосконалення їхньої територіальної організації. Показовою є їхня дія при трансформаційних перетвореннях, коли в результаті діалектичної єдності та взаємодії усіх складових елементів продуктивних сил здійснюється накопичення певних структурних змін, що обумовлюють перелаштування всієї системи відтворення таких сил і регулювання регіонального розвитку до її нової якості. Діалектичне заперечення розкриває внутрішній зв'язок між старим і новим і їхню спадковість, що досягається завдяки збереженню позитивної сутності попереднього в новому; повномірно це стосується й утворення та удосконалення прогресивних форм територіального формування продуктивних сил.

У діалектиці всі досліджувані проблеми набувають історичний характер, а безпосередньо дослідження - характер стратегії сучасного розвитку науки. Водночас діалектика зорієнтована на розкриття та можливості вирішення різноманітних суперечностей як у пізнанні, так і в реальній дійсності. На цьому базуються всі економічні розрахунки і наявні потреби конкретної особистості з урахуванням науково обґрунтованих норм споживання й довготермінового використання продукції.

Матеріалістична діалектика відтворює дійсність, практичний досвід, який базується на реальних подіях і явищах у певний часовий

відрізок історичного процесу. Основою будь якої науки, джерелом її існування є історичні факти. Сукупність наукових досліджень розвитку та розміщення продуктивних сил формує систему комплексного підходу щодо їхнього вивчення, оцінки й перспективного розвитку.

Системний аналіз є універсальним і фундаментальним методом дослідження для всіх наук. Його сутність полягає в підході до будь-якого об'єкта дослідження як до системи, тому він має важливе значення при вивченні територіальних економічних аспектів. Територіальні господарські системи, тобто економічні райони, галузеві й територіально-виробничі комплекси тощо - це, як правило, складні утворення соціально-економічного та природного характеру. Основним предметом територіальних і регіональних досліджень є триада «природа — господарство — населення». Отже, метод системного аналізу відіграє велику роль при комплексному вивченні різноманітних проблем, враховуючи при цьому всі взаємозв'язки, прямі та зворотні. Наприклад, результатом системних досліджень є планування розвитку певного регіону, господарської діяльності в конкретному районі. В сфері бізнесу даний метод використовують при вирішенні наступних завдань: раціональний розподіл виробничих потужностей у межах певної території, визначення ринкової потреби в новому устаткуванні та робочій силі належної кваліфікації, прогнозування попиту на певні види продукції.

Методи аналізу статистичних матеріалів застосовують при вивченні взаємозв'язку та динамічному розвитку просторово-економічних об'єктів і явищ. Найпоширенішими з них є методи обчислення індексів, обчислення середніх величин, кореляційний аналіз, метод групування та графоаналітичний метод. Аналізуючи статистичні дані, досліджують динаміку розвитку певної галузі або фірми, перспективи їхньої діяльності в майбутньому, можливості й доцільність утворення нових підприємств, або безперспективність їхнього функціонування.

Одним із найпопулярніших загально-наукових методів дослідження є *історичний метод*, який через інерційність систем «господарство», «населення», «природа» переважає в регіональних дослідженнях. Кардинальні зміни в розвитку даних систем можливі тільки впродовж тривалого часу. При цьому необхідною й важливою умовою визначення тенденцій розвитку та розміщення продуктивних сил є вивчення динаміки показників. Дослідження динамічних рядів у економічних науках зазвичай охоплюють період не менше 5 років.

Порівняльний метод дозволяє визначити відмінності в рівнях і особливостях розвитку різноманітних територіально-господарських структур. За допомогою цього методу обчислюють відносну ефективність функціонування певних об'єктів господарської діяльності. Історичний і порівняльний методи часто поєднують і використовують як *історико-порівняльний метод*.

У якості універсальних засобів наочного відображення різних об'єктів і явищ дослідження використовують *графічні методи*. Сучасна комп'ютерна техніка дозволяє створити практично будь-яке графічне зображення, зокрема графіки, діаграми тощо, витрачаючи небагато часу й праці. Дані методи застосовують переважно при дослідженні динамічних процесів розвитку й структури об'єктів.

Одним із найважливіших із графічних методів у територіальних дослідженнях вважається *картографічний метод*, оскільки вивчення різноманітних територіальних аспектів розвитку господарства та населення неможливе без використання карт, картосхем, картограм, картодіаграм та ін. Сучасні комп'ютерні технології створюють необмежені можливості застосування даного методу. Картографічний матеріал містить всю наявну інформацію про природні ресурси, корисні копалини, розташування населених пунктів, щільність населення тощо, на основі якої створюють диференційовані та спеціалізовані карти. При застосуванні даного методу необхідно враховувати деякі основні властивості карт,

зокрема програмне прогнозування й узагальнення його властивостей, можливість вимірювання й математичного порівняння, неперервність, наочність, а також певні вимоги:

- вся представлена інформація подається на визначені дати;
- масштаби карти та форма поєднання основних показників щодо розвитку об'єктів і процесів забезпечують достатність і порівнянність карт;
- простота й доступність роботи з картами;
- забезпечення новою інформацією;
- відповідність дійсності картографування;
- розроблення карт за короткий період.

Методи розрахунків техніко-економічних показників дозволяють якісно й кількісно вимірювати та оцінювати будь-які ознаки, характеристики, особливості різних процесів і об'єктів.

У наукових дослідженнях даної науки важливими є розрахунки певних груп техніко-економічних показників:

1. Показники, які характеризують обсяг виробництва та реалізації продукції, динаміку змін виробництва та ін.

Для характеристики обсягів виробництва та реалізації продукції використовують такі показники як товарна, валова та реалізована продукція.

Визначення динаміки змін виробництва потребує розрахунки різних динамічних показників: темпів приросту, темпів зростання, абсолютних відхилень.

Темпи приросту розраховуються за формулою:

$$T_{\Pi} = \frac{\Pi_i - \Pi_{i-1}}{\Pi_{i-1}} \times 100 \% \quad (1.1)$$

де Π_i і Π_{i-1} – величини аналізованих показників, відповідно, за даний і попередній роки.

Темпи зростання розраховуються за формулою:

$$T_3 = \frac{\Pi_i}{\Pi_{i-1}} \times 100 \% \quad (1.2)$$

Абсолютні відхилення розраховуються за формулою:

$$A_B = \Pi_i - \Pi_{i-1} \quad (1.3)$$

За результатами розрахунків динамічних показників будують графіки, діаграми тощо.

2. Показники, які відображають технологічні особливості певних галузей економіки.

Переважно вони визначають фактори впливу на розміщення окремих галузей і специфічні ознаки відповідної територіальної організації. Знання галузевих технологічних особливостей виступає необхідним критерієм оцінювання доцільності й ефективності розміщення підприємств у певному регіоні. Наприклад, деякі галузі можуть виробляти однакову кінцеву продукцію, але виготовлену з різної сировини і застосовуючи різні технології. Відповідно розміщення підприємств потребує орієнтованості на різні фактори. Також подібний ефект може бути отриманий при зміні технологій. Наприклад, виробництво каучуку спочатку орієнтувалося на імпорт сировини з Південної Америки, пізніше — на райони вирощування картоплі, зараз — на можливості використання нафти.

Для характеристики технологічних особливостей найважливішими є такі показники як ресурсомісткість, трудомісткість, наукомісткість, транспортномісткість, капіталомісткість, екологомісткість та ін. Такі показники обчислюють співвідношенням обсягів ресурсів, які використані при виробництві, та обсягів виробленої готової продукції. Тобто, вони відображають кількість використаних одиниць ресурсу на вироблену одиницю продукції. Екологомісткість показує кількість забруднювальних речовин, які утворюються при виробництві одиниці кінцевої продукції.

Аналізуючи технологічні показники та порівнюючи їх із нормативними або, при відсутності таких, із середніми значеннями по

галузі, країні, світу, визначають ефективність використання ресурсів і рівень технологічності підприємств. Якщо виробництво кінцевої продукції є занадто ресурсомістким, то сама продукція є дорогою й неконкурентоспроможною на ринку.

3. Показники ефективності виробництва, які допомагають у виявленні недоліків, помилок і диспропорцій у територіальній організації господарства.

До таких показників відносять собівартість виробництва, продуктивність праці, співвідношення темпів зростання продуктивності праці й заробітної плати, зниження частки ручної праці, капіталоозброєність, капіталовіддача, обсяги капітальних вкладень (інвестицій), ефективність капітальних вкладень, прибуток, рентабельність продукції, рентабельність виробництва, абсолютна економічна ефективність та ін.

Собівартість виробництва є вираженими в грошовій формі поточні витрати, здійснені на виробничу та реалізаційну діяльність підприємства.

$$C = VM + ЗП + ВЗП + АмВ + ТрВ + ПВ + \dots \quad (1.4)$$

де VM – вартість матеріалів;

ЗП – заробітна плата;

ВЗП – відрахування на заробітну плату;

АмВ – амортизаційні витрати;

ТрВ – транспортні витрати;

ПВ – позавиробничі витрати.

Продуктивність праці визначають співвідношенням обсягів виробництва продукції і витрат праці.

Капіталоозброєність визначають кількістю капіталу, що припадає на одного працюючого.

Капіталовіддачу визначають кількістю одиниць продукції, яку продукує одиниця капіталу.

Ефективність капітальних вкладень визначають приростом обсягу виробництва на одиницю інвестицій, а також строком окупності капітальних вкладень - співвідношенням обсягу інвестицій і прибутку.

Прибуток визначають сумою, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати.

$$\Pi = \text{Ц} - \text{С} \quad (1.5)$$

де Ц – ціна продукції;

С – собівартість продукції.

Рентабельність продукції визначають відношенням прибутку підприємства та собівартості виробництва.

Рентабельність виробництва визначають відношенням прибутку та вартості капіталу.

Абсолютну економічну ефективність визначають відношенням прибутку та приведених витрат на виробництво.

4. Показники, які характеризують особливості міжтериторіальних і внутрішніх економічних, виробничих і інших зв'язків.

До таких показників відносять обсяги вивезення та ввезення сировини та матеріалів, палива, готової продукції тощо. Їхній аналіз дозволяє визначити рівень забезпечення території ресурсами, розподіл по ній технологічних стадій виробництва, наявну та перспективну спеціалізацію й зв'язки кооперування, можливості формування територіально-господарських систем. Важливе значення дані показники мають для розроблення міжгалузевих балансів і оптимізаційного моделювання територіальної організації господарства.

5. Інноваційні показники, які визначають ступінь розвитку науково-технічного прогресу та відповідність використовуваних технологій світовим стандартам.

Найважливішими вважаються такі, які відображають частку впровадження нових прогресивних технологій, зокрема екологічно чистих, ресурсозберігаючих тощо.

б. Соціальні (соціально-економічні) показники, які відображають особливості соціально-економічного розвитку регіонів.

До зазначених показників відносять демографічні та екологічні показники, показники рівня життя населення, показники, які характеризують зайнятість населення, показники рівня розвитку соціальної і виробничої інфраструктури та ін.

Демографічні показники характеризують демографічні процеси та розкривають їхню динаміку. Виділяють:

- абсолютні демографічні показники, з яких найчастіше використовують загальну чисельність населення, його загальний і природний приріст;
- загальні демографічні коефіцієнти, зокрема коефіцієнти народжуваності та смертності;
- показник середньої тривалості життя;
- коефіцієнти відтворення населення.

Екологічні показники являються вагомим інструментом для оцінювання стану навколишнього середовища та прийняття належних рішень. Дані показники не тільки сприяють відображенню основних тенденцій, але й дозволяють аналізувати причини та наслідки екологічного стану. Наприклад, можна розглядати причинно-наслідкові зв'язки, зокрема, як впливає забруднення ґрунту на клімат, втрати родючого шару та біорізноманіття, зміни харчового ланцюга тощо. Використовують такі показники як рівень забруднення навколишнього середовища, розміри збитків і їхнє відшкодування та ін. Для необхідних розрахунків користуються Методикою розрахунку, затвердженою Міністерством енергетики та захисту довкілля.

Показники рівня життя населення характеризують економічний добробут населення певної території, який вимірюють розміром реального доходу на душу населення та кількістю населення за межею бідності. Найчастіше використовують розміри доходів населення, динаміку змін у структурі споживання товарів, забезпеченість населення житлом, об'єктами охорони здоров'я, культурно-побутового призначення, освіти, дошкільними закладами тощо.

Показники, які характеризують зайнятість населення, можна поділити на:

- абсолютні - відображають розмір зайнятості й безробіття;
- відносні - відображають частку відповідної категорії відносно всього населення, показуючи рівень поширеності певного явища в суспільстві.

Показники рівня розвитку соціальної і виробничої інфраструктури характеризують стан транспорту, зв'язку, сфери послуг, рекреаційної, культурної сфер і ін.

Для характеристики стану транспортної інфраструктури використовують, наприклад, довжину автомобільних доріг; обсяги автомобільного та залізничного вантажо- й пасажирообороту та ін.; стану зв'язку — щільність мережі зв'язку та покриття мережі Інтернет; кількість абонентів мобільного зв'язку та користувачів мережі Інтернет, рівень забезпеченості мобільним зв'язком тощо; стану рекреаційної сфери — кількість готелів, баз відпочинку, дитячих таборів і інших подібних закладів; стану соціального забезпечення — чисельність сиріт і усиновлених дітей, кількість пенсіонерів і середній розмір пенсій; стану культурної сфери — кількість бібліотек; театрів, музеїв, шкіл культурно-естетичного виховання тощо.

Розрахунок усіх розглянутих показників може використовуватися як для всієї країни, так і для певних її територій (областей, міст, районів).

Доцільність вибору конкретних показників залежить від визначених завдань територіальних досліджень.

Балансовий метод найчастіше застосовують при розробленні балансів людських ресурсів, грошових доходів і видатків, територіальних балансів потужностей підприємств. Особливу роль відіграє розроблення звітних міжгалузевих балансів, які стосуються виробництва, розподілу та споживання продукції в економічних районах і областях. Це є важливим чинником для впорядкування різнобічних міжрегіональних і внутрішньорегіональних зв'язків, а також правильного вибору місцезоташування підприємств.

Нормативний метод допомагає здійснювати планування розвитку виробництва, а також раціоналізувати формування запасів. При його використанні здійснюють порівняння чинних показників і нормативних або стандартних. Залежно від об'єктів розрізняють міжнародні, державні, відомчі та інші нормативи. Наприклад, у кожному виді виробництва застосовують різні нормативи використання ресурсів, фізіологічні норми споживання продукції, нормативи забезпеченості населення об'єктами сфери послуг, ефективності виробництва та ін. З часом нормативи й стандарти змінюються, що необхідно враховувати при розрахунках.

У регіональних економічних дослідженнях доволі часто порівнюють не з нормативними, а з чинними базовими та/або середніми показниками. Базові показники переважно використовуються при аналізі динаміки процесів. Середні показники по галузі, країні, світу використовують при визначенні рівня розвитку об'єкта дослідження відповідно до тенденцій розвитку аналогічних об'єктів.

Метод математичного моделювання є незамінним при проектуванні різних господарських комплексів. Використовуючи метод багатofакторного аналізу, можна аналізувати значну кількість факторів, а метод математичного моделювання дозволяє їх оцінювати та прогнозувати на перспективу. Зокрема, при будівництві нафтопроводу необхідно

враховувати такі фактори, як обсяги видобутку нафти та поставок для даного нафтопроводу, її якість, закупівельні й реалізаційні ціни тощо. Даний метод створює можливість утворення системи взаємопов'язаних моделей, які дозволяють застосовувати результати вихідної інформації при прийнятті найбільш раціональних рішень для розміщення продуктивних сил.

Метод експертних оцінок або *метод Дельфі* засновується на оцінюванні фахівцями в певних сферах моделей розвитку об'єкта дослідження. Даний метод найчастіше використовують у технологічному прогнозуванні для подальшого планування виробництва та збуту продукції.

При проведенні досліджень щодо розвитку й розміщення продуктивних сил важливо обгрунтовано підбирати і застосовувати методи відповідно до поставлених завдань із урахуванням вимог часу.

Цікаво знати.....

Метод Дельфі був розроблений у 50 - 60-х роках ХХ століття для аналізування планів атомної війни США. Назву запозичили від Дельфійського Оракула.

Основа даного методу експертних оцінок була закладена дельфійськими оракулами – жерцями Стародавньої Греції, – які озвучували прогнози щодо невизначених аспектів життя грецького народу після розгляду всіма членами ради обставин справи, ретельного обговорення та прийняття рішення на раді дельфійських мудреців.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити сутність продуктивних сил як важливої складової розвитку економіки.
2. Визначити предмет, об'єкт вивчення та мету науки «Розміщення продуктивних сил».
3. Теоретичні основи розміщення продуктивних сил.
4. Що таке методологія і методика дослідження? У чому полягає їхня суттєва відмінність?
5. Дайте визначення методу дослідження.
6. Які загальнонаукові та спеціальні методи використовуються для наукового обґрунтування «Розміщення продуктивних сил».
7. Основні завдання курсу.
8. Зміст курсу та його місце в системі наукових дисциплін.

ТЕМА 2. ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

1. Розвиток науки «Розміщення продуктивних сил»
2. Основні теорії науки. Їхня класифікація та сутність.

2.1. Розвиток науки «Розміщення продуктивних сил»

Основою загальних теоретичних засад становлення та розвитку розміщення продуктивних сил є виокремлення головних чинників, що зумовлюють відповідне територіальне розміщення виробничих і соціальних об'єктів. Тому необхідно опрацьовувати основні наукові течії і школи, що виникали в процесі розвитку даної науки.

Існує багато наукових напрямків аналізу проблем розвитку й розміщення продуктивних сил.

Одним з перших напрямків вважається "*географічний детермінізм*" (лат. *determinare* — визначити, обмежити), започаткований ще в Давній Греції Гіппократом, Страбоном і Полібієм. Пізніше видатними представниками цього вчення були Ш. Монтеск'є, Е. Гантингтон, Е. Реклю, Ф. Ратцель. Прибічником його був також географ Л. Мечников. Сутність даного вчення полягає в визначенні природного середовища й географічного розташування конкретної країни або регіону головною силою розвитку людства. Детерміністи наголошували, що саме природні умови є основними формуючими чинниками структури й розміщення виробництва та визначають історичний розвиток і спосіб життя народів. Таким чином, вони вважали, що соціальні процеси відіграють у житті суспільства другорядну роль.

У своїй праці «Про повітря, води та місцевості» Гіппократ відзначав залежність здоров'я, звичаїв, поведінки людини, деяких суспільно-історичних процесів від еколого-географічного середовища. Полібій вважав, що розвиток усіх народів неминуче залежить від клімату.

Шарль Монтеск'є розглядав клімат, рельєф, характер ґрунту як основні фактори формування суспільного ладу, розвиваючи погляди Ж. Бодена. В своєму творі «Про дух законів» Ш. Монтеск'є стверджував, що релігійні вірування людей, їхні звичаї, політичний устрій є тільки похідними від природних умов, і, насамперед, клімату.

Л. Мечников особливого значення надавав водним ресурсам, вважаючи, що саме вони зумовлюють нерівномірність суспільного розвитку. В своїй праці «Цивілізація та великі історичні ріки» вчений поділяє історію розвитку людства на річкову, середземноморську й океанічну періоди цивілізації.

«Географічний детермінізм» характеризується непереконливістю й ненауковістю. Основним недоліком даної течії є ігнорування її представниками внутрішніх закономірностей розвитку суспільства, зокрема подібність основних рис і головних етапів розвитку при значних

відмінностях природного навколишнього середовища різних країн. Крім того, форми суспільного життя змінюються швидше при відносній незмінності природних умов, а активний вплив людини на природу змінює умови існування й створює нові.

Пізніше виникає так звана геополітика, духовним засновником якої був німецький географ Ф. Ратцель. У своїй праці «Політична географія» Ф. Ратцель сформулював ідею «життєвого простору», за якою держава є єдиним організмом, що розвивається в часі й розширюється в просторі. Свою концепцію вчений пов'язував із расизмом і колонізацією.

Звичайно роль географічного середовища для суспільного життя не можна абсолютизувати та перебільшувати, але й нехтувати й недооцінювати теж не варто. Наявність сприятливих умов і ресурсів полегшують життя людей і навпаки. Проте, протягом історії існування суспільства спостерігаються відмінності розвитку народів у однакових кліматичних поясах. І, наприклад, фіни й шведи живуть у не зовсім сприятливих умовах, але мають вищий рівень життя порівняно деякими іншими народами.

Заперечення вагомості географічного фактора як основного при формуванні суспільного ладу висунули К. Гельвецій і Дж. Міллар. У праці «Походження відмінностей рангів» Дж. Міллар відзначив незначну залежність національного характеру від безпосереднього кліматичного впливу.

Зрозуміло, що матеріальний добробут не формується географічним середовищем, а створюється працею людини, її вмінням освоїти існуючі багатства та організувати ефективну систему виробництва, розподілу та споживання. Проте природні умови впливають на існування людства та його розвиток.

Різновидом зазначеної теорії є *«вульгарний географізм»*, у якому визначальною силою розвитку людського суспільства й, відповідно, розміщення продуктивних сил зазначаються природні умови. Саме вони

вважаються формуючими для структури й розміщення виробництва, а також визначальними щодо економічних і соціальних особливостей життя людства в різних кліматичних поясах.

Близьким до вчення "географічний детермінізм" є "*енвайронменталізм*" (англ. *environment* — оточення, середовище). Дана течія виникла в США, її основними представниками є Р. Сміт, Е. Сімпл, Г. Тейлор. Енвайронменталісти стверджують, що міжнародний поділ праці засновується на відмінностях у природному середовищі. Особливо популярною серед них є теорія "кліматичних оптимумів". Автор даної теорії Е. Гантингтон зазначав, що найсприятливіші умови для виробничого розвитку мають країни, які розташовані в помірному поясі. В своїй праці «Характер рас у світлі впливу природного середовища, природного відбору та історичного розвитку» вченим викладена концепція, щодо впливу природних сил на процес суспільного розвитку. Він вважав, що саме рельєф, клімат, ґрунти, рослинний і тваринний світ визначає характер суспільного ладу, а риси господарського розвитку та поведінка людей формуються під впливом природних елементів.

Безпосередньо системні ринкові теорії розміщення виробництв розробляються вже в XIX столітті. Засновниками таких теорій були А. Вебер, І. Тюнен, а в XX столітті — В. Кристалер, І. Ізард, А. Гетнер, А. Леш, а також Дж. Чарлі, П. Хагет та ін. Ці теорії засновувались на визначальній ролі прибутку в умовах ринкового господарства.

А. Вебер і І. Тюнен розглядали моделі, в яких окреме підприємство розташовувалось у оптимально вигідному місці для отримання найбільшого прибутку.

І. Тюнен об'єктом теоретичних моделей вибирає не окремих суб'єкт господарської діяльності, а ціле місто. При цьому даний окремих об'єкт розглядається ізольовано від інших регіонів і аналізуються тільки зв'язки "село — місто". В своїй роботі «Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства й національної економіки» 1825 року І. Тюнен

розглянув різні варіації розміщення сільськогосподарських об'єктів відносно ринку збуту продукції і припустив, що на дохідність фермерства, а саме ефективність цього виробництва, вирішальний вплив здійснюють, насамперед, витрати на транспортування продукції.

В своїй праці "Теорії розміщення промисловості" 1909 року А. Вебер обирає в якості моделі ізольоване господарство й відповідно сильно обмежує кількість факторів впливу, включаючи й ринкові. Вчений висловлює думку, що розміщення об'єктів промисловості визначається транспортною, робочою орієнтацією підприємств, а також їхньою агломерацією. Тобто, підприємство може функціонувати ефективно, якщо розташоване в сприятливих умовах територіально з добре розвинутим транспортним сполученням і достатньою кількістю кваліфікованої робочої сили.

А. Леш у своїх роботах основну увагу звертає на ринки збуту продукції як визначальний фактор розташування виробництва, розглядаючи одержання максимального прибутку як єдину мету при розміщенні підприємств.

А. Гетнер опрацьовував так звану хорологічну (грец. *chores* — місце) концепцію, в якій відбиваються причинні взаємозв'язки з одного боку між об'єктами та явищами, а з іншого - між об'єктами та територіями, з якими вони співвідносяться.

Марксистська теорія розглядала розвиток і розміщення продуктивних сил як обумовлені способом виробництва, а їхню територіальну організацію - як істотно залежну від соціального ладу. Марксистки вважали, що кожний суспільно-соціальний лад характеризують певні економічні закони й закономірності, причому не заперечується й дія загальних законів. У соціалістичних країнах таке трактування призвело до жорсткого планування, що вплинуло й на розташування виробництва. Як відомо, така практика отримала позитивні й негативні наслідки. В 20 — 50-ті роки ХХ століття більшість країн екстенсивно нарощували

економічний потенціал, зокрема коштом кількості споруджених об'єктів господарства. Підпорядкування жорсткому централізованому плануванню уможливило зосередження ресурсів у найсприятливіших регіонах і центрах. У розквіт доби науково-технічної революції політика централізованого управління економікою та нерозвиненість ринку привели до негативного впливу на розвиток соціалістичних країн, оскільки специфічні закономірності, так звані економічні закони соціалізму, переоцінювалися, а загальними законами й закономірностями нехтували на догоду панівній політичній ідеології.

Синтетичний науковий напрям сформувався в другій половині ХХ століття, його засновником вважається американський географ і економіст В. Ізард. За даним напрямом дослідники вивчають регіони як цілісні багатоаспектні та багатофункціональні системи з наданням переваги різноманітним міждисциплінарним дослідженням.

"Ідеально чистої" моделі розміщення продуктивних сил не існує. В розвинутих країнах ринкові процеси регулюються державою за допомогою розроблення різних спеціалізованих програм, індикативних планів тощо. В будь яких випадках важливо враховувати об'єктивні закономірності розміщення продуктивних сил на всіх рівнях незалежно від масштабів об'єкта оцінювання. Водночас необхідною є правова основа економічних важелів стимулювання, яка б відображалась у Конституції країни та різних державних актах.

У сучасній економічній науці переважає думка, що економічні закони й закономірності мають загальний характер, але в країнах із різним соціально-економічним устроєм проявляються неоднаково. На розміщення продуктивних сил впливають певні передумови, закономірності й фактори, серед яких провідна роль належить територіальному поділу праці, в результаті якого формується територіальний розподіл продуктивних сил.

Сучасні втчизняні вчені запропонували наступні напрями розвитку:

- *локальний* або «*напрямок розміщення*» - основною метою є

визначення раціонального місця розташування підприємств;

- *регіональний* - охоплює дослідження щодо оптимізації структури та розмірів виробництва в певному регіоні;

- *комплексний* - передбачає розроблення загального рішення локальних і регіональних проблем господарського комплексу.

В наукових розробках з питань регіонального розвитку початку ХХІ століття містяться наукові дослідження щодо визначення ймовірностей подібності економічних, політичних і соціальних складових при виокремленні різних регіонів; визначення основної мотивації регіонального поділу; розроблення рекомендацій для розвитку регіональної інтеграції.

2.2. Основні теорії науки. Їхня класифікація та сутність

Оцінювання та обґрунтування розміщення виробництв і продуктивних сил переважно базуються на вивченні економічного простору, застосовуючи аналітичну геометрію, методи районного планування, розв'язок транспортних задач. Теорія просторової економіки включає теорію концентричних кіл І. Тюнена, теорію “штандортів” А. Вебера, теорію системи шестикутників В. Кристалера. В теорії просторової економіки економічний простір розглядається як ідеально рівна поверхня з рівномірно розташованими різноманітними населеними пунктами й об'єктами господарювання.

Теорію “концентричних кіл” змодельював І. Тюнен за допомогою методу абстракції. При вивченні питання утворення ренти дослідник вирішив визначити вплив міста-ринку на спеціалізацію сільського господарства приміської території, яка має однакову родючість. Своє бачення вчений виклав у роботі “Ізольована держава в її відношенні до сільського господарства та національної економії”, де вперше об'єктивно

обґрунтовувалися вплив і залежність розміщення продуктивних сил і їхнього розвитку.

Використовуючи значний обсяг теоретичного матеріалу та практичні дані, порівнюючи витрати на доставку продукції до ринку збуту, І. Тюнен виявив зони з найсприятливішими умовами для розміщення в кожній із них певних видів сільськогосподарського виробництва. За його підрахунками оптимальною виявилась схема розміщення в вигляді концентричних кіл навколо центрального міста-ринка, що являються зонами виробництва різної сільськогосподарської продукції. При збільшенні урожайності сільськогосподарських культур або продуктивності тварин розміщення виробництва повинне бути ближче до міста, при здорожчанні одиниці товару його виробництво доцільно розміщувати далі від міста. Отже, інтенсивність ведення сільськогосподарського виробництва знижується з віддаленням від міста.

Теорію І. Тюнена ще називають теорією сільськогосподарського штандорта або теорією розміщення сільськогосподарського виробництва (нім. *standort* – місцезростащування, розміщення).

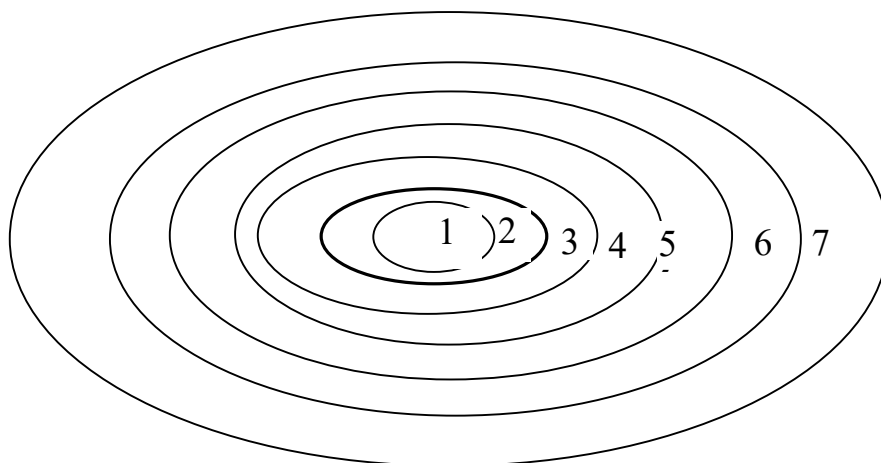

Рис. 2.1. Оптимальна схема просторового розміщення сільськогосподарських галузей відносно центру споживання

- 1 – місто (ринок збуту)
- 2 - овочеві культури та молочне скотарство
- 3 - лісівництво (в ті часи було дуже прибуткове)
- 4 - зерновиробництво
- 5 - кормовиробництво
- 6 - трипільна сівозміна
- 7 – екстенсивне тваринництво.

І. Тюнен виокремив шість зон - концентричних кіл (рис. 2.1), які розташовані довкола міста-ринку.

Найближчою є зона овочівництва й молочного тваринництва з виробництвом нетранспортабельної продукції і значними капіталовкладеннями на її одиницю. Чим далі від міста-центру, тим транспортні витрати більші. В своїй теорії дослідник вперше використав деталізовані математичні розрахунки при обґрунтуванні розміщення виробництва в просторовій економіці.

Дослідження І. Тюнена були високо абстрагованими. В них розглядалася економічно ізольована від світу держава з аграрною

спеціалізацією та без зовнішніх економічних зв'язків, в межах якої існує місто-центр, що являє собою єдиний можливий ринок збуту сільськогосподарської продукції і джерело забезпечення промисловими товарами.

Схему розміщення виробництва продукції і ринкових зон І. Тюнен моделював на досвіді розвитку господарства Німеччини на початку ХІХ століття, але в сучасності відбулися докорінні зміни внаслідок розвитку транспорту, нової техніки та технологій, які дозволяють суттєво подовжити терміни зберігання та реалізації різних товарів. Незважаючи на це, вклад дослідника має велике значення для теорії і практики розміщення продуктивних сил, оскільки він один із перших звернув увагу на просторові особливості процесів формування ринку та важливість виокремлення ринкових зон реалізації товарів залежно від витрат виробництва та обігу. Сучасні автори А. Гротевальд і М. Чісхолм відзначають, що в певних випадках основні положення теорії Тюнена можна застосовувати й у ХХІ столітті. Наприклад, розвиток сучасного транспорту призвів до розширення радіусу ринкових зон, але в масштабах континентів все ж таки спостерігаються концентричні моделі ринкових зон.

Надалі розвиток теорії розміщення пов'язаний із вивченням і дослідженням просторового аспекту виробництва та споживання продукції промисловості, результати чого були представлені в другій половині ХІХ століття в роботах В. Рошера, В. Лаунгардта та інших.

Теорія розміщення виробництва базувалась на методі вагового трикутника, розробленого в 1882 році німецьким вченим В. Лаунхардтом. Метод застосовувався при визначенні оптимального місця розташування для промислового підприємства відносно до джерел видобутку необхідної сировини та ринків збуту готової продукції. Пункт виробництва продукції і джерело видобутку сировини аналізуються як різні просторові локації, а визначальним чинником, як і в попередньо розглянутій теорії, виступають

транспортні витрати. Місце оптимального розміщення підприємства напряму залежить від співвідношення перевезеного вантажу та відстані.

Застосовуючи геометричні та механічні методи розрахунку, В. Лаунхардт визначав можливе найбільш сприятливе місце для розміщення підприємства. За даною теорією таким місцем може бути кожна з вершин трикутника або будь-яка точка всередині цієї фігури (рис. 2.2).

Географія металургійної промисловості має багато прикладів розміщення таких підприємств відповідно трикутнику Лаунхардта.

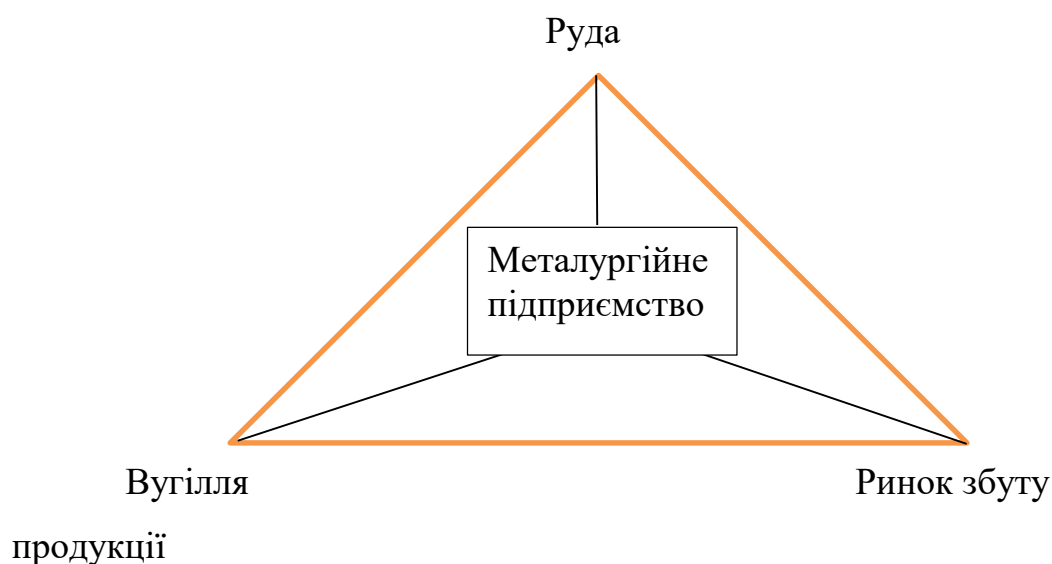

Рис. 2.2. Локаційний трикутник Лаунхардта

Даний метод можна використовувати й для більшої кількості видів сировини, при цьому утворюється випуклий багатокутник. Метод вагового трикутника є однією з перших фізичних моделей у економічних науках, яка застосовується при розв'язанні різних теоретичних і практичних задач.

Теорія промислового штандорта А. Вебера є суттєвим кроком уперед у порівнянні з попередніми теоріями. Дослідник ввів у теоретичний аналіз новий чинник розміщення виробництва – агломерацію, тобто територіальне зосередження багатьох підприємств, що при будівництві нових підприємств мінімізує виробничі витрати.

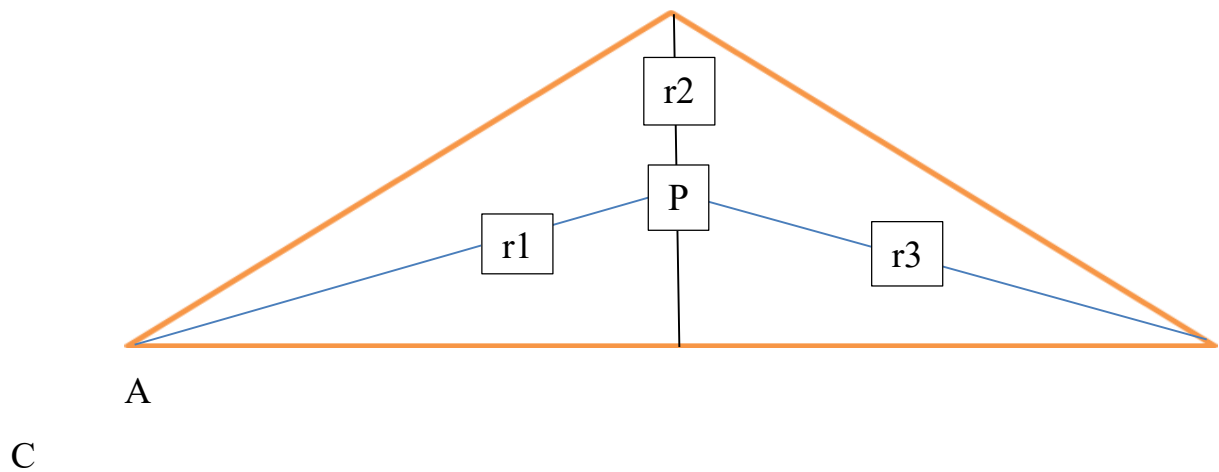

Рис. 2.3. Визначення оптимального місця розташування виробництва

А. Вебер послідовно вивчає вплив на географію промисловості трьох факторів: витрат на робочу силу, транспортних витрат, агломерацію. За наявності двох точкових джерел сировини А, В та одного точкового ринку споживання С він будував так звану штандортну фігуру, всередині якої визначав вихідну точку Р (рис. 2.3). Визначена вихідна точка Р становила оптимальне місцерозташування виробництва, в якій мінімізувались сумарні витрати на транспорт, а маса вантажів уподібнювалась силам r , які діють на точки А, В і С.

Штандорт Вебер прив'язує до «матеріального індексу». З підвищенням даного індексу виробництво більше тяжіє до точки відвантаження матеріалів, із зниженням - до ринка збуту. Якщо індекс не більше одиниці, то штандорт знаходиться безпосередньо в пункті споживання.

Ще одним корисним висновком А. Вебера є поділ сировини та матеріалів на «чисті», які повністю використовуються при виробництві кінцевого продукту, та «грубі», частина яких втрачається в процесі виробництва. Наприклад, «чистими» є різні комплектуючі деталі для автомобіля, а «грубими» - зерно при виробництві пшеничного борошна, оскільки відходи з висівками й пилом складають 18 % його загальної маси.

Отже, потреба в «грубих» матеріалах вимагає наближення штандорту, якщо їхня частка в кінцевому продукті є високою, щоб матеріальний індекс перевищував одиницю. З «чистими» матеріалами – навпаки, оскільки з точки зору витрат на транспортування немає різниці, як возити такі матеріали перевозити - окремо чи в складі вже кінцевого продукту. Таким чином, складання автомобілів більш раціонально розташовувати ближче до ринку збуту, оскільки вага готової продукції від сумарної ваги комплектуючих буде відрізнятися лише на вагу додаткової упаковки.

Проте з застосуванням теорії промислового штандорта є нюанси. Зазвичай борошномельні заводи розташовані ближче до місця споживання, хоча матеріальний індекс сировини, саме борошна, більше одиниці, а висівки використовуються не в місті, а в сільському господарстві. Таке розміщення може бути пов'язане з іншими факторами, тобто вартістю робочої сили та агломерацією.

Вплив вартості робочої сили на розміщення промисловості проявляється в орієнтації виробництва на регіони з дешевшою робочою силою необхідної «якості», що призведе до відхилення від штандорта, найбільш оптимального з точки зору транспортних витрат. Також зростання щільності населення, на думку А. Вебера, повинно привести до скорочення відстані між робочими центрами та підвищенню «культурного рівня» працівників у таких центрах, а отже, й до збільшення концентрації промисловості в них.

Агломерацію дослідник розглядав як третій найважливіший чинник розміщення, що сприяє економії на масштабі виробництва й на спеціалізації. Вебер запропонував розглядати агломерацію як процес приєднання та/або виникнення різних дрібних виробництв навколо великого. Розглядаючи функцію заощаджень від агломерації, учений виводить радіус тяжіння дрібних виробництв до великого. Однак, існує й зворотня сторона, скупчення промисловості може призвести до зростання

рівня цін і заробітної плати в даному регіоні, цін на матеріали, земельної ренти та екологічного навантаження.

Теорія Альфреда Вебера характеризується простотою й логічною послідовністю та являється важливим внеском у розвиток нової економічної географії, зокрема сучасного напрямку просторової економіки.

Основним недоліком теорії промислового штандорта було припущення про зосередження всього попиту в одній точці, на що пізніше звернув увагу німецький економіст Август Леш. Недоліком є також відсутність конкуренції за ресурси та ринки збуту. Навпаки, в теорії Вебера розглядалося зниження обопільних витрат при близькому розташуванні підприємств.

Теорія центральних місць була розглянута німецьким географом В. Кристалером у праці «Центральні місця в Німеччині», в якій доводилося, що виникнення так званих ядер різних ієрархічних рівнів з формуванням поселень нижчих рівнів навколо них відбувається на однорідній території із рівномірним розміщенням різних ресурсних джерел і однаковою купівельною спроможністю населення. Такі ядра вчений назвав центральними місцями (рис. 2.4).

Центральними місцями В. Кристалер позначав економічні центри, які забезпечували потреби свого населення та прилеглих територій у товарах і послугах. Зони обслуговування та збуту з часом оформлюються в правильні шестикутники або "бджолині стільники", й уся заселена територія перетворюється в кристалерівську решітку з шестикутників, у кутах яких розміщені місця нижчого рангу. Завдяки цьому середня відстань до центрів збуту продукції або обслуговування мінімізується.

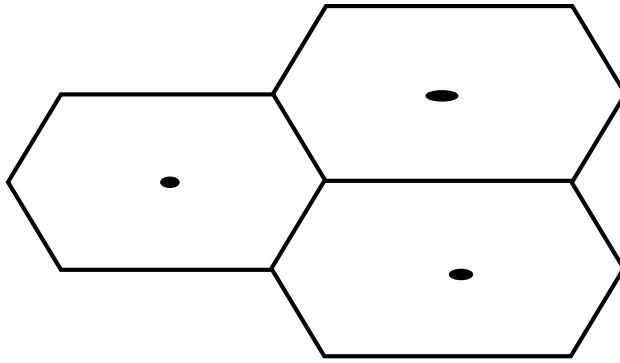
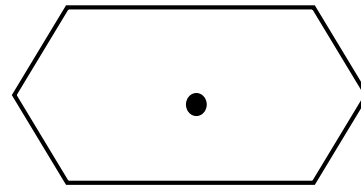

Рис. 2.4. Центральні місця за В. Крісталером

В даній теорії обґрунтовується доцільність розміщення виробництва одних видів продукції у кожному населеному пункті, зокрема товарів першої необхідності, інших видів продукції таких, як одяг, побутові послуги – у середніх поселеннях, а таких, як предмети розкоші – тільки в крупних містах. Таким чином, кожному населеному пункту властиві певні функції і свій радіус впливу та тяжіння. Отже, для територіальної організації систем розміщення можливо використовувати різні методи, за допомогою яких можна створити найкращі умови для виконання конкретних функцій.

Загальна теорія розміщення акумулює основні положення теорій І. Тюнена, А. Вебера, В. Крісталера. Дану теорію розробляв А. Леш, який вважав основою формування економічних районів зони збуту продукції, а формою ринку, що тяжіє до центру, - круг, оскільки відстань від його ядра до найвіддаленіших точок, що знаходяться під впливом, є однаковою.

Проте круги, прилягаючи одне до одного, не повністю заповнюють економічний простір. Утворюється позаринковий простір (рис. 2.5), що приводить до зниження рівня загального попиту.

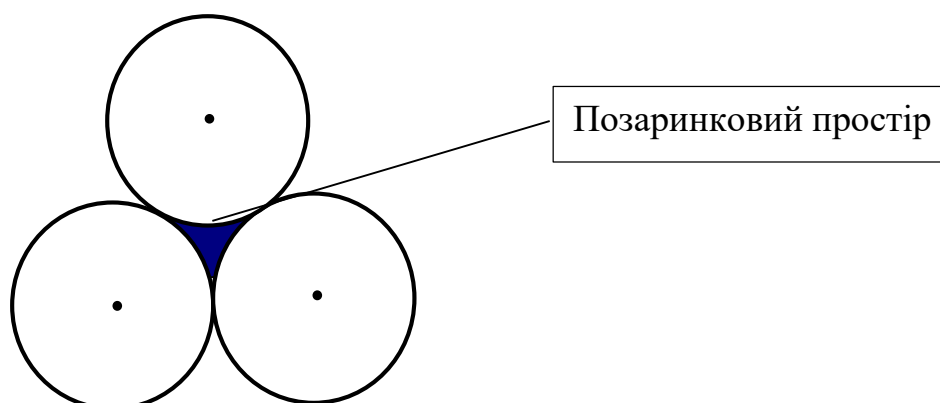

Рис. 2.5. Економічні райони

Як висновок, із усіх можливих варіантів для досягнення однакового загального попиту найменше території потрібно для правильного шестикутника, а найбільше – для трикутника. Отже, найвигіднішою формою економічних районів є форма гнізд бджолиних стільників. Побудова такої мережі шестикутників дозволяє максимізувати забезпечення споживачів усіма необхідними видами продукції і створити в конкретному регіоні оптимальний рівень економічного та соціального розвитку.

Видатним досягненням А. Леша в теорії розміщення виробництва вважається введення таких складових, як науково-технічний прогрес, податкова система, міжнародна торгівля.

Українські науковці вважають, що використовуючи теоретичні розробки В. Крісталера та А. Леша, можна вдосконалювати існуючий адміністративний устрій країни, оптимізувати існуючу систему районів, межі сільських і селищних рад.

Інтегральна модель територіальної проєкції соціально-економічного життя суспільства була розроблена У. Айзардом, де основними елементами виступають споживчий попит, його географічне

розподілення та наявність певних економічних ресурсів. Поєднання цих факторів визначає економічний ландшафт території. Айзард був прихильником техніко-економічного підходу, в якому особливого значення надається сировинній і транспортній складовим собівартості продукції і впливу на неї масштабу виробництва. Головним фактором, який визначає розвиток і розміщення виробництва, виступає ринок. Важливим є оцінювання місткості ринку, причому дослідник розглядає наступні фактори впливу на нього:

- грошові доходи (заробітна плата, прибуток, рента, дивіденди, відсотки на капітал тощо),
- чисельність, структура, кваліфікація населення,
- кредитні обмеження,
- стан регіонального платіжного балансу,
- непрямий попит, тобто потреби різних галузей у продукції інших галузей,
- прагнення до просторової взаємодії тощо.

Вивчаючи міжрегіональні економічні зв'язки, вчений відзначав, що будь яке переміщення товарів супроводжується зустрічним рухом еквівалентної кількості грошей. До того ж він включав і фінансові операції обслуговування руху фінансового капіталу, зокрема: переміщення багатства, включаючи банківські переведення, різні угоди з власністю, цінними паперами тощо. У. Айзардом був розроблений регіональний платіжний баланс, за допомогою якого можна комплексно оцінювати обіг товарних і фінансових ресурсів як на регіональному, так і міжрегіональному рівні.

Всі вище описані теорії отримали назву класичних.

Теорія економічних потенціалів вперше була використана в 1929 році американським науковцем У. Рейлі при дослідженні різноманітних проблем роздрібного товарообігу.

Він обґрунтував свою теорію на основі гравітаційної моделі, відповідно з якою рівень інтенсивності взаємозв'язків міського ринку з покупцями навколишнього регіону прямо пропорційний чисельності міського населення та обернено пропорційний відстані між покупцями й містом.

Гравітаційну модель ринкової взаємодії удосконалив П. Конверт, визначивши точки меж ринкових зон конкуруючих міст–ринків. Пізніше Дж. Стюарт увів поняття — демографічний потенціал, який відповідає терміну «фізичний гравітаційний потенціал». С. Харріс обґрунтував визначення ринкового потенціалу стосовно різних територіальних утворень і створив карту ринкових потенціалів США.

Формула розрахунку економічного потенціалу регіону мала вигляд:

$$V_i = \sum_{j=1}^n \frac{I_{ij}}{P_i} = \sum_{j=1}^n \frac{P_j}{d_{ij}}, \quad (2.1)$$

де V_i – економічний потенціал i -го регіону;

I_{ij} – інтенсивність ділових зв'язків між регіонами;

P_i – обсяг роздрібної торгівлі i -го регіону;

P_j – обсяг роздрібної торгівлі j -го регіону;

d_{ij} – транспортні витрати на доставку товарів між регіонами i та j .

Опираючись на модель Харріса, американський економіст Д. Рей пропонує розширену модель просторової взаємодії ринкових потенціалів із урахуванням впливу фінансового капіталу. За цією моделлю ринковий потенціал території являється інтегральним показником, який характеризує ступінь економічних взаємозв'язків даного регіону з регіональними ринками. Значення цього показника залежить від віддаленості регіональних ринків, величини транспортних витрат і розмірів фінансового потенціалу різних регіонів, з якими відбувається ринкова взаємодія. Пізніше теорія ринкового потенціалу та просторової взаємодії була розвинена М. Біркінім, Ф. Фоулджером, Х. Уільямсом і іншими науковцями, які приділяли велику увагу прогнозуванню

регіональних ринків різних товарів і послуг на підставі моделей просторової взаємодії.

У кінці ХХ століття в умовах інноваційної економіки виникають нові та модернізуються класичні теорії із зміщенням акцентів на інші види й фактори розміщення. Об'єктами теорій стає розміщення інноваційних, комп'ютерних і телекомунікаційних систем, розвиток реструктурованих і конвертованих промисловотехнологічних комплексів. Відбувається зміщення уваги з традиційних факторів розміщення на проблеми структурованого ринку праці, інфраструктурного забезпечення, екологічні обмеження, а пізніше — на нематеріальні фактори. Зокрема, на інтенсивність, якісний рівень і різноманітність культурної діяльності та рекреаційних послуг; прихильність людей до певної місцевості; творчий клімат тощо. Нематеріальні фактори важче кількісно й вартісно оцінити, що обумовлює необхідність утворення певного інформаційно-аналітичного інструментарію.

Теорія дифузії інновацій висунута Т. Хегерстрандом у науковій праці «Дифузія інновацій як просторовий процес» у 1953 році. Дифузія, тобто поширення по території різноманітних економічних інновацій, розглядалася науковцем трьох типів:

- дифузія розширення - інновація поширюється від точки виникнення рівномірно в усіх напрямках,
- дифузія переміщення - поширення інновації відбувається в чітко визначеному напрямку,
- змішаний тип.

Дана теорія відображає хвилеподібний характер дифузії генерацій нововведень.

Тісно пов'язаною з попередньою є *теорія життєвого регіонального циклу*, в якій процес виробництва товарів розглядається як процес із певними стадіями: поява нового продукту, нарощування його виробництва, зрілість, скорочення. Найкращим місцем для розміщення

інновацій являються великі міста через необхідність на стадії інновацій великих персональних контактів. Безпосередньо виробництво може розміщуватися в периферійних регіонах, проте з часом для них з'являється ризик спаду, оскільки після стадії насичення починається суттєве зниження чи навіть припинення виробництва до появи в великих містах інших інновацій. Відповідно даної теорії політика щодо розміщення продуктивних сил повинна зосереджуватися на створенні сприятливих умов для стадії інновацій у менш розвинених регіонах у вигляді формування навчальних і наукових центрів.

Широкого розповсюдження отримала модель «центр – периферія» в Італії, Шотландії, Північній Ірландії і інших. Проте з часом відбуваються зміни, які призводять до того, що периферійними стають промислові райони, що попередньо визначали економічний розвиток країн і менш розвинені райони зі своїми аграрними рисами.

Теорія міжнародної торгівлі використовувалась для обґрунтування економічної політики розміщення продуктивних сил у структурній перебудові економіки. За даною теорією регіон повинен спеціалізуватись на виробництві та вивезенні таких товарів, для випуску яких він максимально забезпечений потрібними факторами, та імпортувати необхідні товари тільки, якщо немає можливості забезпечення за рахунок внутрішніх джерел. Проте в дійсності основні положення теорії на практиці не виконуються, оскільки транспортні видатки ніколи не дорівнюють нулю, в різних районах виробничі функції не ідентичні, умови економії, що обумовлюється великими масштабами виробництва, відсутні, конкуренція не є закінченою.

Теорія економічного районування обґрунтовує забезпеченість комплексного соціально-економічного регіонального розвитку оптимальним поділом території на великі економічні райони. Теоретично економічне районування детально опрацьоване М. Колосовським.

Основні положення даної теорії:

- територія поділяється на певні економічні райони за виробничою ознакою;
- кожен район має можливість забезпечити комплексний соціально-економічний розвиток із максимально повним задоволенням виробничих і споживчих потреб завдяки власним джерелам сировини та енергії;
- кожен економічний район має наступні категорії виробництва - районного, міжрайонного та загальнонаціонального значення;
- економічне районування сприяє використанню різноманітних комбінованих технологічних процесів для створення замкнутих енерговиробничих циклів, а саме типової сукупності виробничих процесів, які виникають взаємозумовлено довкола основного процесу виробництва для певного різновиду енергії і сировини.

Теорія територіально-виробничих комплексів засновувалася на методі енерговиробничих циклів. Територіально-виробничий комплекс є економічною комбінацією вдало підібраних до природних, транспортних і економіко-географічних умов району підприємств, завдяки чому досягається певний економічний ефект. За виробничою спеціалізацією вирізняють такі типи територіально-виробничих комплексів: металургійні, машинобудівні, нафтогазохімічні, лісопромислові, агропромислові тощо.

Теорія територіальних кластерів поширилася з розвитком глобалізації ринків, яка спонукає суб`єкти господарювання однієї галузі до створення інноваційних структур, кластерних моделей, форм такої територіальної організації, щоб стимулювати структурну перебудову та економічне зростання регіону. Кластером є група взаємозалежних і взаємодоповнюючих компаній і організацій у певній сфері, де вироблений ними продукт використовується для задоволення потреб декількох інших. Межі кластерів можуть змінюватися й залежно від своєї складності

приймати різні форми. Територіально масштаби кластера можуть бути в межах одного міста, певного регіону чи країни, або кількох сусідніх країн.

Кластери характеризуються:

- істотним зменшенням витрат певних видів діяльності, зокрема, спільне дослідження ринку, участь у ярмарках тощо,
- покращенням виробничих технологій - утворення навчальних центрів для персоналу, об'єднані проекти капіталізації і технології та інше,
- спільним розробленням нових видів продукції,
- укладенням різних контрактів серед підприємств одного й того ж регіону.

Кластери є формами територіальної організації, які сприяють ефективному поєднанню зусиль різних підприємств для вирішення певних регіональних проблем, раціонального та ефективного використання капіталу при обмеженості обігових коштів і низькій інвестиційній активності. Кластери сприяють підвищенню ефективності використання наявних ресурсів і інновацій, покращанню якості та нарощуванню масштабів виробництва. Працюючі поодиночки малі та середні підприємства ніколи не досягнуть успіхів і переваг кластерів. Отже, теорія територіальних кластерів має тісні зв'язки з концепціями інноваційного розвитку.

Початкові теорії були орієнтовані на інтереси виробників, продавців і споживачів. У сучасніших теоріях пояснюється закономірність розміщення продуктивних сил у умовах суперечливості різноманітних індивідуальних, гуртових і державних інтересів, а також у умовах ризику та невизначеності аналізується й прогнозується поведінка всіх учасників процесу розміщення.

Цікаво знати.....

В першу половину ХХ століття відмічається всплеск у розвитку "штандортних" моделей розміщення продуктивних сил, які вважаються вагомою спробою досліджень закономірностей формування економічного простору. Досить цікаво, що майже всі дані моделі були розроблені німецькими дослідниками й такий історичний курйоз важко пояснити [4].

Питання для самоконтролю

1. Визначити основні етапи розвитку теорії розміщення продуктивних сил.
2. Розкрити сутність географічного детермінізму як напряму розвитку науки.
3. У чому полягає сутність теорії сільськогосподарського штандорта?
4. Які принципи полягають в основу теорії І. Тюнена?
5. Пояснити сутність теорії В. Лаундхарта.
6. Визначити основні висновки теорії А. Вебера.
7. Розкрити значення для розвитку теорії розміщення продуктивних сил робіт У. Айзарда.
8. Які основні критерії є підґрунтям теорії центральних місць?
9. Визначити класифікацію регіональних ринків за теорією А. Леша.
10. Розкрити сутність теорії ринкових потенціалів і просторової взаємодії.
11. Пояснити сутність моделі У. Рейлі.
12. Розкрити сутність концепції кластера.

Тема 3. ЗАКОНОМІРНОСТІ, ПРИНЦИПИ ТА ФАКТОРИ РОЗМІЩЕННЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

1. Закони розміщення продуктивних сил
2. Закономірності розміщення продуктивних сил
3. Основні принципи розміщення продуктивних сил
4. Фактори розміщення продуктивних сил

3.1. Закони розміщення продуктивних сил

Розвиток суспільного виробництва управляється економічними законами, які викривають об'єктивні зв'язки й взаємозалежності між економічними явищами та процесами. Форми прояву та характер цих законів визначаються типом майнової власності, рівнем узагальнення виробництва, формаційними особливостями економічних відносин. Знання й розуміння даних чинників дозволяють успішно впливати на різні економічні процеси та врегульовувати їх. Закони розміщення продуктивних сил, маючи історичний характер, проявлялися та уточнювалися в процесі економічного розвитку.

До найсуттєвіших питань у науці про розміщення продуктивних сил належить питання про засади їхнього розміщення. Мається на увазі виокремлення найважливіших обставин, які зумовлюють саме таке, а не будь яке інше територіальне розташування різних суб'єктів господарювання.

Наявне розміщення продуктивних сил є результатом впливу об'єктивних законів, закономірностей і суб'єктивних процесів, які відбуваються внаслідок діяльності людини.

Економічні закони – це дійсні, об'єктивні закони розвитку суспільства, що відображають постійні відносини між різноманітними природними явищами й явищами в суспільному житті. **Закономірності** – це істотні об'єктивні зв'язки, які не залежать від волі та бажання окремих

людей. Між законами та закономірностями немає чітко окресленої межі, відповідно в науковій літературі зустрічається ототожнення цих понять, а одні й ті ж самі відносини розглядаються як закони, або як закономірності.

Закон і закономірність відображають стійкі причинно-наслідкові зв'язки, проте закон - однозначну залежність, а закономірність - ймовірнісну. Закон іноді виявляється в декількох взаємопов'язаних закономірностях, а закономірність - як вияв кількох законів.

На розвиток продуктивних сил найбільше впливають загальні економічні закони, а саме закон економії часу, закон суспільного поділу праці, закон концентрації виробництва, закон комплексного розвитку виробництва, закон пропорційного розвитку виробництва. Певним законам відповідають певні закономірності. Зокрема, закону економії часу відповідає певна закономірність ефективного розміщення продуктивних сил, закону суспільного поділу праці відповідає закономірність територіального поділу праці, закону концентрації виробництва — закономірність територіальної концентрації виробництва, закону комплексного розвитку виробництва — закономірність територіальної комплексності. Сутність відмінностей між законами й закономірностями полягає в проекції дії закону на певну територію.

Важливого значення для розміщення продуктивних сил мають наступні закони розвитку.

Закон територіального росту виробництва та вирівнювання рівнів економічного та соціального розвитку характеризує поетапний розвиток виробничих сил на основі організаційного, науково-технічного прогресу, інших факторів, рівномірність територіального розподілу виробництва, посилення взаємозв'язків між різними регіонами, що сприяє прискореному підйому відсталих і депресивних районів. Нерівномірність зростання виробництва по території потребує вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку по регіонах. Для вирішення існуючих проблем необхідною є активізація саме економічних важелів у

депресивних і відсталих регіонах утворенням сприятливих умов для залучення інвестицій, розширення малих форм бізнесу, поживлення фондового й товарного ринків тощо. Важливого значення набуває оптимізація співвідношень обсягів особистого споживання та виробничого накопичення.

Закон територіальної спеціалізації, міжрегіональних зв'язків і формування регіональних ринків характеризує важливість раціонального виробничого профілювання регіонів і вдосконалення міжрегіональних пропорцій і обміну. Він управляє формуванням ареалів регіональних ринків і товарної структури. Раціональна спеціалізація територіального господарства є об'єктивною закономірністю та основним принципом регіонального розвитку. Від територіальної спеціалізації залежить формування ринкових товарних пропозицій, підвищення продуктивності суспільної праці та зростання суспільних матеріальних благ. Ємність ринку обумовлюється споживчим платоспроможним попитом на конкретну продукцію, а можливий розмір її пропозиції – виробничими потужностями постачальників, конкурентоспроможністю продукції і рівнем її ринкових цін.

Закон комплексного розвитку, структурних перетворень і диверсифікації господарства впливає на структурну перебудову господарства у напрямку розвитку ринкових відносин і підвищення рівня життя населення. Він відображає певні закономірні явища та процеси територіального розподілу праці, закладає основи для раціональної пропорційності господарства різних територіальних утворень і їхніх систем, відповідності економіки регіону його природним і економічним умовам, гармонійного розвитку галузей спеціалізації, інфраструктури та населених пунктів. Державі необхідно проводити спеціальні заходи диверсифікації регіональної економіки, що дозволяють забезпечувати її маневреність, стійкість і зростання в ринкових умовах.

Закон міжрегіональної економічної інтеграції і укріплення економічних основ державності базується на ствердженні, що інтеграційні процеси виступають тенденційно в формі поглиблення й поширення територіального поділу праці, розвитку регіональної виробничої і науково-технічної кооперації, виробничих, торговельних, фінансових і інших регіональних зв'язків. Економічні вигоди інтеграції визначають за масштабами господарсько-коопераційних комплексів, широтою їхнього складу та наявністю тісних зв'язків. Розвиток сучасних продуктивних сил характеризується суттєвим поглибленням інтеграції. Внутрішньо регіональна інтеграція зумовлюється територіальною цілісністю регіону та розвивається переважно на економічних взаємозв'язках між елементами його господарського комплексу. В результаті відбувається формування цілісної інтегрованої господарської системи, тобто єдиного регіонального економічного простору. Розвиток міжрегіональної економічної інтеграції відбувається на основі територіального поділу праці через потреби регіональної спеціалізації у встановленні й поглибленні економічних міжрегіональних зв'язків. Розвиток різноманітних інтеграційних взаємозв'язків і комплексне вдосконалення розміщення об'єктів виробництва та інфраструктури призводять до зближення економічного й соціального рівнів розвитку регіонів. Оскільки між регіонами завжди існують суттєві відмінності через різний природноресурсний потенціал, структуру економіки, соціально-економічні умови розвитку, то зближення цих рівнів потребує надзвичайних зусиль у несприятливих економічних умовах гострої нестачі матеріальних і фінансових ресурсів. Відповідно, на це повинні спрямовуватися спеціалізовані заходи державної регіональної політики.

3.2. Закономірності розміщення продуктивних сил

Розміщенню продуктивних сил характерні певні закономірності, які мають значний вплив на розвиток усіх галузей господарства, обсяги виробництва, їхнє географічне розміщення, ефективність використання природно-ресурсного потенціалу, максимально можливе залучення до суспільно корисної праці трудового ресурсного потенціалу з метою мінімізації безробіття та зростання добробуту населення. Закономірностями розміщення продуктивних сил являються об'єктивно існуючий зв'язок природних явищ і суспільного життя; їхня модифікація, зумовлена своєрідністю розосередження виробництв на території країни; його суттєвою територіальною диференціацією в розрізі різних економічних районів.

Здійснюючи господарську політику, суспільство при розміщенні продуктивних сил орієнтується на певні закономірності. Відмічають систему основних закономірностей розміщення продуктивних сил.

Закономірність соціальної спрямованості розміщення продуктивних сил засновується на виробничих відносинах продуктивних сил певного рівня розвитку задля оптимального задоволення потреб суспільства та впливає з необхідності соціалізації усієї економічної системи, тому що саме всебічний розвиток людства та задоволення його запитів є метою економічного прогресу. Дія даної закономірності реалізується з урахуванням інтересів щодо найбільш повного задоволення як особистих, так і суспільних потреб, підвищуючи рівень соціально-економічного розвитку територій, вирішуючи соціальні проблеми та забезпечуючи конституційні права всіх громадян. Соціальна спрямованість у розміщенні продуктивних сил потребує інтенсивного розвитку соціальної інфраструктури, створення сприятливих умов праці, забезпечення збереження належного стану внутрішнього виробничого та зовнішнього природного середовища, зниження техногенного й

антропогенного навантаження на території, створення раціональної системи розселення, розширення місткості регіональних ринків товарів, праці та капіталу.

Отже, соціальна спрямованість розміщення продуктивних сил передбачає забезпечення повної продуктивної зайнятості працездатного населення, мінімізацію рівня безробіття. Її доцільність потребує інтенсивний розвиток соціальної інфраструктури, особливо на території сільських громад; покращення здоров'я населення внаслідок зниження екологічного навантаження; формування раціональної системи розселення; зростання місткості ринку праці в результаті створення додаткових робочих місць діючими та новими підприємствами.

Закономірність раціонального та ефективного розміщення виробництва виявляє такі відношення між економічними та територіальними особливостями, коли найбільш можливий ефект забезпечується найменш можливими витратами при розміщенні об'єкта виробництва. Тобто, дана закономірність впливає з закону економії праці, що регулює загальні витрати для подолання просторової незбалансованості між різними районами видобутку, виробництва й споживання:

$$E = PV / BV = PP / ZP, \quad (3.1)$$

де PV і PP – результати виробництва й праці відповідно;

BV і ZP – витрати виробництва й затрати праці відповідно.

Якщо через територіальну віддаленість між окремими елементами виробництва, затрачається занадто багато праці на перевезення сировинно-паливних ресурсів і готової продукції, то закономірність раціонального та ефективного розміщення продуктивних сил потребує реалізації шляхом максимально можливого наближення виробництва до потрібних джерел сировини, палива та людських ресурсів і споживачів. Таку закономірність називають ефективністю розміщення продуктивних сил.

Раціональність розміщення продуктивних сил повинна сприяти забезпеченню найефективнішої продуктивності суспільної праці внаслідок її максимальної економії за рахунок зменшення загальних витрат праці, які потрібні для подолання територіальної віддаленості між виробництвом і споживачами. В сучасному світі ефективність виробництва залежить не тільки від удалого розміщення, а ще й від інших факторів. Як приклад, це - екологічні проблеми, зокрема забруднення атмосфери деяких регіонів, водних ресурсів більшості річок, земельних ресурсів, також проблеми обмеження надмірної концентрації промислових підприємств у містах. Вирішенню зазначених проблем сприятимуть поширення використання більш досконалих технологій, створення спеціалізованих малих і середніх підприємств і їхнє зосередження в малих містах і великих селах.

Закономірність пропорційності розміщення продуктивних сил проявляється з економічного закону оптимальної концентрації підприємств і його соціального значення, що сприятиме вирівнюванню доходів у розрізі областей виробництва. Реалізуючи дану закономірність, можна обмежити необгрунтовану концентрацію різних промислових підприємств і населення в певній місцевості. Ця закономірність утілюється в життя завдяки дії принципів вирівнювання економічного розвитку районів. Її також називають закономірність територіального поділу праці.

Розміщення продуктивних сил із урахуванням територіального поділу праці дозволяє зменшити витрати виробництва та підвищити ефективність економіки країни. Даний процес сприяє розміщенню на кожній території таких галузей, для розвитку яких існують найвигідніші передумови, зокрема природні та соціально-економічні. Внаслідок формується ефективна територіальна спеціалізація з необхідними допоміжними й обслуговуючими галузями.

Закономірність територіальної комплексності розміщення продуктивних сил впливає з економічного закону суспільного поділу праці, що модифікується в просторовому аспекті в закон територіального

поділу праці та проявляється в процесі формування економічних районів і спеціалізації господарства. Комплексність вказує на взаємозв'язки елементів регіонального господарства, які формують з них регіональну економічну систему. Основними рисами комплексності розвитку економічних районів вважають раціональне використання всіх ресурсів району, узгодженість господарства району з раціональною галузевою та територіальною структурами, обумовленість різноманітних матеріально-технічних і кооперативних зв'язків. Комплексний розвиток передбачає пропорційність, урівноваженість між природними, трудовими ресурсами та виробництвом, також міжгалузеву й внутрішньогалузеву збалансованість виробництва. Саме комплексний розвиток і раціональна спеціалізація сприяють виконанню найважливішої вимоги господарювання – досягненню найвищих результатів при найменших витратах в інтересах суспільства. Якщо підприємства розміщені компактно, а територіальна близькість відіграє суттєву роль у їхньому функціонуванні, то відбувається формування територіально-виробничого комплексу (ТВК). Вважається, що формування територіально-виробничого комплексу в порівнянні з ізольованим розміщенням підприємств дозволяє вивільнити до 10 % території, 15 – 20 % капіталовкладень, 20 % довжини комунікацій.

Закономірність територіального поділу праці відображується в формуванні певної територіально-галузевої структури господарства, яка найкраще відповідає наявним природним, соціальним і економічним умовам регіону та міжрегіональним ринковим потребам. Основою територіального поділу праці являються оптимальна спеціалізація та ефективні внутрішньо- та міжрегіональні економічні зв'язки. Врахування принципових відмінностей територій за природними, національно-історичними та соціально-економічними особливостями в господарській діяльності зумовлює територіальну спеціалізацію, яка суттєво сприяє зростанню продуктивності суспільної праці.

Закономірність регіональної інтеграції господарства пов'язана діалектично з закономірністю територіального поділу праці, оскільки виокремлення певних регіонів через їхню спеціалізацію вимагає налагодження тісних економічних взаємозв'язків між ними. Таким чином розвивається міжрегіональна економічна інтеграція. Відмінності між регіонами зумовлюються неоднаковими природними, соціальними та економічними умовами. Тому зазначена закономірність проявляється в узгодженні рівня соціально-економічного розвитку регіонів внаслідок посилення зв'язків між ними. Однак потрібно виважено підібрати показники рівня розвитку. Наприклад, у Індії економічний потенціал є вищим ніж у Швейцарії, але рівень соціально-економічного розвитку нижчий. Одним із найкращих показників, що характеризує рівень розвитку регіону, вважають розмір національного доходу на душу населення. З закономірності географічно-просторової діяльності регіону впливає внутрішньорегіональна інтеграція, яка означає об'єднання різних елементів господарства, в результаті чого формується цілісна система, регіональний економічний простір.

Закономірність економічної цілісності регіону деякі вчені розглядають як закон, сутність якого полягає в органічному поєднанні природної, матеріальної і соціальної сфер. Усі компоненти поєднуються під впливом конкретних закономірностей, факторів і передумов. В Україні існує декілька економічно цілісних регіонів, кожен з яких із своїми специфічними особливостями визначиться як самостійний об'єкт соціально-економічного управління з розумним збереженням централізованого й регіонального елементів.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил заснована на розосередженні виробництва й населення в найвигідніших місцях регіону, що дозволяє забезпечувати підвищення рівня життя та ефективності виробництва. Дана закономірність характеризується дією закону усупільнення виробництва та праці, що відображає об'єктивні

тенденції зосередження виробництва в певному обмеженому просторі та проявляється в економії витрат внаслідок агломераційного ефекту. Ефективна концентрація різногалузевих виробничих об'єктів дозволяє підвищити раціональність забудови території, створювати ефективні міжгалузеві допоміжні господарства та важливі комунальні об'єкти, формувати єдину виробничу інфраструктуру тощо.

Територіальна концентрація доцільна для розвитку науково-технічного прогресу, прискореного створення та організації територіальних виробничих комплексів. Вона обумовлюється сприятливими природно-ресурсними умовами, зручним економіко-географічним положенням, належною економічною ситуацією та традиційними історико-економічними характеристиками розвитку території. Найбільш чітко це проявляється в формуванні регіонально-наукових утворень, а саме - центрів, вузлів, агломерацій, технополісів і урбанізованих зон.

Пізнання й практичне застосування закономірностей сприяють вибору найкращого варіанту розміщення виробництва. Враховуючи, що ігнорування закономірностей призводить до великих економічних втрат, важливим є здійснення ефективної регіональної політики, яка орієнтується на економічні закони й закономірності розміщення продуктивних сил. Розуміння й використання відомих законів і закономірностей у господарській діяльності сприяють раціональному використанню регіонального природно-ресурсного потенціалу, оптимізації економічної діяльності на регіональному та національному рівнях.

3.3. Основні принципи розміщення продуктивних сил

Здійснення суспільством ефективної господарської політики засноване на пізнанні закономірностей і втіленні в життя певних принципів.

Принципи є стисло викладеними науково обґрунтованими положеннями, а саме правилами господарювання, які повинні використовувати суб'єкти економічної діяльності на конкретному етапі історичного розвитку. Усвідомлене розроблення заходів, які спрямовані на дієву організацію території у відповідності до закономірностей розміщення, називається принципами розміщення продуктивних сил. Тобто, принципами розміщення продуктивних сил вважаються правила управління економікою та економічна політика держави в напрямку реалізації законів розміщення.

Основні принципи розміщення продуктивних сил, які використовують для вирішення питань галузевого просторового розподілу та розташування підприємств:

– **оптимальність розміщення виробництва** – задля отримання оптимальних результатів з мінімальними витратами;

– **раціональність розміщення виробництва** – максимальна наближеність до природних, матеріальних, трудових ресурсів і споживачів. Раціональність передбачає вибір найкращих варіантів. Відповідно за даним принципом матеріало-, енерго- та водомісткі виробництва необхідно розміщувати якомога ближче до сировинних, водних джерел, а також палива та енергії, що дозволяє заощаджувати як транспортні витрати, так і комплексно використовувати сировину та економно витрачати паливо, енергію й воду; трудомісткі галузі задля сприяння високого рівня ефективності використання трудових ресурсів за статевими, віковими та кваліфікаційними характеристиками необхідно розміщувати якомога ближче до районів зосередження трудових ресурсів; масове виробництво малотранспортабельної продукції потребує максимальної наближеності до місць її споживання; розміщення суб'єктів господарювання повинне запобігати зустрічним перевезенням однотипної сировини, матеріалів, палива

й продукції між регіонами та обмежувати їхню надмірну концентрацію в певних населених пунктах; також сприяти охороні навколишнього середовища та забезпечувати нормальні екологічні умови для життя населення;

– **пропорційність і збалансованість** між виробничими потужностями, можливим обсягом виробництва та наявними сировинними енергетичними, водними, земельними, трудовими, фінансовими ресурсами. Пропорційність передбачає оптимізацію структури регіонального господарства, тобто дотримуваність відповідних пропорцій між галузями основної спеціалізації, допоміжними та обслуговуючими, а також між соціальною та виробничою сферами;

– **комплексність розміщення виробництва** – означає комплексне використання природних ресурсів, не виключаючи вторинні ресурси, а також відходи від виробничих процесів; ефективне використання наявних трудових ресурсів завдяки створенню структури виробництв із можливістю залучення різноманітного контингенту робочої сили; вибудовування ефективної системи виробничих зв'язків між різними підприємствами; формування єдиної виробничо-соціальної інфраструктури задля високої ефективності обслуговування виробничих комплексів і населених пунктів на певній території;

– **розміщення суб'єктів господарювання згідно раціональних форм суспільної організації виробництва** - задля обмеження надмірної концентрації промисловості в містах;

– **збереження екологічної рівноваги** – задля вирішення основних екологічних проблем суспільства щодо охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів і запровадження ресурсозберігаючих технологій;

– *обмеженість централізму* – задля органічності поєднання стратегічних інтересів країни та інтересів регіонів, підприємств і населення; зміцнення обороноздатності країни; підвищення соціально-економічного розвитку;

– *урахування принципів міжнародного територіального поділу праці* – необхідність розвитку виробництв, для яких у країні є найсприятливіші умови та продукція яких на світовому ринку користується найвищим попитом і конкурентоздатністю, при цьому затрати праці будуть найнижчими, а навколишньому природному середовищу завдана мінімальна шкода.

Пріоритетність принципів розміщення продуктивних сил визначають загальною державною стратегією економічного розвитку.

3.4. Фактори розміщення продуктивних сил

Науковою основою, що відображає об'єктивні особливості певної території є різноманітні фактори її розвитку та територіальних систем. **Фактори** визначають як сукупність певних причин, що зумовлюють особливості розвитку конкретних економічних процесів у економічному регіоні.

Трансформація суспільства, розвиток інноваційної економіки змінюють склад і співвідношення факторів регіонального розвитку. *Сукупність факторів* розподіляється на:

- об'єктивні (існуючі поза впливом людини, тобто економіко-географічне розташування, природно-ресурсний потенціал тощо) та суб'єктивні (залежно від волі людини можна задіяти та врахувати, наприклад, адміністративно-територіальний фактор);

- консервативні (природно-ресурсний потенціал, населення й людські ресурси, втручання держави тощо) та прогресивні

(науково-технічний прогрес, неурядові інвестиції, фінансові ресурси, інноваційні форми територіальної організації, зовнішня конкуренція, ринкова кон'юнктура тощо).

Комбінація консервативних факторів значно впливає на розміщення продуктивних сил, але врахування тільки таких факторів має інерційний характер, оскільки не пропонує нових напрямків зростання регіону. Тому більш привабливим є використання комбінації прогресивних факторів, які формують бажані орієнтири розвитку, ринкові критерії, тенденції економіки. Накопичення потенціалу таких факторів залежить від законодавчої бази, антимонопольного регулювання ринку, інституційних перетворень.

Всі закономірності та принципи реалізуються завдяки певним факторам розміщення, які групуються за такими напрямками:

– *природно-географічні*, до яких відносять енергетичні, земельні, водні й лісові ресурси та корисні копалини, а також природно-кліматичні й транспортні умови. Кількість та якість усіх ресурсів характеризують природно-ресурсний потенціал, що є важливим чинником для розміщення населення й ведення господарської діяльності на певній території. При освоєнні великих природно-ресурсних джерел з'являються великі промислові центри, створюються господарські комплекси й формуються економічні райони. Природно-ресурсний потенціал впливає на ринкову спеціалізацію регіону та його місце в територіальному поділі праці. Дані фактори визначають розміщення сільськогосподарського виробництва та галузей видобувної промисловості. Так, кількісна й якісна характеристика родовищ корисних копалин, характер і глибина їхнього залягання впливають на розмір підприємств, способи видобутку та рівень різних економічних показників. У сільському господарстві різних

природно-географічних зон зазначені фактори впливають на спеціалізацію виробництва певних видів продукції;

– *демографічні*, які характеризують наявну кількість населення, його розселення на території, кількісну та якісну оцінку людського потенціалу. Нерівномірність розселення населення зумовлює необхідність розміщення підприємств у залежності від наявної кількості споживачів готової продукції, а також важливість оцінки мобільності населення для прогнозування впливу міграційних процесів на перспективність розвитку економічних районів. Демографічні процеси, які відбуваються в регіоні, тісно взаємодіють із суспільним розвитком. Вони є залежними від нього та мають на нього значний вплив, визначають розвиток і розміщення продуктивних сил, сприяють вирішенню соціально-економічних проблем;

– *техніко-економічні*, які враховують рівень науково-технічного розвитку, існуючі виробничі умови й транспортні потоки. Вирішальну роль серед цих факторів відіграє науково-технічний потенціал. Його розвиток послаблює вплив на розміщення продуктивних сил деяких інших факторів, зокрема природно-географічних і демографічних. Застосування результатів науково-технічного прогресу, зокрема сучасних досконалих трудо- та ресурсозберігаючих технологій, дозволяє знижувати трудо-, матеріало- й капіталомісткість, що, в свою чергу, сприяє вирівнюванню умов для розвитку продуктивних сил різних економічних районів та їхньому рівномірному розміщенню. Наприклад, істотну роль у розміщенні виробництва відіграє хімізація, яка значно збільшує можливості щодо задоволення потреб у сировині та певних матеріалах, сприяє економії натуральних видів сировини, утилізації відходів, поліпшенню охорони навколишнього середовища;

– *соціально-економічні*, на які впливає рівень розвитку продуктивних сил, рівень зайнятості населення й умов праці, стан житлово-комунальних умов і сфери послуг. Вони повинні забезпечити подолання різноманітних соціально-економічних відмінностей села та міста, промисловості й сільського господарства, сприяти раціоналізації зайнятості населення, охороні природи, поліпшенню умов праці та життя людей, розвитку освіти, охорони здоров'я тощо;

– *еколого-економічні*, які базуються на впливі виробничих економічних систем на оточуюче середовище.

Сировинні фактори розглядають як фактори матеріаломісткості. Чим вищий ступінь матеріаломісткості, тим більша орієнтація виробництва на сировину. В багатьох галузях економіки значну частку затрат становить саме сировина та матеріали. Якщо виробництво потребує великих затрат на сировину, то його потрібно розташувати близько до необхідної сировинної бази, щоб не збільшувати транспортні витрати.

Вагому роль для розміщення виробництва відіграють *водні фактори*. При сільськогосподарському та промисловому виробництві продукції споживається значна кількість прісної води. Зокрема, найбільш водомісткими вважаються галузі чорної металургії, хімії органічного синтезу та очистка первинної текстильної сировини. В сільському господарстві водоспоживання значною мірою залежить від зрошення, тобто в зонах недостатнього зволоження. Обмеженість водних ресурсів потребує переведення підприємств на замкнуте оборотне водопостачання та максимальне зниження норм витрат води на виробництво продукції.

Паливно-енергетичні фактори характеризують споживання електроенергії, тепла або палива в галузевих технологічних процесах. За ступенем енергомісткості виділяють галузі:

- високоенергомісткі – питома вага паливно-енергетичних затрат складає 30 – 45 % витрат при виробництві продукції;

- середньо- або малоенергомісткі - питома вага паливно-енергетичних затрат - 15 – 20 %;

- неенергомісткі - питома вага паливно-енергетичних затрат - менше 6 %.

Трудові фактори напряду залежать від чисельності людських ресурсів, їхньої кваліфікації і статево-вікової структури. Вплив даного фактора визначається за обсягом витрат праці при виробництві одиниці продукції. За ступенем трудомісткості розрізняють галузі:

- високотрудомісткі - потребують великі затрати праці на одиницю продукції (в людино-годинах) при відносно невеликій кількості виготовленої продукції у розрахунку на одного робітника;

- середньотрудомісткі - потребують дещо менші затрати праці на одиницю продукції у розрахунку на одного робітника, які врівноважуються з іншими витратами;

- нетрудомісткі - потребують мінімальні затрати праці на одиницю продукції при великій кількості випущеної продукції у розрахунку на одного робітника.

Найбільш трудомісткі галузі - це електроніка, приладобудування, автомобілебудування, верстатобудування, оптико-механічне виробництво, швейна, текстильна, взуттєва промисловість тощо.

Споживчий фактор проявляється в наближеності виробництв до центрів споживання готової продукції. До галузей із значним впливом даного фактору відносять ті, які займаються переважно обслуговуванням населення, виробництвом товарів повсякденного споживання або малотонажної продукції. Його вплив посилюється фактором робочої сили, оскільки зосередження населення є джерелами людських ресурсів і центрами споживання різноманітної продукції.

Транспортні фактори, які враховують розвиненість транспортної мережі в районі, відстань перевезень тощо, визначають питоною вагою транспортних витрат у загальній сумі виробничих і транспортних витрат.

Зміни впливу даних факторів визначають змінами частки транспортних витрат у сумарних транспортних і виробничих затратах на одиницю продукції за певний період часу.

Фактори ринкової кон'юнктури характеризують рух цінних паперів, розміри виробництва, зайнятість. Кон'юнктура ринку визначається співвідношенням між попитом матеріальних цінностей і послуг на ринку та потребою в них. Для подальшого процвітання виробництва приводить стимулювання попиту на ринку і навпаки.

Екологічні фактори, в першу чергу, передбачають зменшення кількості підприємств із шкідливим виробництвом у населених пунктах і на територіях із високою концентрацією населення; по-друге, - необхідність приділення уваги рельєфу місцевості, мікрокліматичним умовам тощо. Зокрема, екологізація виробництва є важливою складовою екологічної політики держави. В багатьох державах створені спеціальні фонди охорони навколишнього середовища, які функціонують за рахунок різних обов'язкових платежів і добровільних внесків.

Кожен район характеризується певним набором факторів, що й визначає придатність конкретної території для розміщення окремих об'єктів. Організація розміщення продуктивних сил полягає в визначенні та врахуванні дій зазначених факторів за допомогою їхньої економічної оцінки та наукових методів.

Питання для самоконтролю

1. Розкрити спільність та різницю між категоріями «закони», «закономірності», «принципи» розміщення продуктивних сил.
2. Визначити закони розміщення продуктивних сил.
3. Розкрити основні закономірності розміщення продуктивних сил.

4. Визначити принципи регіонального розвитку, яка їх сутність?
5. Охарактеризувати закономірність територіальної комплексності продуктивних сил.
6. Розкрити сутність принципу збалансованості та пропорційності розміщення виробництва.
7. Визначити основні фактори розміщення продуктивних сил?
8. Визначити напрями групування факторів розміщення продуктивних сил.
9. Що відноситься до техніко-економічних факторів розміщення продуктивних сил?
10. Що відноситься до споживчих факторів розміщення продуктивних сил?
11. Що відноситься до транспортних факторів розміщення продуктивних сил?
12. Що характеризують фактори ринкової кон'юнктури?
13. Що відноситься до екологічних факторів розміщення продуктивних сил?
14. їх сил?

Тема 4. ЕКОНОМІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ

1. Сутність, види, критерії і принципи економічного районування
2. Проблемне економічне районування
3. Форми розміщення та територіальної організації продуктивних сил
4. Територіальна організація продуктивних сил України

4.1. Сутність, види, критерії і принципи економічного районування

Територіальне природно-господарське розмаїття призводить до спеціалізації на виробництві певної продукції, що передбачає обмін між економічними районами. Наприклад, природний ресурс із району його видобування доставляють у інший район, де його використовують, а в зворотному напрямі поставляють продукцію харчової промисловості чи машини. Таким чином, встановлюються виробничі зв'язки, які називають територіальним обміном, а спеціалізацію економічних районів на виробництві конкретної продукції — територіальним поділом праці, який покладений у основу теорії розміщення продуктивних сил. **Територіальний поділ праці** є об'єктивним незворотнім процесом виробничої спеціалізації різних економічних районів і формування кооперації між ними, процесом обміну певною продукцією й послугами. Однією з причин такого поділу праці є різниця між природними умовами та ресурсами економічного району.

Центральною категорією в дослідженнях розміщення продуктивних сил є економічний район. Усі країни характеризуються значними територіальними відмінностями, зокрема, природними, історичними, економічними, соціальними умовами, які обумовлюють своєрідність спеціалізації і структури виробництва. На цій основі розвивається територіальний поділ праці, що сприяє формуванню певних природно-господарських утворень з конкретною спеціалізацією, тобто економічних районів. Їхнє визначення, вивчення й прогнозування розвитку покладено в основу економічного районування країни.

Економічний район є територіально цілісною частиною економіки країни зі своєю виробничою спеціалізацією, сильними внутрішньоекономічними зв'язками та тісно пов'язана суспільним територіальним поділом праці з її іншими частинами.

Спеціалізація економічного району можлива за наявності необхідної кількості порівняно недорогих природних ресурсів для випуску певної продукції, робочої сили потрібної кваліфікації, вигідного економіко-географічного розташування, зручних шляхів сполучення тощо.

В Україні територіальною основою при виокремленні економічних районів визнана адміністративна область. **Область** – це основна територіально-адміністративна одиниця, що є сукупністю взаємопов'язаних самоврядних міст і районів, які концентруються навколо найбільшого міста – обласного центру.

Процес визначення економічних районів називають економічним районуванням. Районування, в загальному трактуванні, є загальнонауковим методом систематизації інформації для різних цілей. Отже, економічне районування є методом систематизації інформації щодо територіальної організації господарства та територіальних відмінностей у соціально-економічному житті країни. В вужчому розумінні змісту даної категорії, **економічне районування** є процесом науково обґрунтованого поділу країни на історично сформовані завдяки суспільному поділу праці в процесі господарського освоєння території економічні райони. Економічне районування сприяє раціоналізації територіальної організації господарства, вивчаючи продуктивні сили економічних районів, обґрунтовуючи стратегії їхнього соціально-економічного розвитку.

Найвідоміший приклад районування - це адміністративно-територіальний поділ країни. Розвиток будь якої країни пов'язаний із зміною її території і адміністративно-територіального устрою. Сучасна Україна поділена на 24 області, Автономну Республіку Крим, а також має два міста зі спеціальним статусом. Усі ці регіони поділяються на адміністративні райони. Адміністративний поділ Німеччини визначає 16 федеральних земель. Франція складається з 18 адміністративних одиниць,

13 з яких метропольні регіони та п'ять - заморські території. Адміністративно США складаються з 50 штатів і федерального округу Колумбія. Бразилія адміністративно поділяється на 26 штатів і одного федерального округу.

Види економічного районування:

- *загальне* або *інтегральне, таксономія* - виділення районів відбувається на підставі ознак, які всебічно характеризують дану територію, тобто розглядається господарство певної місцевості як цілісність (наприклад, Поліський або Подільський економічний район);

- *галузеве* або *спеціальне* – виокремлення економічних районів здійснюють на основі однієї або кількох ознак, які властиві певній галузі чи сфері діяльності (наприклад, промисловий або сільськогосподарський район).

Розробляється також *міжгалузеве районування*, яке розробляє критерії розмежування та визначення територіальної структури різних міжгалузевих територіальних комплексів (наприклад, АПК).

Основні критерії економічного районування:

- це велика економічно цілісна територія зі значними природними ресурсами, які визначають господарську спеціалізацію району;

- розміри районних територій повинні відповідати вимогам сприяння скороченню вантажних перевезень у їхніх межах;

- район повинен бути територіально єдиним;

- на території є можливість сформувати потужний народногосподарський комплекс;

- великі економічні райони повинні повністю включати в свій склад території адміністративних областей і районів, не порушуючи їхню цілісність.

Економічне районування напряму пов'язане зі спеціалізацією районів. Район спеціалізується на найбільш повно розвинутих галузях, а міжрайонний обмін обмежується необхідною кількістю потрібних товарів. Отже, економічне районування здійснюється за територіальною спеціалізацією та природно-господарською ознакою.

Принципи, які враховують при виділенні економічних районів:

- **історичний** – теорія економічного районування ґрунтується на вивченні загального розвитку в минулому;

- **економічний** – отримання найкращих результатів при найменшому прикладанні праці. Економічний район, відповідно, - це спеціалізована територіальна частина господарства країни з певним комплексом усіх допоміжних і обслуговуючих виробництв;

- **національний** – відповідність національним утворенням у межах держави. Економічне районування повинно бути направлене на забезпечення мирного співіснування всіх людей із врахуванням національного складу населення регіону, його історично сформованих особливостей праці та побуту, традицій, вікового досвіду;

- **адміністративний** – відповідність і єдність економічного, адміністративно-територіального районування й політико-адміністративного устрою країни. Це створює умови для ефективного самостійного розвитку регіонів і посилення їхнього значення в територіальному поділі праці країни.

За ієрархією інтегрального районування розглядають такі *рівні економічних районів*:

1. *Великі* – макрорайони, найбільші територіальні формування, що включають декілька адміністративних областей. Метою формування макрорайонів є визначення та розмежування великих територіально-виробничих комплексів для розроблення напрямів їхнього раціонального розвитку й ефективного

використання ресурсного потенціалу. Великі райони використовують для довгострокового прогнозування розвитку продуктивних сил, формування загальнодержавних основ суспільного виробництва, які неможливо створити в межах однієї адміністративної області.

2. *Середні* – мезорайони, підрайони великих економічних районів, які обмежені адміністративною областю чи автономною республікою. Об'єктивною основою мезорайонування є територіальний поділ праці в масштабах країни, в межах макрорайонів. На території таких підрайонів розташовуються ядра крупнорайонних територіально-виробничих комплексів або їхні складові частини. Основну районоутворюючу роль у цих економічних районах відіграють великі багатофункціональні міста, що також являються крупними промисловими й транспортними вузлами. Для більш повного використання наявного ресурсного потенціалу спеціалізація виробництва мезорайонів формується на основних галузях і на виробництві другорядної продукції, яка є потрібною для кожного макрорайону. Ці райони використовують для прогнозування рівня розвитку виробничої і невиробничої сфери, розроблення державних програм галузевого розвитку, управління господарською діяльністю.

3. *Малі* – мікрорайони, територія яких відповідає декільком адміністративним районам, окресленим у межах області. Малим районом може бути також велике місто (наприклад, Київ, Харків, Одеса). На визначення меж мікрорайонів впливають об'єктивні й суб'єктивні фактори. Оскільки економічна база сусідніх районів такого підтипу часто буває однотипною, то їхні межі формуються виробничими зв'язками місцевих підприємств із їхніми сировинними зонами та територіальною організацією й

управлінням всього господарства, що здійснюється районними центрами.

4. *Низові адміністративно-господарські райони* - цілісні території адміністративних районів або місто. Даний рівень районування використовується для поточного планування та оперативного управління розвитком виробництва.

Економічне районування необхідно здійснювати з оглядом на світовий досвід формування та функціонування економічних регіонів.

У Польщі в результаті адміністративно-територіальної реформи створено 16 воєводств, 308 земських і 65 міських повітів. Угорщина сформувала систему з шести економічних районів, за допомогою якої планується регіональний соціально-економічний розвиток країни.

Франція провела децентралізацію й розвантажила Паризький регіон, запровадивши територіальні громади. Межі 22 районів відповідають сучасним задачам регіональної економічної політики країни. Особливий досвід Франції використовується в вирішенні конкретних задач у короткостроковому періоді з урахуванням довгострокових прогнозів. Зокрема, в районі Марселя створили новий портовий комплекс із метою перетворення міста в найбільший західно-європейський порт, що підштовхнуло розвиток південно-східної Франції, яка раніше була традиційним сільськогосподарським районом. Даний порт сприяв створенню умов для розвитку економіки країни на базі імпорту сировини, появи нових для Півдня Франції галузей – машинобудування, нафтохімії, консервування тощо, створенню більше 300 тисяч нових робочих місць. Це стало можливим завдяки застосуванню довгострокових прогнозів і методу економічного районування.

Японія завдяки чіткому економічному районуванню досягла значних успіхів. У 70-х роках XIX століття була розроблена програма побудови суспільства інформаційних зв'язків, яка передбачала повну централізацію та регіональний розвиток. У середині 80-х років активно

просуваються ідеї децентралізації промисловості та управління розвитком виробництва в просторі, в регіонах. Простір у Японії є основним видом ресурсів внаслідок його обмеження, тому особливу увагу приділяють раціоналізації використання та підвищенню його ефективності в великих містах.

Інтерес до ефективного використання простору та економічного районування є характерним також для Австралії, Індії, Канади, Китаю. Проте досвід різних країн необхідно оцінювати критично та не викорисовувати автоматично в вітчизняній реальності.

4.2. Проблемне економічне районування

Ефективний господарський розвиток країни неможливий без всебічного комплексного соціально-економічного регіонального розвитку, як її територіальних частин. Регіонально-просторовий розвиток територій супроводжується наявністю певних проблем. У умовах стабільності державного економічного розвитку відповідно до проблемності розвитку вченими виділяються два основні види регіонів: проблемні та динамічні чи піонерні.

Економічний простір держави є неоднорідним щодо наявності природних ресурсів, рівня економічного розвитку й життя населення, а також може включати території із певними аномаліями. В теорії розміщення продуктивних сил такі особливі території зазвичай називають проблемними регіонами.

Проблемний регіон – це територія, яка потребує державної підтримки через неможливість самостійного вирішення соціально-економічних проблем або реалізації власного потенціалу.

Якісними ознаками проблемних регіонів виступають:

- особливий критичний прояв певної значної проблеми, що може загрожувати соціально-економічному стану в країні, її політичній стабільності чи екологічній рівновазі;
- особливе значення геоекономічного та геополітичного регіонального положення для стратегічних інтересів країни;
- наявність певного ресурсного потенціалу, використання якого є принципово важливим для національної економіки;
- нестача регіональних фінансових ресурсів для вирішення загальнонаціональних і світових проблем.

Територіально межі проблемних регіонів можуть не співпадати з межами адміністративно-територіальних одиниць, зокрема зона ліквідації наслідків катастрофи на ЧАЕС. До того ж ці межі можуть змінюватися з плином часу.

В умовах кризових явищ сучасності важливо чітко визначати кількість таких регіонів і їхні межі, щоб мати необхідні обсяги всіх потрібних ресурсів для подолання негативної ситуації. Україна сьогодні являється зоною військових дій і екологічного лиха. Проте для реального вирішення певних проблем треба виокремити конкретні території із найкритичнішим станом і розпочати щось робити. Розосередження дефіцитних ресурсів серед великої кількості об'єктів ніколи не приводить до швидкого позитивного результату.

Виділяють наступні типи проблемних регіонів: відсталі або слаборозвинені, депресивні, зони екологічного лиха, прикордонні, з екстремальними природними умовами (пустелі, високогір'я, джунглі, сейсмічні зони тощо) та інші.

При визначенні проблемних регіонів користуються двома основними підходами. За першим підходом оцінюють ступінь кризової ситуації, наприклад, райони глибокого постійного економічного занепаду, регіони конфліктів, стихійних і техногенних катастроф. За другим — визначають основні об'єкти державної регіональної політики, які потребують

цілеспрямованого оздоровлення, проводячи їхню типологізацію за основними проблемами, зокрема, відсталі, старопромислові регіони, прикордонні, райони нового освоєння.

Підходи до проблемного районування:

1. *Оцінювання за ступенем гостроти кризи найважливіших проблем.* Ступінь гостроти кризи регіонів діагностують за виробничим потенціалом, зайнятістю, рівнем життя населення, правопорядком, екологією, демографічною ситуацією, бюджетом і фінансами, енергозабезпеченням. Кризовими відзначають регіони, які зазнали руйнувань внаслідок природних або техногенних катастроф; території масштабних суспільно-політичних конфліктів і воєн, що призвели до руйнування економічного потенціалу й значних розмірів вимушеної міграції населення; регіони з поглибленою економічною кризою, що може спричинити політичні й соціальні деформації.

2. *Типологізація регіонів за основними проблемами.* Основними типами проблемних регіонів вважаються відсталі або слаборозвинуті й депресивні.

Слаборозвинені відсталі регіони — це території із традиційно низьким рівнем життя та економічного розвитку, стагнацією або занепадом економіки, низьким рівнем науково-технічного прогресу та слабким науково-технічним потенціалом, пануванням відсталих екстенсивних технологій, мало розвинутою соціальною сферою, здебільшого скрутною криміногенною ситуацією та етнічними, релігійними та іншого роду конфліктами. Для підтримки таких регіонів держава може стимулювати приплив приватних інвестицій, розвивати виробничу інфраструктуру, надавати певні податкові та кредитні пільги, дотації тощо.

Депресивні регіони — це просторово локальні утворення, де внаслідок економічних, політичних, соціальних, екологічних і інших причин перестають працювати стимули саморозвитку. Депресивними

вважаються регіони, в яких темпи спаду виробництва та рівня життя, а також зростання негативних тенденцій у демографії, екології, сфері зайнятості та соціальних послуг вищі, ніж макрорегіональні й загальнодержавні.

Вперше термін "депресивна територія" застосували в Великобританії у міжвоєнний період. Переважно його використовували стосовно промислових районів країни в межах кам'яновугільних басейнів старого освоєння, які найбільше постраждали від безробіття внаслідок припинення виробництва в певних галузях важкої промисловості. В Україні даний термін почали активно використовувати в кінці ХХ століття.

Депресивні регіони різняться від відсталих регіонів своїм високим розвитком у минулому та подальшим спадом у умовах науково-технічного прогресу. І депресивні і відсталі регіони характеризуються нижчими за середні по країні показниками соціально-економічного розвитку та технологічною відсталістю. Проте депресивні володіють значним накопиченим виробничим потенціалом, розвиненою інфраструктурою, якісними людськими ресурсами, тому в них є кращі шанси виходу з кризового стану. Основною проблемою залишається необхідність модернізації і структурної трансформації економіки.

Тривалість і масштаб депресії регіону визначаються структурою виробничих галузей, у яких криза стала головною причиною поширення депресії на всю регіональну економіку. За даною ознакою депресивні регіони поділяють на аграрно-промислові, добувні, старопромислові.

Аграрно-промислові регіони є досить розвиненими та не відчували труднощів у попередніх етапах розвитку. В тих, де найкраще збереглися інфраструктура та природне середовище, існує густа мережа невеликих поселень, є значні можливості для швидкого розвитку. Деякі з цих регіонів можуть становити консервативні регіони чи периферію, населення яких важко відходить від цінностей доіндустріальних культурно-економічних

укладів. Саме такі території являються найменш перспективними для нового розвитку.

Старі видобувні регіони мають найгірші можливості щодо відновлення. Найкращий період їхнього розвитку – це період освоєння ресурсних родовищ. Якщо в подальшому не відбувається диверсифікація господарства, не виникають нові галузі, які напряду не пов'язані з видобутком, то на стадії вичерпання ресурсів починається повний занепад таких регіонів. Мобільна та найбільш працездатна частина населення поступово мігрує чи емігрує, залишаються здебільшого люди похилого віку й маргінальна частина населення. З часом у подібних регіонах зникає життя. За масштабами території, як правило, це — точкові ареали. Прикладом таких районів являються занедбані вугільні шахти старопромислових районів у Європі, США та інших країнах світу.

Старопромислові регіони є найбільш перспективнішими щодо відновлення, оскільки володіють накопиченим потенціалом розвитку. Загалом усі регіони з плином часу переживають стадію занепаду відповідно до циклів розвитку Н.Д. Кондратьєва. Проте деякі в змозі швидко модернізуватися відповідно до вимог нового витка науково-технічного прогресу, а інші потребують допомоги держави. Як правило, у старопромислових районів існує більше сприятливих шансів для відродження завдяки їхній сформованій інфраструктурній і культурній базі. Особливо це відчутно для центральних регіонів — столичних (адміністративних) та історично відомих центрів. Подальший їхній розвиток зазвичай відбувається шляхом інновацій, вони перетворюються на центри науково-дослідницької, конструкторської діяльності та впровадження нових технологій. Отже, такі райони являються найперспективнішими ареалами розвитку економіки та розвиваються шляхом формування технопарків, технополісів і різних інноваційних зон. Проте, при надмірній концентрації усіх форм діяльності виникає необхідність їхнього розвантаження, що приводить до розриву між

креативними та адаптаційними можливостями щодо сприйняття інновацій у регіоні. В результаті освоюються переважно прилеглі території: з'являються наукові міста-супутники, так звані "силіконові долини" та різні інші інноваційні ареали. Територією їхнього розвитку стають переважно аграрно-промислові регіони, рідко — периферійні ареали.

Прикордонний регіон є частиною господарської території суверенної держави, що межує з територією інших країн, характеризується географічною цілісністю, певними природно-кліматичними та соціально-економічними умовами, специфічним розміщенням і розвитком продуктивних сил і участю в міжнародному поділі праці та прикордонному співробітництві. Такі регіони мають особливе значення для безпеки країни й міжнародного співробітництва. Розрізняють наступні *рівні прикордонних регіонів*:

- *макро* - великі суб'єкти адміністративно-територіального поділу країни, які межують із іншими країнами;
- *мезо* - адміністративні райони в складі областей, у яких частина зовнішніх кордонів співпадає з державним кордоном;
- *мікро* - прикордонна зона з населеними пунктами, що знаходяться на кордоні.

Дані регіони відіграють роль аванпостів у міжнародній інтеграції країни та часто стають територією спеціальних економічних зон. Прикордонні регіони мають високий потенціал щодо інтенсивного залучення їх до всесвітніх інтеграційних процесів. Прикордонне співробітництво сприяє вирішенню певних економічних і соціальних питань безпосередньо для таких територій.

Динамічні або піонерні — це регіони, які мають прогресивний стан економіки, високий рівень життя населення, стабільну політичну та екологічну ситуацію. До піонерних також відносять регіони, які швидко виходять із кризових ситуацій і характеризуються стрімким покращенням соціально-економічного стану, високими темпами зростання виробничих

показників і доходів бюджету та населення, випереджаючи інші регіони. При економічній кризі до таких регіонів відносяться ті, в яких сформована оптимальніша структура господарського комплексу та існують великі можливості щодо забезпечення зайнятості населення. Оптимальність господарської структури регіонів визначається переважно часткою галузей переробної промисловості та сфери послуг, що формують найбільший попит на робочу силу та являються рушійним важелем соціального та науково-технічного прогресу.

Виникають піонерні регіони переважно в периферійних малоосвоєних районах після відкриття великих родовищ різних природних ресурсів, особливо природного газу, нафти, руд рідкісних і кольорових металів, лісових ресурсів. Розвиток цих регіонів залежить від величини запасів знайдених ресурсів і рівня сприятливості природнокліматичних умов. Якщо запаси ресурсів незначні, то доцільно освоювати їх економним вахтовим методом, який мінімізує негативні наслідки на завершальних стадіях виробництва. Якщо ресурсні запаси масштабні й потребують довготривалого освоєння, то на такій території часто виникають великі урбанізовані ареали.

4.3. Форми розміщення та територіальної організації продуктивних сил

Визначальною проблемою господарського управління територією для будь-якої країни є територіальна організація продуктивних сил. Перед розробленням концепції розвитку кожна держава повинна оцінити власні територіальні, природні, економічні, демографічні можливості, знайти нішу в міжнародному й територіальному поділі праці, визначити галузі спеціалізації між внутрішніми територіями та відносно обміну товарами на світових ринках.

Економічне районування та управління регіонами тісно пов'язані між собою. Визначення системи районів сприяє формуванню в державних межах раціональних регіональних територіально-виробничих комплексів із врахуванням при цьому прогресивних тенденцій у розвитку територіального поділу праці, внутрішньорайонних і міжрайонних зв'язків, спеціалізації господарства. Особливо важливим є визначення ефективної стратегії розміщення продуктивних сил. Важливою проблемою на територіальному рівні є вивчення територій за ієрархічними рівнями: село, місто, район і область, тобто регіон. За своєю територіальною організацією дані райони формуються як адміністративні одиниці та економічні системи. Вони мають власний трудовий потенціал, природні ресурси, соціальну інфраструктуру, формують свій бюджет, тобто характеризуються всіма ознаками окремої економічної системи. Для них властивими є виробнича спеціалізація, концентрація капіталу, певна структура товарної продукції, особливі внутрішні та зовнішні економічні зв'язки й, найголовніше, можливість за сприятливих економічних умов створювати регіональний прибуток без дотування з державного бюджету. Це є важливим для ефективного функціонування та розвитку продуктивних сил і формування самодостатніх економічних регіонів.

Територіальна організація продуктивних сил – це розташування взаємозалежних виробничих підприємств, підприємств сфери обслуговування й інфраструктури на певній території, що передбачає отримання економічного й соціального ефектів унаслідок раціонального використання можливостей даної території і її ресурсів.

Розміщення об'єктів на території буває рівномірним, розсіяним, зональним, ареальним тощо. Ядрами концентрації людської діяльності являються населені пункти, поблизу яких формуються різні елементи територіальної структури розміщення продуктивних сил.

У залежності від рівня концентрації продуктивних сил на території і особливостей взаємозв'язків виробництв виділяють форми розміщення продуктивних сил.

Форми розміщення продуктивних сил є стійкими територіально-економічними утвореннями, які характеризуються різноманітністю, конфігурацією, складністю та взаєморозміщенням структурних елементів.

Елементи територіальної організації виробництва сформувалися як певні види поселень із своїми виробничими функціями внаслідок концентрації капіталу та поглибленого поділу праці.

1. Елементи поселення:

- мегаполіс – найбільша форма розселення, що утворюється внаслідок злиття багатьох суміжних міських агломерацій;

- агломерація – функціональна цілісність просторово об'єднаних поселень міського типу, які формують спільну екологічну й соціально-економічну систему;

- населений пункт – місто, селище, село, які тяжіють до великих населених пунктів і є малонаселеними.

2. Елементи виробництва:

- територіально-виробничий комплекс – локальне розташування різнопрофільних підприємств із єдиною виробничою інфраструктурою;

- промисловий вузол – середнє чи велике місто з промисловими виробництвами й певним функціональним впливом на підприємства сусідніх поселень;

- промисловий центр – невелике місто з декількома промисловими підприємствами, які пов'язані спільними допоміжними виробництвами, інколи спільним технологічним процесом;

- промисловий об'єкт – окреме підприємство, яке розташоване в населеному пункті чи поза його межами.

За допомогою економічного районування виявляють потенціал спеціалізації певної території, а для наукового обґрунтування меж економічних районів виділяють компактні й взаємопов'язані осередки розміщення продуктивних сил, основу яких становлять територіально-виробничі комплекси та енерго-виробничі цикли. Завдяки їм можливо об'єднувати виробничі процеси на території і визначати напрями господарської спеціалізації регіонів.

Утворення територіально-виробничого комплексу напряму пов'язане з розробленням і реалізацією довготермінових регіональних програм.

Виокремлюють п'ять таких *типів територіально-виробничих комплексів*:

1. *Переробної промисловості* з домінуванням машинобудівного й текстильно-промислового енерго-виробничих циклів. Такі комплекси формуються в високорозвинених регіонах України, Західної Європи, США. В інших районах їхнє формування може зумовлюватися сировинним фактором у поєднанні з промислово-аграрним і гідромеліоративним циклом.

2. *Гірничо-металургійної промисловості* з опорою на пірометалургійний чорних і кольорових металів, рідкометалохімічний енерго-виробничі цикли. Основою для їхнього формування являються великі поклади руди, наприклад Придніпровський в Україні, Рурський - у ФРН.

3. *Енергетичної промисловості* з провідними паливно-енергопромисловими енерго-виробничими циклами. Базою їхнього формування являються великі поклади твердого палива з переважно відкритим способом видобування, зокрема Донецький в Україні, Апалацький – у США, Павлодар-Екібастузький - у Казахстані.

4. *Хімічної промисловості* з використанням продукції нафто-, газоенергохімічного та гірничохімічного енерго-виробничих циклів. Сировинною базою їхнього формування є родовища нафти, газу та гірничохімічної сировини, наприклад Прикарпатський в Україні, Каратау-Джамбульський - у Казахстані.

5. *Промисловості, яка переробляє біологічну сировину* з використанням продукції індустріально-аграрного, лісоенергопромислового та рибпромислового енерго-виробничих циклів.

Залежно від функцій територіально-виробничі комплекси поділяють на:

- *монопродуктові* - орієнтація на випуск одного переважаючого кінцевого продукту. Здебільшого вони виникають у регіонах нового освоєння, а монопродуктовість є початковою стадією їхнього розвитку. Як приклад, - нафтопромисловий комплекс Саудівської Аравії і ОАЕ;

- *субпродуктові* – виробництво основної продукції супроводжується випуском супутньої, наприклад, виробництву кухонної солі попутньо сприяє опріснення морської води;

- *поліпродуктові* - виробництво декількох окремих різновидів продукції. Вони зустрічаються найчастіше внаслідок потреб комплексного освоєння певної території і її природних ресурсів. Як приклад, - Приозерний у США, Лотаринзький - у Франції, Південнотаджицький - у Таджикистані.

3. *Інноваційні форми територіальної організації продуктивних сил:*

- інкубатор або бізнес-інкубатор – організаційна структура, яка має на меті формування сприятливих умов для ефективного функціонування новостворених малих інноваційних підприємств: надання необхідних приміщень і обладнання на

певний період, консультування з економічних і юридичних питань на пільгових умовах, експертиза інноваційних проектів, організація рекламного та інформаційного забезпечення тощо;

- технопарк – територіально відокремлений комплекс, який створюється на базі провідного університету, що може забезпечити інформаційне, кадрове та наукове обслуговування інноваційних процесів у даній структурі; охоплює наукові установи, інформаційні, сервісні й виставкові комплекси, промислові підприємства; користується різними державними пільгами;

- технополіс – місто науки та техніки, в якому ефективно поєднуються різноманітні фундаментальні та прикладні дослідження з виробництвом, переважно з наукомістким.

Науково-технологічні зони переважно формуються в економічно розвинених державах, поблизу з великим науковим або культурним центром, з налагодженим автотранспортним та/або залізничним зв'язком.

Уперше науково-технологічна зона була створена поблизу Сан-Франциско в США на базі Стенфордського університету, де акумулювались наукові заклади та підприємства з вироблення обчислювальної техніки. Пізніше кількість підприємств зросла до 2 тисяч із понад 200 тисяч чоловік працюючих. Зона отримала назву «Сіліконова долина» й спеціалізувалася на виробництві комп'ютерів і мікропроцесорів із використанням сілікону – кремнію. На сьогодні в США існує декілька десятків подібних зон: Тех-Айленд, Сіліконові гори, Сіліконова рівнина, Сіліконовий пляж, Сіліконовий пояс і інші.

Науково-технологічні парки чи технопарки являються важливим фактором розвитку й структурних ефективних змін у промисловості певного регіону, а також сприяють підвищенню ефективності виробництва в країні.

В США створені близько 30 науково-технологічних парків, найбільший - на базі Масачусетського технологічного інституту та Гарвардського університету «Шоссе-128» із виробництва міні-комп'ютерів. У Великій Британії – поблизу Кембриджського університету з виробництвом оптики та комп'ютерних технологій; у Единбурзі; між Лондоном та Брістолем у «коридорі М-4». У Франції налічують понад 40 таких парків: Іль-де-Франс біля Парижу з упровадження новітніх технологій у електроніці, фармакології і виробництві різних товарів підвищеного попиту; «Техноузбережжя»; «Дорога високої технології» і інші. В ФРН створені більше 20 технопарків, найбільший – на базі Мюнхенського університету «Ізар Веллі» з виробництва мікроелектроніки. В Тайвані – на базі науково-дослідних інститутів і двох університетів розробляють нові моделі комп'ютерів, напівпровідників, мікроелектроніки, біотехнології.

Технополіси створені в Японії поблизу Токіо; у Франції у Тулузі як центр наукоємних галузей виробництва, поблизу Ніцци – для виробництва в галузях електроніки, інформатики та фармакології; у США - більше 14 агломерацій науково-технічної діяльності; у Фінляндії - 5.

Формування інноваційних форм територіальної організації продуктивних сил створить умови для:

- максимального поєднання науки й виробництва та підвищення ефективності застосування досягнень НТП;
- структурної перебудови економіки з метою підвищення її наукомісткості;
- рівномірного розташування продуктивних сил із вирівнюванням при цьому диспропорцій у економічному розвитку;
- розвитку безвідходних виробництв, розроблення та впровадження досконаліших методів очищення, застосування екологічно чистих матеріалів і джерел енергії.

Портово-промисловий комплекс є формою територіальної організації морського господарства та прилеглого примор'я; взаємообумовленим і взаємопов'язаним, планомірно сформованим об'єднанням соціально-виробничої інфраструктури, морських портів, приморських селищ, різних підприємств, які розташовані в береговій зоні, експлуатують ресурси суходолу й моря, забезпечують зовнішньоекономічні та інші зв'язки.

Такі комплекси формуються в контактній зоні «суходіл - море» та можуть використовувати ресурси не тільки прилеглої території, а й акваторії.

Основні типи портово-промислових комплексів:

– *океанічний* - переважно зорієнтований на океанічний природно-ресурсний потенціал і зовнішньоекономічні морські торговельні зв'язки. Як приклад, - добування залізо-марганцевих конкрецій, океанічне рибальство тощо;

– *морський* або *прибережний* – орієнтується на природно-ресурсний потенціал континентального шельфу, наприклад морський газо- та нафтовидобуток, морекультура, прибережне рибальство;

– *приморський* - переважно орієнтується на освоєння морським шляхом нових територій, наприклад Аляски в США, Крайньої Півночі – в Канаді.

В розвинених країнах портово-промислові комплекси, як правило, орієнтуються на зовнішньоекономічні зв'язки та сировинний імпорт. У країнах, що розвиваються, дані комплекси мають експортну орієнтацію.

Найбільший світовий портово-промисловий комплекс знаходиться на базі Європорту в Роттердамі, його вантажооборот становить приблизно 300 млн т/рік, ним обслуговуються більше 300 тисяч морських і 250 тисяч річкових суден. Гінтерланд або зона впливу даного комплексу поширюється на Нідерланди, Бельгію, ФРН, Швейцарію, Австрію,

Люксембург і придунайські країни. Він спеціалізується на судноремонті, суднобудуванні, прийомі значних обсягів нафти, нафтопереробці, припортовій чорній металургії.

У Франції сформований портово-промисловий комплекс на базі портів Марсель і Фос, його вантажооборот становить 100 млн т/рік. Даний комплекс спеціалізується на зовнішньоекономічних перевезеннях, припортовій чорній металургії, нафтопереробці, рибальстві та морегосподарстві.

В Японії портово-промисловий комплекс утворений на базі портів Токіо, Йокогама, Кавасакі, Тіба та їхнього гінтерланду, його вантажооборот становить більше 400 млн т/рік. Даний комплекс спеціалізується на прийомі сирової нафти й нафтопереробці, припортовій чорній і кольоровій металургії, відправленні генеральних вантажів, припортовій теплоенергетиці на привезеній сировині.

Портово-промисловий комплекс у Нью-Йорку має вантажооборот більше 150 млн т/рік і спеціалізується на зовнішньоекономічних перевезеннях, припортовій кольоровій металургії, прийомі сирової нафти, нафтопереробці й нафтохімії.

Вантажооборот портово-промислового комплексу Сінгапуру становить 200 млн т/рік і спеціалізується на прийомі сирової нафти, нафтопереробці, нафтохімії, будівництві нафтових платформ, суднобудуванні та судноремонті, морегосподарстві.

В Аргентині на атлантичному узбережжі портово-промисловий комплекс сформований на базі Буенос-Айресу, Кампали, Сан-Ніколаса, Ла-Плати, Росаріо, Енсенади. Він спеціалізується на нафтопереробці, нафтохімії і припортовій чорній металургії.

4.4. Територіальна організація продуктивних сил України

Економічне районування в Україні історично ґрунтувалося на інтересах політично-економічних формацій, які впливали на розвиток даної території у певні періоди часу. До визнання нашої країни незалежною державою її територія поділяла на три економічних райони: Північно-Західний, Південний, Донецько-Придніпровський. При цьому своєрідні природні особливості, історичне минуле, побут населення та його трудові навички, питання оптимізації простору абсолютно не враховувалися. З плином часу таке економічне районування втратило практичне та наукове значення.

Маючи велике природне й господарське розмаїття, розселення людей, Україна характеризується певними історичними відмінностями в формуванні, розвитку та спеціалізації окремих регіонів.

На південному сході країни (Луганська й Донецька області) існують розвинені вугільна, металургійна, хімічна промисловості, машинобудування та проживає значна чисельність населення.

Західніше Донбасу розташоване Придніпров'я (Дніпропетровська й Запорізька області), де видобувають залізні та марганцеві руди, виплавляють метал, виробляють електроенергію, машини, хімічну та сільськогосподарську продукцію.

У центральній поліській частині України (Київ і прилеглі території) сформований один із найбільших у державі транспортний вузол, район інтенсивного сільськогосподарського виробництва приміського типу, розвиненого машинобудування й приладобудування.

На північному сході розташовується найпотужніший машинобудівний центр у м. Харків.

Територія Причорномор'я є унікальним рекреаційно-туристичним районом, із сприятливими умовами для санаторно-лікувального та

курортного відпочинку, розвитку суднобудування й морського транспорту, вирощування зерна та винограду.

Українські Карпати характеризуються як регіон розвиненого санаторно-курортного господарства та туризму, багатий на лісові ресурси, цілющі мінеральні води, з розвинутою добувною промисловістю й машинобудуванням.

У подільських областях високорозвинені сільське господарство з спеціалізацією вирощування зерна й цукрових буряків, переробка сільськогосподарської продукції, випуск машин для землеробства та тваринництва.

Однією з основних ознак при формуванні економічного району є наявність великого центрального міста. В Україні такими центрами являються Київ, Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса та Львів.

За часів об'єднання України з її західними територіями та Кримом вчені під керівництвом К.Г. Воблого провели науково-обґрунтоване економічне районування з врахуванням спільних економіко-географічного положення, господарських рис, спеціалізації. Були виокремлені 5 економічних районів:

1. Центральний – включав Київську, Житомирську, Чернігівську, Кам'янець-Подільську й Вінницьку області;
2. Південно-Західний – складався з Одеської, Ізмаїльської, Херсонської, Миколаївської і Кіровоградської областей;
3. Західний – включав Львівську, Дрогобицьку, Тернопільську, Станіславську, Рівненську, Чернівецьку, Волинську та Закарпатську області;
4. Південно-Східний – складався зі Сталінської, Ворошиловградської, Дніпропетровської і Запорізької областей;
5. Північно-Східний – включав Харківську, Сумську та Полтавську області.

На сьогодні розглядають різноманітні підходи щодо районування території України, за якими визначають від 5 до 10 економічних районів.

На підставі мезорайонування В. Поповкін виокремив 5 макроекономічних районів:

1. Центральноукраїнський – Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська, Кіровоградська області;
2. Донбас і Нижнє Придніпров'я - Донецька, Луганська, Дніпропетровська, Запорізька області;
3. Слобідська Україна - Сумська, Харківська, Полтавська області;
4. Причорноморський – Херсонська, Одеська, Миколаївська області й Автономна Республіка Крим;
5. Західноукраїнський - Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Тернопільська, Чернівецька, Рівненська, Волинська, Вінницька, Хмельницька області.

Розвиток України як самостійної держави потребував реформації територіально-адміністративного устрою та змін відповідно до нових економічних процесів і етнокультурних особливостей.

Найбільш поширеним в Україні є поділ території на 9 економічних районів:

1. Донецький – включає Донецьку та Луганську області,
2. Придніпровський – складається з Дніпропетровської і Запорізької областей,
3. Південно-Східний складається з Харківської, Полтавської і Сумської областей,
4. Центральнополіський або Столичний – включає Київську, Чернігівську та Житомирську області,
5. Причорноморський – складається з Одеської, Миколаївської, Херсонської областей і Автономної Республіки Крим,

6. Карпатський - включає Львівську, Івано-Франківську, Закарпатську та Чернівецьку області,

7. Подільський – складається з Вінницької, Хмельницької і Тернопільської областей,

8. Центральнуукраїнський або Центральний – включає Черкаську та Кіровоградську області,

9. Західно-Волинський - складається з Волинської і Рівненської областей.

Ф.Д. Заставний і М.Д. Пістун пропонували виділити такі 9 економічних районів: Донецький, Північно-Східний, Подільський, Придніпровський, Київський, Карпатський, Волинський, Чорноморський і Кримський.

В. Симоненко пропонує визначити теж 9 економічних районів: Причорноморський, Центральний, Поліський, Східний, Донецький, Придніпровський, Подільський, Карпатський і Кримський.

Рисунок 6. Економічні райони України

Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України запропонувала наступний поділ на економічні райони:

1. Донецький, який включає Донецьку та Луганську області;
2. Придніпровський, який формується з Дніпропетровської, Кіровоградської і Запорізької областей;
3. Східний, який включає Полтавську, Сумську й Харківську області;
4. Центральний, який складається з Київської і Черкаської областей і м. Київ);
5. Поліський, який сформований із Волинської, Житомирської, Рівненської і Чернігівської областей;
6. Подільський, який включає Вінницьку, Тернопільську та Хмельницьку області;

7. Причорноморський, який складається з Автономної Республіки Крим, Одеської, Миколаївської і Херсонської областей;

8. Карпатський, який формується зі Львівської, Івано-Франківської, Закарпатської і Чернівецької областей.

Поділ України на економічні райони досить умовний і потребує подальшого вдосконалення. Наприклад, дискусійним є питання щодо перебування м. Київ у межах Столичного району, оскільки, незважаючи на порівняно мізерну територію, економічний і соціальний потенціал столиці досягає рівня розвинутих економічних районів країни.

Цікаво знати.....

Сучасні адміністративні області України – доволі умовний поділ території, який часто не відповідає реаліям: побут, звичаї, традиції жителів сусідніх сіл одного району можуть значно різнитися, а от у життєвому укладі мешканців різних областей можна знайти багато спільного.

Назва місцевості Полісся виводиться від слів «по» і «ліс», адже північ України – це ліси. От і селилися наші предки «по лісі». Перша писемна фіксація цієї назви зустрічається в Галицько-Волинському літописі під 1275 роком. Людей, які населяють цей регіон, споконвіку кличуть поліщуками.

Регіон на заході України поділяється на Прикарпаття, Закарпаття і власне Карпати. Етимологію перших двох назв вивести легко: при- – те, що при Карпатах, тобто перед ними, за- – те, що за горами. Звичайно, треба робити поправку на те, що це погляд українців, а от, наприклад, для словаків, які живуть по той бік Карпат, все виглядає з точністю до навпаки.

Поділля в українських літописах згадують під назвами «Пониззя» і «Нижня Русь» (13 століття). Назва Поділля вперше зустрічається у документах 14 століття.

Регіон Слобожанщина вважається одним з «наймолодших» в Україні. Напевне, через великі часові «паузи» в його розвитку, а також через те, що в етносів, які його населяли, не було між собою нічого спільного. Люди жили на території українського сходу ще з часів палеоліту. Значно пізніше тут з'явилися представники кочових племен: кіммерійців, скіфів і сарматів, хозарів та болгар, половців та печенігів. Аж до 1430 року по східних степах кочували татаро-монголи, поки їх не «посунули» кримські татари, яким у цьому значно «допомагала» нищівна епідемія. Українці на цих землях почали з'являтися у 15 столітті. Це були шукачі справедливості і кращої долі з Полісся і Волині – тодішніх кордонів українських земель (які входили до складу Речі Посполитої). Таких волелюбців тюрки прозвали «козаками». Саме в цей час з'явилася і перша назва слобідських земель – Дике поле.

Південь України в різні часи належав різним державам: Стародавня Греція, Кримське ханство з Османською імперією, Російська імперія. Тому й народностей на українському Півдні живе багато: крім українців, це греки, татари, німці (яким російська імператриця Катерина II активно роздавала ці землі), вірмени, болгари, росіяни, серби, молдавани.

Питання для самоконтролю

1. В чому полягає сутність територіального поділу праці?
2. Як визначається спеціалізація регіонів держави?
3. В зв'язку з чим виникають територіально-виробничі комплекси?

4. Що таке економічне районування?
5. Які основні критерії використовуються при виокремленні економічних районів?
6. Які принципи враховують в процесі економічного районування?
7. Назвіть основні етапи розвитку економічного районування. З іменами яких вчених пов'язані ці етапи?
8. Що враховують нові підходи до економічного районування?
9. Чи може до складу економічних районів включатись лише частина адміністративної області?
10. Що таке проблемний регіон, які його основні якісні ознаки?
11. Чи обов'язково території проблемних регіонів повинні збігатись з територіально-адміністративним поділом країни? Обґрунтуйте відповідь.
12. Яка мережа економічних регіонів запропонована РВПС України НАН України?
13. Який існує взаємозв'язок між економічним районуванням та адміністративно-територіальним устроєм України?
14. У чому полягає досвід економічного районування у інших країнах?

Тема 5. НАУКОВІ МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОГО ОБГРУНТУВАННЯ РОЗМІЩЕННЯ ВИРОБНИЦТВА

1. Аналіз ефективності розміщення виробництва
2. Характеристика показників, що узагальнюють розвиток і розміщення виробництва. Інтегральна оцінка розвитку регіону
3. Територіальні баланси

5.1. Аналіз ефективності розміщення виробництва

Розміщення підприємств, груп виробництв і різних галузей по території країни постійно потребує наукового обґрунтування. Для такого обґрунтування користуються спеціальними методами, які сприяють правильному вибору варіантів розташування, оцінюванню ефективності виробництва та його територіальній організації.

Головним завданням науки та практики сучасності є досягнення найвищої ефективності виробництва. Як критерій ефективності розміщення та територіальної організації виробництв завжди використовують затрати. На практиці, як правило, формою вираження даного критерію є мінімум загальних затрат, здійснених при досягненні заданих об'ємів виробництва по країні. До основних показників ефективності належать: величина питомих капіталовкладень, трудо-, капітало- та матеріаломісткість, терміни окупності витрат, продуктивність праці, собівартість продукції. Факторами впливу на ефективність також являються транспортні витрати та рівень розвитку інфраструктури, рівень урбанізації і рівень комплексності, географічне положення та інші фактори.

Ефективність виробництва визначають за ефектом виробничої діяльності підприємств і затратами, витраченими на його досягнення. Основною умовою при цьому є одержання максимуму ефекту при мінімумі затрат.

Загальна формула розрахунку ефективності має вигляд:

$$E_f = E / B \rightarrow \max, \quad (5.1)$$

де E_f - ефективність,

E – результат,

B – витрати, здійснені для досягнення даного результату.

Ефект може проявлятися у збільшенні обсягів виробництва, прирості прибутку (для окремого підприємства) чи національного доходу (для регіону чи країни загалом).

Вирізняють загальну чи абсолютну ефективність і порівняльну.

Загальну ефективність національного господарства визначають зіставленням одержаного приросту новоствореної вартості, тобто національного доходу, з затracеними для цього капіталовкладеннями.

Порівняльну ефективність розраховують при підборі найвигіднішого варіанту для розміщення об'єкта серед інших.

Затрати складаються з капіталовкладень (K) і поточних витрат, тобто собівартості продукції (C). Оскільки при розрахунках річних затрат підсумовувати витрати та капіталовкладення неможливо, тому що капіталовкладення мають строк окупності декілька років, то використовують спеціальний коефіцієнт ефективності капіталовкладень (E). Величина такого коефіцієнта означає певну частину капіталовкладень, які окупаються протягом року. Терміни окупності не регламентуються, вибирають таке значення, за якого затрати будуть ефективними. Орієнтація на такий термін дозволяє уникати неефективних затрат.

При розрахунках ефективності використовують нормативний показник ефективності капіталовкладень, який може відрізнятися по галузях, напрямках тощо. Величина такого показника для підприємств державного сектору вітчизняної економіки становить 0,15, що означає нижню допустиму межу ефективності. Даний показник являється

зворотною величиною терміну окупності та відображає певну частину капіталовкладень, які окупаються протягом року.

Для розрахунку порівняльної економічної ефективності при виборі з декількох варіантів розміщення об'єктів виробництва використовують метод приведених витрат, які обчислюють як суму всіх поточних витрат при виробництві одиниці продукції або собівартості та добутку питомих капітальних витрат і нормативного коефіцієнта їхньої ефективності, тобто

$$П = С + КЕ. \quad (5.2)$$

де П - порівняльна економічна ефективність;

С - поточні витрати при виробництві одиниці продукції або собівартість;

К - питомі капітальні витрати;

Е - нормативний коефіцієнт ефективності капіталовкладень.

Добуток даної величини на обсяг продукції, який визначають балансовими розрахунками, являє собою повні приведені витрати. При виборі оптимального варіанту розміщення підприємств орієнтуються на мінімум приведених витрат, порівнюючи різні варіанти. Таким чином, $С + К \cdot Е \rightarrow \min$

Наприклад, є можливість розміщення підприємства в трьох різних районах (табл. 5.1).

Таблиця 5.1.

Розрахунок порівняльної ефективності варіантів розміщення підприємства

Варіант	Собівартість одиниці продукції	Питомі капіталовкладення на одиницю продукції	Нормативний коефіцієнт ефективності в галузі	Приведені витрати на одиницю продукції
1	150	200	0,15	180
2	120	250	0,15	157
3	100	300	0,15	145

За розрахунками, наведеними в таблиці 5.1, найкращим являється варіант 3, оскільки при найбільших питомих капіталовкладеннях на одиницю продукції приведені витрати на виробництво є найменшими.

З огляду на історію досліджень даного напрямку варто розглянути використовувані підходи. В роботах представників радянської школи економічної і соціальної географії, зокрема Б.Б. Алаєва, М.Д. Шаригіна, А.Т. Хрущова, В.О. Воротилова, М.М. Паламарчука, через особливості господарської моделі соціалізму, заснованої на її замкненості на адміністративно-структурних і неринкових методах одержання прибутку, ефективність виробництва визначали тільки на підставі показників приведених витрат. Додатковий економічний ефект виробничого розвитку обґрунтовувався шляхом вигідності компактного розміщення підприємств і широкого розвитку різних взаємозв'язків між ними, що призводило до значної економії витрат на інфраструктурне облаштування, утилізацію та переробку відходів, налагодження замкнених всебічних енерговиробничих циклів, оптимізацію транспортних зв'язків тощо.

Задля цієї мети Б.Б. Алаєв запропонував, а А.Т. Хрущов доповнив використовувати наступну формулу:

$$E_k = \frac{K_k \cdot \Pi_k \cdot Z_{пк}}{100} - \frac{K_i \cdot \Pi_i \cdot Z_{іі}}{100}, \quad (5.3)$$

де E_k - ефективність компактного розміщення підприємств;

K_k - коефіцієнт ефективності при компактному розміщенні з розрахунку на одне підприємство, який за проєктними даними становить 2,5 %;

Π_k - кількість компактно розміщених підприємств;

$Z_{пк}$ - приведені витрати при компактному розміщенні підприємств;

K_i - коефіцієнт ефективності при ізольованому розміщенні підприємств;

Π_i - кількість ізольовано розміщених підприємств;

$Z_{іі}$ - приведені затрати при ізольованому розміщенні підприємств.

Економічну ефективність за цією формулою визначають різницею величин, які характеризують приведені витрати при виробництві продукції в умовах компактного та ізольованого розміщення підприємств.

Зазначені автори вважали, що компактне розміщення підприємств здатне формувати додатковий економічний ефект шляхом поєднання, комбінування та кооперування виробництв, створення єдиних систем енерго- та водопостачання, транспортного й складського господарств, допоміжних цехів і виробництв, спільної науково-дослідної і проектно-конструкторської бази, що дозволяє раціонально використовувати трудові ресурси та комплексно вирішувати питання комунально-побутового й інших необхідних видів обслуговування підприємств.

Інший підхід до оцінювання загальної економічної ефективності виробництва запропонував В.О. Воротилов:

$$O_{obs} = \frac{\sum_{i=1}^n C_{ni} - C_k}{K_k}, \quad (5.4)$$

де C_{ni} - річні планові експлуатаційні витрати i -го підприємства певної території;

C_k - річні експлуатаційні витрати всіх підприємств території;

K_k - капітальні вкладення на будівництво підприємства певної території;

n - кількість підприємств території.

Зазначені моделі економічної ефективності промислових комплексів мали суттєві недоліки, які зумовлювалися соціалістичною системою господарювання та обмеженістю математичного апарату. В цих моделях не враховувались ринкові чинники формування прибутку підприємств, діяльність комерційної, кредитно-фінансової і інвестиційної сфер, підприємницькі ініціативи й конкуренція. В сучасних умовах саме такі фактори відіграють все більшу роль при оцінюванні прибутковості виробництва.

Зарубіжні вчені визначали ефективність виробництва за допомогою різних стандартних показників економічного ефекту функціонування промисловості, які представлені в класичних наукових роботах із економічної теорії і регіональної економіки Izard W., Marshall A., Fujita M., Thisse J.-F.

Сучасні вчені єдині в тому, що ефективність виробництва зводиться до мінімізації усіх витрат - капіталу, живої і уречевленої праці - за максимізації прибутку. Відповідно, дана економічна категорія може бути розкрита класичною системою економічних показників, таких як продуктивність праці, капіталоозброєність, капіталовіддача, рентабельність тощо.

Рентабельність виробництва визначається відсотковим співвідношенням чистого прибутку підприємств і суми всіх їхніх видатків. Часто в наукових дослідженнях використовують показники чистого доходу. Такі показники відрізняються від показників прибутку підприємств на величину видатків, проте для порівняльного аналізу ефективності функціонування підприємств певної території вони є досить репрезентативними. Більшість учених-економістів називають дохідністю показники рентабельності підприємств, які розраховуються з використанням чистого доходу.

Рентабельність (дохідність) виробництва, має такий вигляд:

$$R = \frac{P}{S} \cdot 100\%, \quad (5.5)$$

де R - рентабельність (дохідність) виробництва;

P - чистий прибуток (дохід) від реалізації продукції (товарів, робіт і послуг);

S - собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт і послуг).

Собівартість реалізованої продукції (товарів, робіт і послуг) визначають за наступною формулою:

$$S = MC + LC + SC + AC + OC + IC + UC + TC, \quad (5.6)$$

де MC - матеріальні затрати;

LC - витрати на оплату праці;

SC - відрахування на соціальні заходи;

AC - амортизація;

OC - операційні витрати;

IC - інші звичайні витрати;

UC - надзвичайні витрати;

TC - податки на прибуток.

Чистий дохід від реалізації продукції характеризується такими показниками:

$$P = G + OG + IG + UG - UT, \quad (5.7)$$

де G - дохід (виручка) від реалізації продукції (товарів, робіт і послуг);

OG - інші операційні доходи;

IG - інші звичайні доходи;

UG - незвичайні доходи;

UT - непрямі податки та інші вирахування з доходу.

Підприємство працює економічно ефективно, якщо його рентабельність або дохідність перевищує 100 %.

Іноді показник чистого доходу замінюють іншими показниками економічної діяльності виробництва, наприклад, обсягами реалізованої продукції, валовою доданою вартістю тощо. Проте обсяг реалізованої продукції не повністю відображає особливості формування економічної ефективності підприємств, а валову додану вартість не розраховують на локальному рівні щодо різних окремих видів економічної діяльності.

Економічна ефективність виробництва тісно пов'язана з показником продуктивності праці, який обчислюється співвідношенням обсягів виробленої або реалізованої продукції і затрат робочої сили. Визначають продуктивність праці кількістю продукції або послуг, яку виробив працівник за одиницю часу:

$$LP = \frac{V}{L}, \quad (5.8)$$

де LP - продуктивність праці;

V - обсяги реалізованої продукції (товарів, робіт і послуг);

L - чисельність промислово-виробничого персоналу.

При розрахунку даного показника застосовуються дані КВЕД, які містять загальну звітність підприємств. При цьому чисельність промислово-виробничого персоналу обчислюють за кількістю штатних працівників. Показник продуктивності праці характеризує ефективність використання робочої сили в підприємствах, зниження трудомісткості та розвиток автоматизації, роботизації, інформатизації виробничих процесів тощо.

Важливу роль при визначенні економічної ефективності виробництва відіграють показники капіталоозброєності та капіталовіддачі. Капіталоозброєність або озброєність основними засобами відображає скільки основних засобів підприємства в вартісному вираженні припадає на одного робітника. Розраховують цей показник діленням середньорічної балансової вартості всіх діючих основних засобів на середньорічну чисельність працівників:

$$F_a = \frac{\bar{F}}{\bar{L}}, \quad (5.9)$$

де F_a - капіталоозброєність праці;

$\bar{F}$ - середньорічна балансова вартість усіх діючих основних засобів;

$\bar{L}$ - середньорічна чисельність працівників.

Даний показник використовують при економічному аналізі забезпеченості виробництва основними засобами для виявлення резервів, як основи для зростання продуктивності праці, для розроблення заходів підвищення ефективності виробництва тощо.

Одним із методів, який також використовують при економічному обґрунтуванні розміщення продуктивних сил, являється виробничо-збутове зонування, а саме виокремлення конкретних виробничо-збутових зон для однотипної продукції. Зонуючи перевезення, встановлюють оптимальні зони збуту для продукції окремих джерел. Крім витрат виробництва при розрахунках враховують різну вартість перевезення продукції різними видами транспорту.

За допомогою даних приведених витрат при виробництві одиниці продукції можна вирахувати раціональний радіус перевезення певної продукції у певних районах із урахуванням відстані між ними та транспортних затрат на 1 км. Такі розрахунки здійснюють за формулою:

$$P = \frac{(\Pi_2 - \Pi_1 + T_2 D)}{T_1 + T_2} \quad (5.10)$$

де P - радіус перевезення продукції;

Π_1, Π_2 – райони, між якими здійснюються перевезення;

D - відстань між районами, де здійснюються перевезення продукції;

T_1, T_2 - транспортні затрати на 1 км при перевезенні продукції у напрямку від першого району до другого і від другого до першого.

Наприклад, відомо, що приведені витрати при виробництві 1 т продукції у першому районі становлять 100 умовних грошових одиниць, у другому - 120 умовних грошових одиниць, відстань між підприємствами - 700 км, приведені витрати на транспорт при перевезенні 1 т продукції на відстань 1 км у напрямку від першого району до другого - 0,04 умовних грошових одиниць, а в зворотному напрямку - 0,03 умовних грошових одиниць. Економічно ефективний радіус перевезення продукції із першого району до другого становитиме:

$$P = \frac{(120 - 100 + 0,03 \cdot 700)}{(0,04 + 0,03)} = 586 \text{ км.}$$

Отже, дорожчу продукцію, яка виробляється в другому районі, вигідно перевозити на відстань не більше, ніж 114 км (700 - 586), незважаючи на дешевше транспортування.

Перш, ніж визначитися з доцільністю розміщення підприємств, виробничого комплексу, галузі чи населеного пункту необхідно здійснити *інтегральне оцінювання території* запланованого розміщення, яке проводять у декілька етапів:

➤ *Функціональне зонування території* - визначають зони господарського тяжіння різномасштабних міст за допомогою розрахунків вантажо- та пасажиропотоків між центрами тяжіння й периферією. За допомогою функціонального зонування території визначають ділянки, які є найбільш придатними для промислового, житлового та соціального будівництва, організації масового відпочинку, сільськогосподарського виробництва. Навколо центрів тяжіння найчастіше формуються три концентричних пояси:

- *пояс безпосереднього тяжіння*, який являє собою приміську зону з радіусом у межах 1,5-годинної доступності до центру міста. Даний пояс характеризується масовими поїздками населення в місто на роботу. На такій території розміщують філії підприємств, їхні складські приміщення. Часто приміська зона стає територією активної забудови (субурбанізації), тому можуть спостерігатися вищі темпи господарського розвитку в порівнянні з центром;

- *зона формуючого впливу*, яка являє собою зону з радіусом доступності до центру 2 - 3 години. На даній території розміщуються підприємства з виробництва малотранспортабельної продукції, зокрема птахофабрики, молокозаводи, м'ясокомбінати, рекреаційні заклади;

- *зона економічного впливу*, яка являє собою зону з радіусом доступності до центру 3 - 4 години та більше. В даній зоні переважають ділові поїздки та вантажопотоки виробничого призначення;

- також визначають *зони поза господарським тяжінням великих міст*, які являють собою спеціалізовані території, а саме місця видобутку корисних копалин, лісові масиви, райони екстенсивного сільського господарства та розлогі курортні райони. В таких зонах головну увагу при виборі варіантів подальшого розвитку території приділяють аналізу факторів спеціалізації.

➤ *Аналіз природно-ресурсного потенціалу території* - вивчають геологічну будову й наявність корисних копалин, гідрологічні та кліматичні умови, ґрунтово-рослинний покрив, тваринний і рослинний світ, екологічні особливості тощо.

➤ *Аналіз демографічного потенціалу* - вивчають наявну чисельність людських і трудових ресурсів, їхнє прогнозування на перспективу. При цьому аналізують статеву-вікову структуру населення, фахову, освітню й культурну структуру трудових ресурсів, традиції і ціннісні орієнтації, купівельну спроможність населення тощо.

✓ *Економічний територіальний аналіз* - визначають варіанти можливої спеціалізації регіону, доцільність спорудження певних об'єктів, можливості комбінування, кооперування й концентрації виробництва тощо.

Орієнтуючись на результати вище наведених видів аналізу здійснюють інтегральне оцінювання території, сутність якого полягає в визначенні оптимальних варіантів її використання для подальшого інтенсивного розвитку й розміщення певного виробництва й сфери послуг. У відповідності до цього спеціальними урядовими органами, науково-дослідними установами чи іншими науковими групами складаються схеми розміщення продуктивних сил.

Схеми розміщення продуктивних сил поділяються на:

- *загальні*, які відображають стратегічні напрями в розміщенні продуктивних сил країни, поєднують інтереси розвитку галузей і регіонів, уможливають розрахунки ефекту від розміщення виробництва в масштабі всієї країни;
- *галузеві*, які орієнтуються на аналізування ефективності розміщення окремих галузей національного господарства;
- *регіональні*, які охоплюють загалом території великих економічних районів, адміністративних районів, різних промислових і сільськогосподарських зон, територіально-виробничих комплексів, міських поселень.

Особливого значення серед усіх регіональних схем набуває *районне планування*, яке охоплює орієнтовно невелику, але цілісну територію країни, наприклад, певну групу адміністративних районів. Схема районного планування є оцінкою території за певною низкою ознак, які необхідно враховувати при визначенні ефективності будівництва та функціонування об'єктів. У проєктах районного планування конкретизують заходи реалізації можливостей, відзначених у схемах.

5.2. Характеристика показників, що узагальнюють розвиток та розміщення виробництва. Інтегральна оцінка розвитку регіону

Важливим елементом оцінювання розміщення продуктивних сил є характеристика рівня розвитку економіки регіонів і його ефективності, для чого використовують узагальнюючі показники, які мають синтетичний характер. За такими показниками визначається ступінь використання економічного потенціалу всього господарського комплексу та відображається якісна характеристика всієї економічної діяльності регіону разом із невиробничою сферою. Їхні розрахунки використовують при визначенні структури суспільного виробництва, рівня участі галузей

регіону в формуванні національного прибутку, джерел нагромадження та капітальних вкладень. Тобто, рівень економічного розвитку регіону - це рівень розвитку продуктивних сил і добробуту населення регіону.

Щоб охарактеризувати рівень розвитку економіки регіонів використовують такі показники:

➤ *ВВП регіону*, який визначається сукупною вартістю товарів і послуг (за ринковими цінами), вироблених за певний проміжок часу в межах даного регіону.

$$\text{ВВП} = \text{сума всіх доданих вартостей} + \text{сукупна річна амортизація} \quad (18)$$

➤ *ЧВП*, аналогом якого є національний дохід регіону. Визначається різницею між ВВП і сукупним обсягом амортизаційних відрахувань.

$$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{амортизаційні відрахування} \quad (5.11)$$

➤ *Валова додана вартість регіону*, аналогом якого є валовий регіональний продукт. Визначається різницею між валовим випуском продукції у регіоні та проміжним регіональним споживанням.

➤ *Валовий регіональний випуск*, який визначається сумарною вартістю товарів і послуг, що являються результатом виробничої діяльності регіональних одиниць-резидентів у звітному періоді.

➤ *Валовий регіональний прибуток* є показником, який характеризує наскільки доходи, які підприємства регіону одержують у результаті виробництва, перевищують витрати.

➤ *Валовий національний продукт* є узагальнюючим показником соціально-економічного розвитку країни. Відмінністю від ВВП є те, що даний показник характеризує результати виробництва підприємств, розташованих на території країни.

➤ *Виробництво національного доходу на душу населення*, який використовують для порівняльної оцінки рівнів економічного розвитку різних регіонів.

$$\text{НД} = V_{\text{нд}} / \text{Ч}, \quad (5.12)$$

де $V_{\text{нд}}$ — обсяг виробленого національного доходу;

Ч — чисельність населення в регіоні.

➤ *Продуктивність суспільної праці*, який також використовують для порівняльної оцінки рівнів економічного розвитку різних регіонів і визначають відношенням вартості національного доходу до чисельності працюючих у сфері матеріального виробництва.

$$\text{ПП} = V_{\text{нд}} / \text{Ч}_\text{м}, \quad (5.13)$$

де $\text{Ч}_\text{м}$ — чисельність працюючих у сфері матеріального виробництва.

➤ *Сукупний фонд регіонального споживання населенням матеріальних благ і послуг на душу населення*, який визначають відношенням вартості всіх матеріальних благ і послуг, спожитих населенням регіону, до чисельності населення.

$$\text{ФС} = \frac{\sum_{i=1}^n \text{Pi} + \sum_{i=1}^n \text{Bi}}{N} \quad (5.14)$$

де n — особи, які споживають однаковий продукт або вид послуги;

П — вид послуги;

Б — вид матеріальних благ;

N — чисельність населення.

➤ *Розмір чистого прибутку на 1 грн поточних витрат*, який визначають відношенням вартості ЧВП до суми загальних матеріальних витрат, амортизаційних відрахувань і заробітної плати.

Інтегральне оцінювання регіонального розвитку включає в себе оцінювання економічної, фінансової, соціальної, екологічної сфер розвитку.

Для оцінювання **економічного регіонального розвитку** використовують такі групи показників:

- *виробничо-економічні* - показники відображають місце та роль регіону в національній економіці, виявляють результати та тенденції функціонування регіонального господарського

комплексу, визначають потенційні загрози в різних галузях господарства;

- *структурні* – показники характеризують структуру регіонального господарського комплексу, що створює можливі умови для оцінювання спеціалізації регіону, визначення негативних відхилень у макрогосподарських пропорціях територіального господарського комплексу;

- *інвестиційні* - показники формують уяву про темпи та структуру інвестування регіональної економіки за рахунок внутрішніх і зовнішніх джерел;

- *інституціональних перетворень* - показники відображають рівень конкурентного середовища, роль малих підприємств у економічному розвитку, характер зміни форм власності;

- *зовнішньоекономічні* - показники характеризують регіональний експортний потенціал, його роль у державних зовнішньоекономічних зв'язках і структуру тощо;

- *науково-інноваційні* - показники характеризують загальні тенденції розвитку наукового потенціалу в регіоні, рівень сприйнятності сфери виробництва до інновацій, процеси зносу основного капіталу.

Для оцінювання **фінансової сфери регіону** та бюджетного процесу зокрема використовують систему фінансових показників. Фінансові ресурси регіону формуються з засобів місцевих бюджетів і підприємств, які виділяються на регіональний розвиток.

Рівень фінансової незалежності регіону характеризується системою абсолютних і відносних показників, які визначають склад і структуру регіональних бюджетів, а також їхню соціальну результативність.

Визначаючи загальні доходи та видатки в абсолютному й відносному вимірах, неможливо здійснювати порівняння бюджетів різних

регіонів через їхні відмінності в формуванні доходів і складу та обсягів видатків, які спричинюються різноманітністю природно-кліматичних умов регіонів, різним їхнім екологічним станом і спеціалізацією, особливостями розташування адміністративних центрів, наявністю й розгалуженістю шляхів сполучення, станом соціальної і побутової інфраструктури. Відповідно, визначають величини доходів і видатків локальних бюджетів відносно чисельності населення, яке проживає на певній території.

Величина доходів визначається відповідно до переліку, зазначеного Бюджетним кодексом України. Зокрема, очікувану суму надходжень обчислюють за певними податками та зборами:

- податок на прибуток суб'єктів господарювання;
- рентна плата за спеціальне користування лісовими ресурсами та водами водних об'єктів місцевого значення;
- рентна плата за використання надр;
- акцизний податок із реалізації у роздрібній торгівлі підакцизних товарів;
- податок на майно;
- адміністративні штрафи та інші санкції;
- плата за ліцензії;
- плата за надання різних адміністративних послуг;
- державне мито тощо.

Величина видатків складається з видатків на освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення населення, культуру та мистецтво, фізичну культуру та спорт тощо.

Для оцінювання потенційних можливостей регіону щодо залучення фінансових ресурсів використовують такі показники, як податковий потенціал і податкоспроможність.

Податковий потенціал певної територіальної одиниці розглядають як максимально можливу величину мобілізованих потенційних ресурсів

території, що може бути використана для нарощування доходів бюджету, які будуть спрямовані на соціально-економічний розвиток регіону.

Податкове навантаження обчислюють як частку суми фактичних податкових надходжень у податковому потенціалі регіону.

Податкоспроможність рахується обсягом доходів, який потенційно можна отримати в регіоні від оподаткування суб'єктів господарювання. Визначають також і індекси цих показників.

Індекс податкоспроможності бюджетів визначають відношенням середньодушового кошика доходів, які враховані при визначенні обсягів трансфертів бюджету, до аналогічного в середньому по Україні кошика. Регіональним бюджетам надається 80 %-ва базова дотація при значенні індексу податкоспроможності нижче 0,9 від усередненого показника по Україні. Якщо даний індекс перевищує 1,1, то кошти обсягом 50 % від суми перевищення вилучаються до державного бюджету.

Для оцінювання *соціального регіонального розвитку* використовують показники, які дозволяють охарактеризувати рівень життя населення в регіоні, його доходи та видатки. В першу чергу розглядають показники прожиткового мінімуму для населення, середньодушових доходів і середньої заробітної плати.

Прожитковий мінімум визначається Законом "Про прожитковий мінімум" як вартісна оцінка споживчого кошику, в якому містяться мінімальні набори харчових продуктів, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для забезпечення життєдіяльності людини та збереження її здоров'я. Загальний показник на 2023 рік становить 2589 грн.

Важливими показниками оцінювання рівня життя населення в регіоні є рівень бідності та децильний коефіцієнт диференціації грошових доходів (видатків) населення.

Рівень бідності визначається питомою вагою сімей (домогосподарств), у яких рівень споживання чи доходів на одну особу нижче, ніж визначена межа бідності. Межу бідності встановлюють

часткою прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунках на місяць. За визначенням Світового банку бідність означає, що людина має доходів менше, ніж 5,5 \$ на день, абсолютна - менше, ніж 1,25 \$.

Децильний коефіцієнт диференціації доходів населення визначається співвідношенням мінімального рівня доходів у 10 % найбільш забезпеченого населення до максимального рівня доходів у 10 % найменш забезпеченого населення.

Також використовують показники, за допомогою яких відображається рівень забезпечення населення найважливішими соціальними благами в сфері охорони здоров'я, освіти, житловій сфері, побуту, зокрема забезпеченість житлом, лікарняними ліжками, освітніми послугами тощо, а також характеризується рівень злочинності.

Рівень злочинності чи коефіцієнт злочинності обчислюють кількістю зареєстрованих злочинів у розрахунку на 100 тис. населення.

До вищезазначених показників системи соціальних показників потрібно включити демографічні показники: коефіцієнти народжуваності та смертності, природний і міграційний прирости населення.

Коефіцієнти народжуваності та смертності, тобто кількість народжених і кількість померлих на 1 тис. осіб наявного населення обчислюють відношенням відповідно кількості народжених живих і кількості померлих протягом певного періоду до середньої чисельності наявного регіонального населення.

Природний приріст означає, що показники народжуваності перевищують показники смертності. При перевищенні народжуваності над смертністю він може бути додатним, у протилежному випадку - від'ємним, і нульовим при однакових значеннях цих показників.

Природний приріст населення обчислюється за формулою:

$$E = N - M, \quad (5.15)$$

де N — загальне число народжених;

M — загальна кількість померлих.

Коефіцієнт природного приросту визначається відношенням кількості народжених за рік дітей на 1 тис. жителів до середньої кількості всього населення [2]. Коефіцієнт використовують також для порівняння рівнів демографічних показників і їхнього розвитку в різних регіонах [2].

Міграційний приріст населення визначається різницею між кількістю прибулих у регіон і кількістю вибулих за його межі.

Використовують також показники, які характеризують трудові ресурси, зокрема рівень зайнятості та безробіття, кількість вакансій і демографічне навантаження.

Рівень зайнятості визначають відношенням кількості зайнятого населення до кількості постійного населення в регіоні.

Рівень безробіття розраховують відношенням чисельності безробітних, які зареєстровані державною службою зайнятості, до кількості працездатного населення працездатного віку.

Демографічне навантаження визначається кількістю дітей і пенсіонерів у розрахунку на одного працюючого.

Для оцінювання *екологічної ситуації регіону* аналізують показники, що характеризують забруднення водних джерел зворотними водами, атмосфери викидами шкідливих речовин, наявність токсичних відходів, обсяги витрат на ремонт основних засобів природоохоронного призначення та поточних витрат на охорону природи.

Інтегральний показник екологічного стану розраховують як середньоарифметичне значення інтегральних реципієнтних показників екологічного стану за формулою:

$$P_{\text{інтегр}} = (P_{\text{вод}} + P_{\text{зем}} + P_{\text{атм}}) / 3, \quad (5.16)$$

де $P_{\text{вод}}$ – інтегральний критерій стану водних ресурсів у регіоні;

$P_{\text{зем}}$ – інтегральний показник стану земельних ресурсів у регіоні;

$P_{\text{атм}}$ – стан навантаження на комплекс реципієнтів досліджуваного регіону.

Аналіз різнобічних аспектів соціально-економічного регіонального розвитку здійснюють задля об'єктивної діагностики регіонів, на підставі чого їх ранжують за рівнем розвитку та розробляють певні стратегічні й тактичні плани для подальшого розвитку. Характерною особливістю розвитку регіонів в Україні є поглиблення існуючих міжрегіональних диспропорцій у показниках соціально-економічного розвитку, усунення яких можливе тільки при умові забезпечення сталого регіонального розвитку.

В залежності від значень соціально-економічних показників виділяють чотири типи регіонів (табл. 5.2).

Таблиця 5.2.

Класифікація регіонів в Україні в залежності від соціально-економічних показників

Типи регіонів	Класифікаційні ознаки
1	2
Лідери	Матеріальне виробництво та сфера послуг є достатньо розвиненими. Наявні значний обсяг припливу інвестицій, розвинені ринкові структури та соціальна сфера. Темпи зростання всіх економічних показників є вищими за середньодержавні.
Високорозвинені	Переважно індустріальні регіони з розвиненим матеріальним виробництвом, де формується значна частка ВВП країни. Присутній високий людський і фінансовий потенціал.
Розвинені	Регіони з розвиненим матеріальним виробництвом промислового та сільськогосподарського напрямку. Соціально-економічні показники знаходяться в межах 10 % від середньодержавного рівня.

<i>Продовження табл. 2</i>	
1	2
Проблемні	Значення соціально-економічних показників нижче середньодержавних на 10 % і більше. Матеріальне виробництво недостатньо розвинене. Структура бюджету є дотаційною з недостатнім фінансовим потенціалом. Деякі показники мають загрозове значення з точки зору державної безпеки.

5.3. Територіальні баланси

Комплексність характеру розвитку регіону передбачає обов'язковою умовою збалансованість. Для такого економічного розвитку важливим є узгодження виробничих, соціальних, науково-технічних завдань із всіма різновидами ресурсів, підбір найефективніших шляхів досягнення високих кінцевих результатів, раціональне об'єднання територіального та галузевого принципів планування, удосконалення міжгалузевих і внутрішньогалузевих пропорцій. Дане завдання вирішують розробленням і подальшим практичним використанням балансів у плануванні та прогнозуванні розвитку.

Баланс являє собою систему взаємопов'язаних показників, за допомогою яких характеризується наявність і використання різноманітних ресурсів. Причому ці показники охоплюють усі джерела формування таких ресурсів і всі напрями їхнього використання.

Основні види використовуваних територіальних балансів:

✓ *матеріальні* - розробляють на державному та локальному рівнях, де встановлюють співвідношення між наявними ресурсами та існуючими потребами в продукції; визначають раціональну спеціалізацію окремих регіонів країни;

✓ *вартісні ввезення та вивезення продукції матеріального виробництва* - дозволяють визначати обсяги й структуру міжрайонного обміну та ступінь кооперування;

✓ *природних ресурсів* - враховують баланси водогосподарських, земельних, лісових, мінерально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів регіону;

✓ *виробничих потужностей* – особливістю є необхідність враховування всіх регіональних потужностей незалежно від підпорядкування та належності підприємств до державного. Такі баланси дозволяють узгоджувати завдання розвитку різних галузей, одержувати інформацію про можливість кооперування;

✓ *міжгалузеві* - дозволяють обґрунтовувати напрями розвитку для будь-якої ланки регіону. Інформація даного балансу сприяє визначенню найважливіших загальноекономічних пропорцій у регіоні, зокрема співвідношення виробленої, поділеної і спожитої чистої продукції; пропорції поділу чистої продукції у кожній галузі на засоби виробництва та предмети споживання.

Основою міжгалузевих районних балансу є модель «витрати - випуск», яка розгорнуто характеризує процеси відтворення та взаємовідносини між галузями економіки. Вона заснована на даних національних рахунків і виконує функцію деталізації рахунків виробництва, товарів і послуг, утворення та використання доходу, тощо. Оскільки її можливо застосовувати для характеристики потоків товарів і послуг, аналізу структури економіки, наслідків змін у цінах, вартісних пропорцій і прогнозування економічних процесів, модель «витрати - випуск» являється важливою складовою системи національних рахунків.

Математична модель міжгалузевих балансів регіонів може бути представлена таким чином:

$$X_i = \sum_{j=1}^n A_{ij} \cdot X_j + Y_s + W_s, \quad (5.17)$$

де X_i — обсяг сукупної виробленої продукції;

X_j — обсяг виробленої j -ої продукції;

A_{ij} — норма витрат i -ої продукції при виробництві j -ої продукції;

Y_s - накопичення, особисте й кінцеве споживання;

W — сальдо міжрегіонального обміну з урахуванням коефіцієнтів витрат продукції, що завозиться до регіону.

Регіональні міжгалузеві моделі поділяють на районні й міжрайонні. Районні моделі описують системи міжгалузевих виробничих зв'язків у певному регіоні, а міжрегіональні — моделі в межах певної групи економічних регіонів.

Переважно використовують районні моделі, а на підставі міжрайонних проводять теоретичні дослідження й певні експериментальні розрахунки.

В сучасних районних балансах у номенклатурі продукції містяться конкретні види споживчих вартостей. Як основу класифікації галузей або продукції, які подаються в районних балансах, можна використати принцип міжобласної товарності, що сформульована академіком В. Немчиновим. За даним принципом усі районні галузі за рівнем товарності можна розділити на такі групи:

- товарні, значну частину продукції яких вивозять із району;
- районні, продукцію яких переважно споживають у районі.

Також в районі важливо враховувати інтенсивність розвитку галузей, яку характеризують розміром виробництва на душу населення.

Якщо позначити обсяги валової продукції певної галузі в районі r ($i = 1, \dots, n$; $r = 1, \dots, R$) і в масштабі країни - X_i , X_j ; чисельність населення

певного r -го району й країни - N_r, N ; вивезення продукції i -ої галузі з району s – W_i , то розглядають такі пропорції:

$$\frac{X_i}{N^r} > \frac{X_i}{N} \text{ та } \frac{X_i}{N^r} < \frac{X_s}{N}. \quad (5.18)$$

Перший вираз вказує на високий рівень розвитку галузі в районі, другий - на брак її розвитку. Основою для порівнянь являються загальнодержавні рівні виробництва певної продукції на душу населення.

При формуванні балансу першими подаються галузі спеціалізації, які характеризують специфічність певного району, потім — високотоварні обслуговуючі галузі, далі - високотоварні, але недостатньо розвинуті.

Таблиця «Витрати – випуск» за 2020 - 2021 роки (в цінах споживачів) представлена в додатках.

В Україні характерними є територіальні диспропорції між основним, допоміжним і суміжним виробництвами, між виробництвом і інфраструктурою тощо. Багато підприємств функціонують ізольовано та самостійно забезпечують себе всім необхідним, тому вважають, що при всебічному обґрунтуванні напрямів комплексного розвитку регіонального господарства окрім розроблення балансів доцільно застосовувати теорію *кластерного механізму*, за якою конкурентоспроможність країни необхідно розглядати з огляду на конкурентоспроможність кластерів – об'єднань організацій різних галузей, причому принципового значення набуває здатність таких кластерів ефективно використовувати різноманітні внутрішні ресурси.

Цікаво знати.....

На сучасному етапі перебування економіки України під дією численних зовнішніх і внутрішніх шоків моделювання економічної динаміки на базі таблиць «Витрати – випуск» стає зручним інструментом імітаційних та прогнозних розрахунків, оскільки

реалізує принцип системності, і дозволяє більш повно і точно визначити перспективи розвитку з врахуванням неоднорідності впливу різноманітних чинників, а також можливість максимально точно оцінити результати взаємовпливів внутрішніх та зовнішніх чинників на динаміку імпорту та виробництва в розрізі ВЕД і в цілому.

Важливою характеристикою запропонованої методики прогнозування є її універсальність, охоплення всієї економіки, як на етапі виробництва, так і використання ВВП в розрізі ВЕД, можливість оцінити результати підвищення ефективності використання ресурсів, виходячи як з пріоритетності розвитку того чи іншого ВЕД, так і результати реалізації стратегій економічного розвитку – інвестиційно-інноваційної; соціально орієнтованої, експортно-орієнтованої тощо.

Питання для самоконтролю

1. Ефективність, її основні складові та види.
2. Визначте підходи до оцінювання загальної економічної ефективності.
3. Основні етапи інтегрального оцінювання території планованого розміщення підприємств (галузі, виробничого комплексу, населеного пункту тощо).
4. Які існують види схем розміщення продуктивних сил на території країни?
5. Що таке районне планування?
6. Які показники характеризують рівень розвитку економіки регіонів?
7. Які показники характеризують рівень соціально-економічного розвитку регіонів?

8. Що таке інтегральне оцінювання розвитку регіонів?
9. Які показники використовують для оцінювання фінансової сфери регіону та бюджетного процесу?
10. Які показники використовують для оцінювання соціального регіонального розвитку?
11. Які показники використовують для оцінювання екологічної ситуації регіону?
12. Що таке баланс?
13. Які види територіальних балансів використовуються при плануванні й прогнозуванні розвитку господарства регіону?

МОДУЛЬ 2. ЗАГАЛЬНІ УМОВИ РОЗМІЩЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Тема 6. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ ТА ЙОГО ОЦІНЮВАННЯ

6.1. Поняття природно-ресурсного потенціалу, його структура та оцінювання

6.2. Природні передумови та їхня роль у розміщенні продуктивних сил.

6.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу України

6.1. Поняття природно-ресурсного потенціалу, його структура та економічна оцінка

На всіх стадіях розвитку суспільства виробництво всіх матеріальних благ являється процесом взаємодії людей і природи. Науково-технічний прогрес посилює взаємодію та взаємозалежність матеріального виробництва й природи. Використання природних багатств є максимально залежним від рівня розвитку продуктивних сил, а наявність відповідних природних ресурсів і природних умов суттєво впливає на розвиток продуктивних сил, сповільнюючи його чи прискорюючи.

Всі можливості, засоби, запаси, джерела, наявні та ті, що можуть бути мобілізовані та задіяні для досягнення певної мети, розглядаються як природно-ресурсний потенціал.

Поняття "природно-ресурсний потенціал" найбільш широко використовується науками, які вивчають території, і являється одним із найсуттєвіших факторів розміщення продуктивних сил, що включає:

а) природні ресурси, тобто такі елементи природного середовища, які задіяні безпосередньо в матеріальному виробництві та невиробничій діяльності;

б) природні умови, тобто такі елементи природного середовища, які не задіюються безпосередньо в суспільному виробництві.

Найчіткішим визначенням природних умов і ресурсів вважається визначення А.А. Мінца. *Природними умовами* (в вузькому розумінні) називають тіла та сили природи, які є суттєвими для життєдіяльності людського суспільства в виробничій і невиробничій сферах при певному рівні розвитку продуктивних сил. *Природними ресурсами* є тіла та сили природи, які можна використовувати для задоволення потреб суспільства, залучаючи їх безпосередньо в матеріальну діяльність, при певному рівні розвитку продуктивних сил і їхньої вивченості. Природні ресурси, які є придатними для використання, але за наявного рівня технологій і вивченості території не вивчені чи не можуть бути використані мають назву потенційних.

Природно-ресурсним потенціалом називають сукупність усіх відомих природних запасів і умов, які є й можуть бути задіяні для досягнення конкретної мети.

До природно-ресурсного потенціалу відносять такі ресурси (рис. 6.1):

- *мінеральні*, зокрема корисні копалини та мінерально-будівельна сировина, підрозділяються на паливні, рудні та нерудні;
- *земельні* – всі землі будь-якого призначення;
- водні, а саме води Світового океану та суходолу, до якого належать річки, озера, болота, льодовики, ставки, водосховища, підземні води (грунтові та артезіанські);
- *рекреаційні*, тобто природно-кліматичні та бальнеологічні;

- *кліматичні*, зокрема сонячна енергія, вітрова енергія, внутрішнє тепло Землі тощо;
- *біологічні* - рослинний і тваринний світ.

Рис. 6.1. Складові природно-ресурсного потенціалу

При проектуванні розміщення продуктивних сил необхідні дані щодо економічного оцінювання природних ресурсів, де передбачається розроблення інтегральних кількісних і якісних показників сукупного природно-ресурсного потенціалу певних регіонів і країни загалом. Використовувані показники економічної оцінки повинні бути порівняльними, тобто є можливість порівнювати різні джерела однотипних ресурсів і варіантів або способів їхнього використання. В той же час необхідно відображати природні та виробничо-технічні аспекти освоєння й використання природних ресурсів через різні вартісні показники. Проте

вартісна оцінка є дещо однобічною, оскільки не враховуються територіально диференційовані властивості природних ресурсів.

Науковці пропонують у якості економічної оцінки природних ресурсів враховувати вплив різних територіальних відмінностей у природних властивостях певних ресурсів і їхніх джерел на продуктивність праці. Як критерій оцінки пропонують застосовувати порівняльну економічну ефективність використання конкретного ресурсного джерела чи територіального їхнього поєднання. Відмінності в ефективності відображаються в диференційованих сумарних затратах як живої так і уречевленої праці. Відповідно, показниками економічної оцінки будуть собівартість, що характеризує поточні витрати, та питомі капіталовкладення, які виражають величину одноразових витрат. У залежності від практичних запитів доцільним є розроблення кількох критеріїв економічної оцінки:

- по-елементне оцінювання окремих джерел природних ресурсів;
- оцінювання територіальних поєднань різноманітних природних ресурсів;
- оцінювання природних умов життя чи виробництва.

Існує безліч думок щодо розв'язання даного питання. Послідовники академіка С.Г. Струмиліна оцінювання природних ресурсів прив'язують до витрат на їхнє освоєння та відтворення. Інші вчені, зокрема Л.В. Канторович, М.П. Федоренко, В.С. Немчинов, вважають, що показниками такої економічної оцінки є диференційовані рента та дохід, і валова продукція, тобто безпосередній ефект від експлуатації ресурсів. Є також думка, що найрезультативнішим для економічного оцінювання природних ресурсів і їхніх окремих видів слід вважати метод витрат. Тобто величину граничних витрат, необхідних для виготовлення одиниці приросту продукції у певному районі в певний відрізок часу. Критерієм оцінювання кожного виду ресурсу виступає сукупний ефект від використання певного джерела ресурсів, що залежить від різниці кінцевих

і прямих витрат на додаткове виробництво продукції у розрахунку на одиницю відповідних природних ресурсів.

При складанні схеми розміщення галузей господарства та комплексного розвитку господарства різних економічних районів велику роль відіграють кількісні параметри конкретного виду ресурсу, тобто його наявні запаси.

Запаси корисних копалин поділяють на:

- *балансові* - їхнє використання є економічно вигідним, тобто за якісними характеристиками сировини та технічними умовами експлуатації вони відповідають усім промисловим вимогам;

- *позабалансові* - їхня експлуатація при наявному рівні технології є економічно не вигідною. Такими являються ресурси з невеликою потужністю запасів, низьким вмістом потрібного цінного компонента та складними умовами експлуатації.

Визначаючи запаси корисних копалин важливо враховувати потужність ресурсних пластів, їхню протяжність і глибину залягання, вміст корисних компонентів тощо.

При дослідженні структури природно-ресурсного потенціалу вважається доцільною класифікація природних ресурсів за такими ознаками:

- відновлюваність, а саме відновні та невідновні,
- ступінь виснаження, тобто вичерпні та невичерпні,
- замінюваність, а саме замінні та незамінні,
- відтворюваність, тобто відтворювані та невідтворювані,
- технічні можливості експлуатації, а саме реальні та потенційні,
- запаси, тобто балансові та позабалансові,
- походження й природні властивості, зокрема мінеральні, земельні, водні й біологічні тощо,
- територіальна належність, тобто регіональні, національні, багатонаціональні, міжнародні,

- спосіб господарського використання, а саме ресурси виробничої і невиробничої сфери.

Український економіко-географ В.П. Руденко пропонує оцінювати загальний природно-ресурсний потенціал як суму споживчих вартостей наступних видів потенціалів природних ресурсів регіону:

- потенціал мінеральних ресурсів, а саме паливно-енергетичних і металевих корисних копалин, нерудної сировини для металургії, гірничо-хімічної сировини, будівельних матеріалів – оцінювання здійснюють добутком показників умовної річної продуктивності родовищ і розрахункового терміну їхньої експлуатації;

- потенціал водних ресурсів, а саме поверхневого стоку й підземних вод - оцінювання здійснюють, орієнтуючись на сумарний економічний ефект, одержуваний при використанні води в таких провідних галузях господарства як зрошуване землеробство, промислове виробництво, гідроенергетика;

- потенціал земельних ресурсів, а саме земель із урахуванням сільськогосподарського призначення та ґрунтового покриття - оцінювання здійснюють на основі економічної оцінки сільськогосподарських угідь, яку визначають добутком середньої величини валової продукції і площі сільськогосподарських угідь;

- потенціал лісових ресурсів - оцінювання здійснюють добутком оптових цін за 1 кубометр деревини та її середньорічного приросту з урахуванням якісних регіональних відмінностей;

- потенціал фауністичних ресурсів, а саме мисливських, рибних, медоносних ресурсів - оцінювання здійснюють на основі середньорічної продуктивності цих ресурсів;

- потенціал природно-рекреаційних ресурсів, а саме рекреаційних територій, мінеральних вод і лікувальних грязей - оцінювання потенціалу природних рекреаційних угідь здійснюють за вартістю вільного робочого часу, який використовують рекреанти; оцінювання потенціалу

мінеральних вод і лікувальних грязей здійснюють за оцінкою їхніх балансових експлуатаційних запасів і регіональних приведених витрат [25].

Використовуючи в економічній діяльності природні ресурси, необхідно здійснювати їхнє оцінювання.

Виділяють наступні види оцінювання природних ресурсів:

- *інженерно-технологічне*, яке передбачає визначення ступеня придатності конкретних ресурсів до певного виду людської діяльності з урахуванням сучасної наявної або перспективної технології їхнього використання. Дане оцінювання, як правило, передує економічному;

- *економічне*, яке є необхідним для визначення ефективності використання природних ресурсів.

- *еколого-економічне*, яке передбачає застосування еколого-економічних методів, щоб визначити екологічно виправдані обмеження розміщення та розвитку продуктивних сил відповідно до науковообґрунтованих критеріїв використання ресурсів.

6.2. Природні передумови та їхня роль у розміщенні продуктивних сил

На особливості й засади територіального розміщення виробництва суттєво впливає наявність природних умов і ресурсів.

Природні умови, зокрема клімат, рельєф, географічне положення, геологічні особливості, можуть як стримувати розвиток суспільного виробництва, наприклад розвиток сільського господарства в Сахарі чи на Крайній Півночі, так і сприяти його прогресу - нормальне зволоження, достатня для сільськогосподарських робіт температура, родючість рівнинного ґрунту. Аналогічно наявність металогенічних поясів сприяє розвитку добувних галузей, а в подальшому — й переробної промисловості.

Наявність певних природних ресурсів (водних, земельних, рекреаційних, лісових) і корисних копалин являється стимулом, можливістю, поштовхом для економічного розвитку країни. Проте, як свідчить історичний досвід, важливішою проблемою є не наявність самих ресурсів, а як ними розпоряджаються.

Є країни, які можуть більше орієнтуватися на продаж сировини. Причому ціни на сировинні ресурси на міжнародному ринку постійно зменшуються внаслідок дедалі ширшого впровадження в розвинутих державах ресурсозберігаючих технологій, що поступово сприяє перевищенню пропозиції на деякі ресурси над попитом на них. Це найпростіший спосіб одержати прибуток, але можливість зростання економіки за рахунок просто видобутку природних ресурсів розбещує та дає змогу не прикладати надмірних зусиль. У результаті країна переорієнтовує свою економіку на сировинно-видобувний сектор, не розвиваючи інші сфери, таким чином отримуючи «голандську хворобу» чи «ресурсне прокляття».

Прикладом такого використання ресурсів може слугувати колишній СРСР. У 80-тих роках минулого століття країна, експортуючи енергоносії протягом п'яти років, отримала понад 200 млрд. доларів. При цьому незначна частина цих коштів була використана для модернізації виробництва видобувних і переробних галузей промисловості, переважно валюта витрачена на свій військово-промисловий комплекс, надана як довгострокові кредити "дружнім країнам", змарнована на товари широкого вжитку, "харчі". Такий шлях є монокультурним, оскільки передбачає розвиток країн коштом певної добувної галузі.

Переважно подібна модель економічного зростання зосереджена в регіоні країн «третього світу»: Ангола, Болівія, Камерун, Чад, Кот-Д'Івуар, Екваторіальна Гвінея, ДР Конго, Габон тощо. Надмірна залежність від видобутку природних ресурсів зробила економіки таких країн уразливими щодо ринкових коливань і посилила ризики виникнення нестабільності.

Ще одним негативним аспектом «прокляття ресурсів» вважається витіснення людського капіталу, тобто зростання інтелектуальної еміграції, оскільки розвиток експорту переважно за рахунок природних ресурсів не потребує значної кількості висококваліфікованої робочої сили. На противагу цьому бідніші на сировинні ресурси країни, такі як Японія, Південна Корея, Тайвань, змушені докладати значно більших зусиль для розвитку різних наукоємних технологій і, відповідно, впровадження інновацій.

Таблиця 6.1.

ТОП – 5 країн, найбільш залежних від експорту природних ресурсів

Країна	Частка природних ресурсів у експорті країни, %
Алжир	98,8
Венесуела	95,8
Кувейт	95,2
Саудівська Аравія	90,0
Іран	84,2

Проте є країни, які також мають значні природні ресурси, але використовують їх правильно і раціонально для вдосконалення власної економіки. Прикладом можуть бути Кувейт, Саудівська Аравія, Арабські Емірати, Бахрейн. Основним джерелом для процвітання їхньої економіки стали значні родовища нафти та природного газу, які сприяли розвитку інших галузей промисловості, зокрема нафтопереробки, енергомісткої металургії, хімічної індустрії. На даний час ці країни мають значні валютні кошти, які вкладають безпосередньо в свій розвиток, у економіку інших держав, зокрема купують нерухомість, акції тощо по всьому світу. Швеція та Фінляндія, маючи основним природним ресурсом ліс, стали провідними

експортерами паперової, картонної продукції і інших продуктів переробки деревини.

В питаннях ефективного використання природних ресурсів суттєвого успіху досягли Австралія, Канада, Норвегія та Чилі, які змогли накопичити великий досвід з управління власними значними природними ресурсами. Успіх економічного розвитку цих країн багато в чому залежав від інвестицій у різні активи, зокрема в «нематеріальний» капітал, тобто в інститути, освіту та приватне підприємництво.

Більшість країн, які багаті на природні ресурси, будуть і надалі спиратися на природні багатства як самостійний сектор власної економіки, важливий, в першу чергу, для отримання доходів від експорту ресурсів і наповнення державної скарбниці. При розробленні довгострокової стратегії диверсифікації економіки таких країн потрібно передбачати використання даних доходів на інвестування в удосконалення системи освіти, інфраструктури й покращення регулювання приватного підприємництва. Саме такий підхід із його належною реалізацією сприяє покращенню економічних показників внаслідок стабілізації економіки, збільшення зайнятості й підвищення продуктивності праці.

Є також країни, які не мають великої кількості наявних природних ресурсів. Недостатнє забезпечення ними й стимулювало стрімкий розвиток переробної промисловості та сфери надання послуг. Вище згадана Японія належить саме до таких країн (табл. 6.2). Вона має тільки 5 % необхідних природних ресурсів, але переважає в виробництві сталі й кольорових металів із їхнім подальшим експортом, у експорті готової продукції машинобудування, лісової і хімічної галузей промисловості.

Маючи на меті зменшення залежності економік від імпорту ресурсів, розробляються менш ресурсномісткі технології. Поступово виокремилась тенденція залежності рівня розвитку виробництва від ресурсного фактора: чим вищий такий рівень у країні, тим менша

залежність від наявності ресурсів. Така відповідність відноситься не лише до сировини, а й до природних умов.

Таблиця 6.2.

ТОП – 5 країн, найбільш залежних від імпорту природних ресурсів

Країна	Частка природних ресурсів у імпорті країни, %
Японія	45,9
Індія	42,9
Південна Корея	41,8
Сінгапур	29,7
Китай	29,2

Із розвитком науково-технічного прогресу несприятливі природні умови становлять все меншу перешкоду для розвитку сучасного сільського господарства. Наприклад, рослинництво в Сахарі можна розвивати, використовуючи зрошення, а за Полярним колом — використовуючи закритий ґрунт. Для поповнення нестачі певного ресурсу на земній поверхні можна використовувати поклади Світового океану чи різні альтернативні джерела. Натуральну сировину, наприклад деревину та метал, можна замінити синтетичною - пластмаси тощо.

Наявність природних умов і ресурсів відіграють важливу роль у формуванні галузевої структури господарства країни та організації діяльності різних видів виробництва. За ступенем залежності галузі класифікують таким чином, як представлено в таблиці 6.3.

Як зазначалося вище наявність значної кількості природних ресурсів не завжди свідчить про їхній високий рівень економічного розвитку.

Таблиця 6.3.

Ступінь залежності розміщення галузей національного господарства та видів виробництва від наявності природних ресурсів

Великий	Значний	Незначний
Сільське господарство	Чорна металургія	Машинобудування
Лісове господарство	Металургія міді, цинку, нікелю	Текстильна (окрім лляної) промисловість
Рибне господарство	Теплоенергетика	Швацька галузь
Гідроенергетика	Виробництво синтетичного каучуку	Взуттєва галузь
Гірничодобувна промисловість	Виробництво лляних тканин	Атомна енергетика
Трубопровідний транспорт	Цукрова промисловість	Залізничний, автомобільний і авіаційний транспорт
Калійні добрива	Овочеконсервна промисловість	Освіта
Суднобудування	Будматеріали	
Рекреаційне господарство	Бавовноочисна промисловість	Наука Культура

Якщо розглядати рейтинг країн за внутрішнім валовим продуктом на душу населення, враховуючи паритет купівельної спроможності, то перші позиції займають зовсім небагаті на природні ресурси країни (табл. 6.4).

Обсяги запасів природних копалин і їхня якість не являються взаємозалежними. Першість за забезпеченістю вугіллям утримують США, Австралія, Німеччина та Росія, проте в перерахунку на умовне паливо лідирують США, Росія, Китай і Індія.

Таблиця 6.4.

ТОП-5 країн по ВВП (ПКС) на душу населення, в доларах					
№	Країна	Дані Світового Банку		Дані МВФ	
		2021 р.	2022 р.	2021 р.	2022 р.
1	 Люксембург	131511	142214	129313	138193
2	 Сингапур	118888	127565	118887	127564
3	 Ірландія	106570	126905	113786	133789
4	 Норвегія	81867	114899	71552	78408
5	 Катар	102470	114648	105201	115045

Така ж ситуація зберігається з нафтою та природним газом. Окрім всього аналіз глибини переробки сировинної нафти та відсоток виходу світлих нафтопродуктів залежать від рівня розвитку економіки.

Отже, оцінюючи запаси природних ресурсів важливо враховувати не тільки фізичні обсяги, але й їхню якість. Звичайно краща ситуація буде в країнах, у яких можливо менше запасів ресурсів, але їхня якість вища. Якість дозволяє не витратити значні додаткові кошти на видобуток ресурсів, транспортування й переробку сировини. В той же час утворюється менше відходів, що сприяє зниженню забруднення навколишнього середовища.

Наявність або нестача певних природних умов або ресурсів впливає на розміщення на конкретній території продуктивних сил.

6.3. Характеристика природно-ресурсного потенціалу України

За Концепцією переходу України до сталого розвитку природно-ресурсний потенціал розглядають як сукупність усіх природних ресурсів, що являються засобом розвитку продуктивних сил, екологічним фактором

життєдіяльності суспільства та можуть реально використовуватися за наявних технологій і соціально-економічних відносин у господарській діяльності.

ДУ ІЕПСР НАН України оцінює природне багатство України [1] орієнтовно в 133 млрд дол. США, в тому числі на водний капітал припадає 8,6 млрд дол., тобто 6,4 %; на земельний – відповідно 59,5 млрд дол., 44,7 %; лісовий – 10,6 млрд дол., 8,0 %; мінеральний – 32,9 млрд дол., 24,8 %, екосистемний капітал – 21,4 млрд дол., 16,1 %. Основу природно-ресурсного потенціалу України становлять мінерально-сировинні та земельні ресурси [2]. При цьому головним ресурсом вважається земельний капітал, у формуванні виробничого потенціалу країни провідне значення мають мінеральні ресурси, важливу структуроформуючу та допоміжну роль для національного господарства відіграють водні та лісові ресурси, природно-рекреаційна складова, біологічні ресурси фауни та флори, повітряний, кліматичний ресурси тощо виконують важливу функцію в капіталізації природно-ресурсної системи в національному господарстві. Особливості розміщення, а також використання складових природно-ресурсного потенціалу по території України показують, що нерівномірний розподіл вартості природних ресурсів у просторі можна відзначити законом Парето, за яким 70 відсотків природного багатства припадає на 30 відсотків регіонів країни. Більшість регіонів характеризується середньою чи нижчою за середню забезпеченістю населення природним багатством.

Найвищою віддачею від потенціалу природних ресурсів характеризуються регіони з вигідним економіко-географічним положенням, сприятливими ґрунтово-кліматичними умовами господарювання, повними та замкнутими циклами переробки сировини в кінцеву продукцію споживання, високими показниками промислового та соціально-економічного розвитку, належним рівнем сільськогосподарського та загальногосподарського освоєння територій, розвинутою мережею розселення.

Мінерально-сировинний потенціал.

Мінеральні ресурси являють собою сукупність різноманітних видів корисних копалин, які можна використовувати при існуючому рівні розвитку продуктивних сил. Їх поділяють за характером використання на паливно-енергетичні, рудні та нерудні. Такі ресурси є основою для розвитку галузей промислового виробництва, зокрема чорної і кольорової металургії, електроенергетики, машинобудування, хімічної промисловості та ін.

Україна належить до найбільш насичених мінеральними ресурсами регіонів світу. Маючи всього 0,4 % території у світі та 0,8 % світової кількості населення, країна володіє майже 5 % всіх світових мінеральних ресурсів. На її території розвідані 7667 родовищ 94 видів корисних копалин.

Структура мінерально-сировинної бази вітчизняних промислових регіонів за ступенем геологічного вивчення та підготовленості родовищ до виробничого освоєння сприяє забезпеченості промисловості необхідними видами мінеральної сировини. Потенційна спроможність мінерально-сировинної бази України забезпечувати власні потреби та можливі потреби експорту окремих видів природних ресурсів не використовується повноцінно, обсяги існуючого видобутку, зокрема паливної сировини, суттєво менші від потреб. Використання надр України не тільки недостатнє, а ще й нераціональне та часто здійснюється з порушенням технологічних і екологічних вимог.

Надра України налічують більше 20 тис. родовищ, із яких близько 11 тис. мають промислове значення, та 117 видів мінеральної сировини. Промисловими галузями освоєні 4,7 тис. родовищ і 99 видів корисних копалин, функціонує більше 2 тис. гірничодобувних і збагачувальних підприємств. Отже, в резерві знаходяться 6,3 тис. родовищ.

Україна має одні з найбільших у світі запасів різних руд, зокрема залізних, марганцевих, уранових, титанових і цирконієвих. Високоякісними є вугільні, графітові, каолінові та калійні родовища. У значній кількості видобувають кам'яне вугілля (1,7 % загального світового видобутку), залізні й марганцеві руди (відповідно 4,5 % і 9 %), каолін (18 %), уран, титан, цирконій, графіт (4 %), нерудну металургійну сировину (кварцити, флюсові вапняки й доломіти), хімічну сировину (самородну сірку, кам'яні та калійні солі), облицьовувальний камінь (граніт, габро, лабрадорит). У країні є достатні можливості забезпечення власних потреб і експорту різних корисних копалин і продуктів їхньої переробки, зокрема заліза, марганцю, титану цирконію, калійної солі, кухонної солі, бентонітової глини, графіту каоліну флюсової сировини, глини для вогнетривів, декоративно-облицьовувальних матеріалів. В Україні відносно незначні запаси газу та нафти (табл. 6.5).

Таблиця 6.5.

Обсяги реалізації продукції добувної промисловості (млн грн).

Напрямок видобутку	2014 р.	2016 р.	2018 р.	2020 р.
Вугілля	37628,6	41495,5	72064,9	57065,2
Нафта та газ	31245,9	82973,5	131972,1	84598,6
Металеві руди	72871,8	89280,3	144843,5	175196,1
Інші корисні копалини	10245,5	14085,6	23671,8	27361,7

Обсяг видобутку основних видів корисних копалин в Україні останніми роками зберігався відносно стабільним (зміни — до 10 %), виняток становив видобуток вугілля. Зменшення з 2014 року видобутку кам'яного та бурого вугілля на 24 % та 15 % відповідно зумовлене втратою доступу до близько 57 % шахт, які знаходяться на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей. У 1991 році шахтний фонд становив 276 шахт, а в 2020 році — 148 шахт, з яких 85 розміщені на

тимчасово окупованих територіях і частина з них зупинила роботу. Фактично в 2020 році видобуток вугілля здійснювався на 47 шахтах.

Також із тієї ж причини втрачено 9 % марганцевої руди та 75 % кухонної солі. На жаль приріст розвіданих запасів деяких стратегічних видів корисних копалин неспроможний компенсувати такі втрати. Крім того, ситуація в вітчизняному надрокористуванні ускладнюється недостатнім обсягом геологічних розвідувальних робіт, темпів і обсягів відтворення мінерально-сировинної бази країни.

Запаси бурого вугілля в Україні розміщується переважно в Дніпровському басейні, частково — в Донецькому та в Новодмитрівському родовищі Дніпровсько-Донецької западини, Льницькому й Рокосівському Закарпатської вугленосної площі. Всього налічується 80 родовищ. У 2004 році була закрита остання буровугільна шахта, а в 2011 році — 4 вугільних розрізи.

В 2020 році вітчизняне енергетичне вугілля забезпечувало третину потреб власного виробництва електроенергії і чверть — у коксівному вугіллі.

Торфові родовища є найбільш поширеними на півночі Волино-Подільської плити, Дніпровсько-Донецької западини та Українського щита.

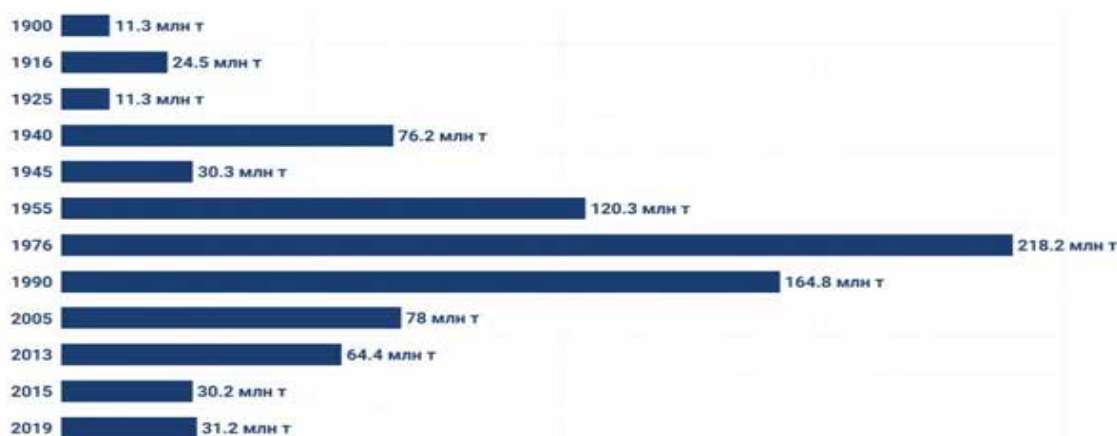

Рис. 6.2. Видобуток кам'яного вугілля в Україні (з 2014 року не враховані обсяги видобутку на тимчасово окупованих територіях).

У 2020 році в Україні нараховувалось 458 родовищ нафти та газу, з яких 285 перебувають у промисловій розробці, 22 є підготовленими до промислової розробки, а інші — в дослідно-промисловій розробці чи в стадії геологорозвідувальних робіт щодо уточнення їхніх запасів і промислової цінності. Видобувають вуглеводні в Дніпровсько-Донецькій западині, північно-західній частині Донбасу, Волинсько-Подільській плиті, Прикарпатті, Карпатах і Закарпатті, Причорномор'ї, Криму та шельфі Чорного й Азовського морів.

За розрахунками Україна забезпечена видобувними запасами нафти на понад 55 років, розвідані запаси природного газу становлять 1094 млрд м³, а прогнозні ресурси - 4292 млрд м³. У Східному регіоні знаходиться 283 родовища газу, Західному - 132, Південному - 43. 94 % запасів газу в Україні зосереджені на 443 об'єктах суші, інші - на 15 родовищах шельфу Азовського та Чорного морів. У межах морської економічної зони України газові розвідані запаси оцінюють у 48 млрд м³, а прогнозні ресурси — в 1751 млрд м³.

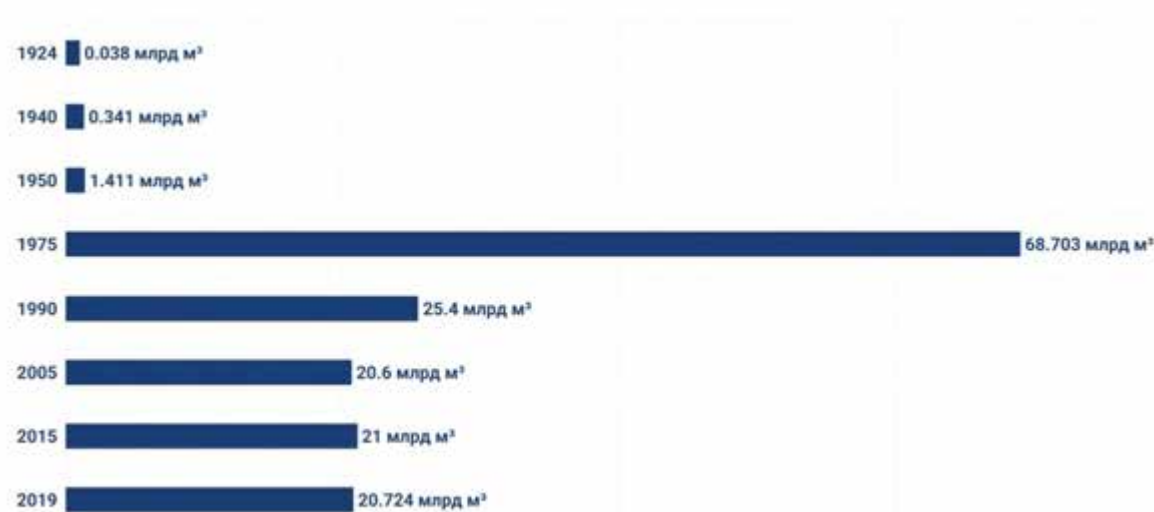

Рис. 6.3. Видобуток газу в Україні (без врахування обсягів видобутку на тимчасово окупованих територіях)

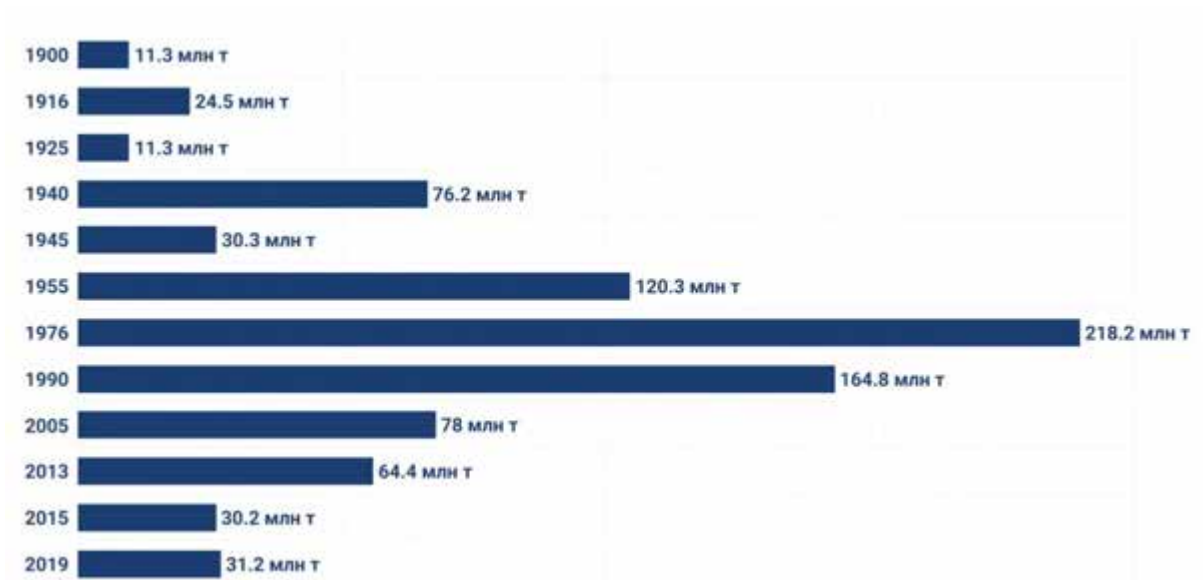

Рис. 6.4. Видобуток нафти в Україні (без врахування обсягів видобутку на тимчасово окупованих територіях)

Геологорозвідувальні перспективи пов'язують із Дніпровсько-Донецьким басейном і чорноморським шельфом, де відкриті ще 5 великих і багато малих родовищ. Щорічне споживання країною природного газу близько 30 млрд м³, відповідно розвіданих запасів вистачить на 30 – 40 років. При цьому більше 15 % таких запасів є важковидобувними й вилучення їх вимагає використання новітніх технологій.

Україна володіє 80 крупними залізородними родовищами, запаси 52-х із яких мають промислове значення. Найбільші запаси залізних руд і, відповідно, потужності добувних підприємств розміщені в Криворізькому (до 72 % усіх запасів), Кременчуцькому (16 % запасів), Білозерському (10 %) і Приазовському (2 %) залізородних басейнах. У 2020 році видобуток залізних руд проводився в 24-х родовищах, їхні балансові запаси становлять 18,84 млрд т.

Промислові запаси марганцевих руд зосереджені в родовищах найбільшого в світі Нікопольського марганцевородного басейну. Загальний вітчизняний видобуток марганцевих руд у 2019 році становив 3,9 млн т.

Виявлені в Україні та розвідані запаси титанових руд перевищують їхні сумарні світові запаси та становлять 8,4 млн т, зокрема ільменіту — 5,9 млн т або 70,2 % і рутилу — 2,5 млн т або 29,8 %. У 2019 році видобули 380 тис. т ільменіту та 94 тис. т рутилу.

В державному балансі запасів корисних копалин враховуються запаси золота з 7 родовищ — Мужіївського, Сауляку, Діловецької площі в Закарпатській області, Бобриківського в Луганській області, Сергіївського, Балки Золотої у Дніпропетровській області та Клинецького в Кіровоградській області. В 2019 році видобуток проводили лише на Мужіївському родовищі.

В Україні значні запаси уранових руд виявлені на 46 родовищах, які розташовані в межах Українського щита, з прогнозними запасами понад 100 тис. т. Родовища зосереджені переважно в межах Кіровоградської області, експлуатуються Ватутінське, Мічурінське та Новокостянтинівське родовища, в резерві знаходиться Северинське родовище.

Основні розвідані запаси кухонної кам'яної солі зосереджені в родовищах Дніпровсько-Донецької западини. ДП «Артемсіль» була однією з найбільших світових солевидобувних компаній, максимальний річний видобуток якої був досягнений у 1991 році — 7,226 млн т; у 2020 році — 2,075 млн т. Експортувалася сіль у 16 країн світу. Карпатський регіон також має потужне Солотвинське родовище з близько 0,8 млн т запасів, яке характеризується надто складними гірничотехнічними та гідрогеологічними умовами.

В Україні досить значні ресурси бурштину, які зосереджені в Прип'ятському бурштиноносному олігоценовому басейні. В державному балансі запасів корисних копалин ураховуються 16 родовищ, з яких 9 розробляються, а 2 — дорозвідуються. Сумарні балансові запаси становлять 1,4 млн кг. У 2019 році сумарний видобуток бурштину становив 2819 кг.

Цікаво знати.....

Видобуток і оброблення металів, вугілля, нафти та газу сприяли пришвидшенню розвитку цивілізації.

Нафта дуже рідко зустрічається в чистому вигляді. Зазвичай у ній є домішки природного газу. Одна крапля нафти призводить до непридатності для споживання 25 літрів води. Нафту можна виготовляти з кам'яного вугілля.

Уран може існувати в чотирнадцяти стадіях, поступово проходячи їх всі та перетворюючись в свинець. Такий процес триває близько 1 млрд років.

*Сіль – це єдиний різновид каміння, який вживають у їжу. У Франції є сіль вищого зразка якості *Fleur de Sel*, яку не використовують при приготуванні, а лише посипають готові страви. Майже 17 % видобутку солі витрачають на дороги при ожеледиці, тільки 6 % - у кулінарії. У Стародавньому Китаї заможні люди сіль використовували для самогубства, а в сучасній Україні, за статистикою, 38,2 % летальних випадків відбувається через надмірне вживання солі. Безпечною добовою кількістю солі вважається 5 г.*

Одним із найперших дорогоцінних каменів вважається буристин. Він прикрашав корону єгипетського фараона Тутанхамона, а вартість найвідоміших буристинових знахідок - з цілою жабою, семисантиметровим хамелеоном, десятисантиметровою ящіркою - становить десятки тисяч доларів. Вік буристину обчислюється десятками мільйонів років, оскільки саме стільки часу потрібно для його «дозрівання». Саме тому родовища буристину такі рідкісні та мізерні.

Земельно-ресурсний потенціал.

Земельні ресурси є обмеженими й можуть використовуватися в різних видах діяльності, зокрема в сільському та лісовому господарствах. Порівнюючи стан землекористування в країнах Європи з Україною (табл. 6.6), виявляється наявність значного невикористовуваного потенціалу земельних ресурсів, зокрема вітчизняних сільськогосподарських земель, із яких 46,4 % – чорноземи, проти європейських 8,3 %.

Таблиця 6.6.

Порівняльна характеристика стану землекористування в державах Європи та в Україні, млн га

Показник	Україна	Країни Європи	Країни ЄС
Площа земель	60,4	1015,6	437,4
Площа чорноземів	28	84	18
Площа сільськогосподарських земель	42,7	474,8	177,7
Площа орних земель	32,5	277,8	115,7
Площа сільськогосподарських земель, сертифікованих як органічні	0,3	11,6	5,3
Площа зрошуваних земель	0,5	20,8	11,1

Загальний земельний фонд України характеризується надзвичайно високим рівнем освоєння життєвого простору [14].

Рівень розораності території України є дуже високим, більше 54,2 %, в розвинених європейських країнах він менше 35 %. Лісистість території становить 17,5 %, проти 25 – 30 % у європейських країнах, що є недостатнім для забезпечення екологічної рівноваги. Також в Україні понад 1,1 млн га земель є деградованими, малопродуктивними й техногенно забрудненими, які підлягають консервації; 143,4 млн га –

потребують рекультивації. Площа сільськогосподарських угідь, які піддаються впливу водної ерозії, становить 13,3 млн га чи 32 %, з них 10,6 млн га орних земель. 4,5 млн га еродованих земель із середньо- та сильнозмитими ґрунтами, з них 68 тис. га повністю втратили гумусовий горизонт.

Якісний стан земельних ресурсів погіршується через засоленість, перезволоженість, кислотність, кам'янистість. Окрім того, до зниження родючості ґрунтів призводить інтенсивне сільськогосподарське використання земель [12].

Найвища родючість ґрунтів спостерігається в Південному, Донецькому та частково – Придніпровському економічних районах (Степ), Подільському, Східному та частково – Центральному районах (Лісостеп), де переважають чорноземи, а найнижча – в Поліському, частково – Карпатському та Східному районах.

Цікаво знати.....

На території України зосереджено 25 % усіх запасів чорнозему на планеті, що дорівнює площі Великобританії. Чорноземні землі при правильному використанні дають найбільшу кількість врожаю. В часи Другої світової війни німці вивозили чорнозем із України.

П'ять найбільших агрохолдингів розпоряджаються земельним фондом, який дорівнює площі Словенії, або двох Кіпрів, або півтори Чорногорії.

Майже всі промислові галузі залежні від сільськогосподарської сировини, найбільшим роботодавцем у світі є сільське господарство.

Лісові ресурси

В Україні загальна площа лісів становить 11,7 млн га, а лісистість, тобто частка вкритих лісом земель, – 15,9 % від загальної площі території. Це суттєво менше розрахункового оптимального показника (20 – 22 %), який є необхідним для збалансованості земель сільськогосподарського призначення, лісів, населених пунктів, обсягів лісоспоживання та екологічних вимог. Лісистість країни майже в 3 рази менша, ніж у Західній Європі, де цей показник становить 43,2 %. У Румунії лісистість становить 26 %, у Польщі – 29,8 %, Німеччині – 31 %, Білорусі – 35 %.

Таблиця 6.7.

Характеристика лісового фонду деяких країн Європи [10]

Країна	Загальна площа території країни, тис. га	Площа вкритих лісом земель, тис. га	Лісистість, %
Швеція	45218	30625	67,7
Іспанія	50596	27748	54,8
Фінляндія	33814	23116	68,4
Туреччина	77945	21702	27,8
Франція	54919	17572	32,0
Норвегія	32376	12884	38,3
Німеччина	35702	11076	31,0
Італія	30132	10916	36,2
Україна	60355	9574	15,9
Польща	31268	6319	29,8

Найнижчий показник лісистості фіксується в областях степової зони: в Запорізькій і Миколаївській – по 4,3 %, в Херсонській - 5,2 %. В зоні Лісостепу фактична площа лісів на 5 – 6 % менше за оптимальний показник для відповідних областей, зокрема Тернопільської і Хмельницької [9].

Використання деревини в нашій державі має низький рівень унаслідок переважного обсягу в лісовому фонді молодих і середньовікових насаджень, а також лісів природоохоронного призначення, які характеризуються обмеженим режимом лісокористування. Такі чинники є обмежувальними щодо можливостей задовольняти державні потреби та потреби населення в лісових ресурсах. Дефіцит ресурсів деревини приводить до нарощування імпорту, щоб задовольняти потреби деревообробної і целюлозно-паперової промисловостей.

Природно-кліматичні умови спричиняють нерівномірне розміщення лісів на території. Основні площі лісових насаджень України зосереджені в зоні Карпат і Полісся. В структурі лісового фонду переважаючими є цінні хвойні й твердолистяні насадження, які займають близько 85 % укритих лісом земель, а м'яколистяні – 13 – 14 %. У віковій структурі лісів середньовікові насадження становлять 45 %, молодняки – майже 30 %, а досягаючі та стиглі – 15 і 10 % відповідно.

Найбільш лісистими областями України являються Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Волинська, Чернігівська, Житомирська.

Цікаво знати.....

Лише 10 % необхідних поживних речовин дерева отримують із ґрунту, все інше вони добувають в атмосфері.

Протягом свого життя дерева переробляють 1 тонну вуглекислого газу. За рік кожне дерево поглинає такий обсяг вуглецю, скільки виробляє автомобіль, проїжджаючи тисячу кілометрів. Кожне дерево здатне виробляти 100 кубометрів кисню в рік, а саме 120 кілограмів, що забезпечує життя невеликої родини. 1 гектар лісу за одну годину поглинає вуглекислого газу стільки, скільки його видихають за годину двісті людей.

При перебуванні в лісі в людини зменшується частота пульсу приблизно на двадцять ударів за хвилину, дихання стає спокійнішим, проходить нервово збудження.

В середньому протягом свого життя людина використовує приблизно сто кубометрів деревини, що становить розмір невеликого гаю.

Дерева позитивно впливають на парниковий ефект, зменшуючи його приблизно на 20 %.

Близько 25 % усіх лісів на планеті – це тайга.

Найбагатша деревами країна Європи Фінляндія має більше 70 % території вкритої лісами. Найбіднішою є Великобританія, де ліси займають всього 6 % поверхні.

Найстаріше дерево в Україні, 1300-річний дуб, росте в урочищі Юзефін у Рівненській області.

Водні ресурси

Водні ресурси формуються всіма природними водами планети, які включають у себе води річок, озер, різних водосховищ, боліт, льодовиків, а також підземні води, води океанів і морів. Потенційні ресурси річкових вод України становлять 209,8 км³, із них тільки 25 % формується в межах країни. Прогнозні ресурси підземних вод становлять 21 км³.

Найбільші обсяги водних ресурсів, а саме 58 %, зосереджені в річках басейну Дунаю прикордонних районів України, при цьому їхня потреба не перевищує 5 % загальних водних запасів. Найменш забезпеченими водними ресурсами являються території Донбасу, Криворіжжя, Криму та південних областей країни, проте саме там зосереджені найбільші споживачі води [11].

Нереалізований потенціал України з використання водних ресурсів фахівці оцінюють у 12 млрд дол., лісових – у 40 млрд дол. Ігноруючи розвиток гідроенергетики, Україна використовує цей потенціал тільки

наполовину. Лише на чверть використовується потенціал аквакультури, розвиток зрошення земель менший на 20 %, ніж той, що має бути.

Цікаво знати.....

В рідкому вигляді вода з'явилася на Землі приблизно 4 мільярди років тому. Земля більше, ніж на 70 %, вкрита водою, проте тільки 1 % є прісною, з яких 30 % знаходиться в ґрунті.

Фінська вода вважається найчистішою в світі, 80 % якої є придатною до споживання. Формування цих запасів почалося ще за часів льодовикового періоду, після якого створилися тисячі кришталево чистих озер. Жителі Фінляндії спокійно користуються водою з водопроводу та джерельною водою з криниць.

Людина відчуває спрагу при втраті 1 % води, при втраті близько 10 % починаються слухові та зорові галюцинації, чим переважно пояснюють феномен міражів у пустелях, при втраті більше 12 – 13 % води людина може загинути.

Фауністичні ресурси

Основними фауністичними ресурсами України, що мають господарське значення, являються мисливські, рибні й медоносні ресурси бджільництва. Південний район країни характеризується порівняно високою забезпеченістю рибними ресурсами. Мисливські ресурси зосереджені переважно на заповідних охоронних територіях.

Цікаво знати.....

2 березня 2023 року вийшов анімаційний фільм “Мавка. Лісова пісня” в якому представлені рідкісні мешканці флори та

фауни українських лісів, природи пейзажів і ландшафтів. Зокрема це 13 рідкісних видів, які занесені в Червону книгу України: рись євразійська, бурий ведмідь, чорний лелека, зубр; метелики Махаона та синявця Пилаона; серед рослин: шафран Гейфелів, дрітчик крилатий, дзвоники Кладни, нарцис вузьколистий, первоцвіт дрібний, тис ягідний і підсніжник білосніжний.

Бджоли існують більше 30 мільйонів років. Одна бджола за все своє життя виробляє 6 - 8 г меду. Кожна третя порція їжі людини залежить від запилювання бджолами. Причому культури, які залежні від запилення, в п'ятеро разів цінніші, ніж інші.

В Африці бджоли не роблять меду, оскільки там немає холодної і голодної зими, тому запаси їм робити не потрібно.

В складі меду міститься більше 300 різноманітних корисних речовин. За поживністю він удвічі поступається горіхам, але майже вдвічі перевершує м'ясо.

Природно-рекреаційні ресурси

Загальна площа потенційно рекреаційних територій в Україні становить 4,4 млн га або 7,2 % всієї території країни.

Найважливішими рекреаційними ресурсами України є бальнеологічні, зокрема мінеральні води, грязі та озокерит, кліматичні, ландшафтні, пляжні й пізнавальні. Найважливіші мінеральні води основних бальнеологічних груп, причому деякі, наприклад «Миргородська», «Куяльник», «Поляна квасова», «Нафтуся», радонові води, є унікальними та мають світове значення.

В найбільшій бальнеологічній області України - Карпатському регіоні освоєні більше 200 джерел мінеральних вод, першість належить трускавецькій «Нафтусі». Також важливим бальнеологічним регіоном вважається Поділля, де розміщені 10 родовищ і 16 ділянок мінеральних

вод. У цьому регіоні функціонують відомі курорти – Заліщики в Тернопільській області, Хмільник у Вінницькій і інші.

В Україні присутні практично невичерпні й найбільші світові запаси лікувальних грязей, які містять воду, мінеральні й органічні речовини. Відомими вітчизняними грязевими курортами є Бердянськ, Євпаторія, Хаджибей і інші.

Кліматичні ресурси України щодо їхнього рекреаційного використання відносяться до найкращих у світі: тепле літо й не дуже холодні зими зі стійким сніговим покривом. Особливістю українського клімату є його велика різноманітність - середньорічна температура на Карпатських полонинах така, як у приполяр'ї (0°C), а на Південному узбережжі Криму така, як на середземноморському узбережжі Франції (+12,5°C).

Доволі багаті та різноманітні ландшафтні рекреаційні ресурси України, де велику роль відіграють рельєф і рослинність. Країна має доволі розчленовану поверхню з великою кількістю мальовничих височин, плато, підняття тощо. Особливо виділяється Правобережжя, де поєднання рельєфу з кліматичними й рослинними ресурсами є унікальним як для Європи, так і для світу. Зокрема, це Словечансько-Овруцький, Мізоцький кряжі, Товтри, Галогори, Розточчя, Канівські гори тощо.

Світового значення в Україні набувають рекреаційні ресурси природнозаповідного фонду, пляжів, спелеоресурси. Пляжні ресурси розосереджені в Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Донецькій областях і в Криму. Найбільші печери світу, які можуть бути рекреаційно-туристичними об'єктами міжнародного значення, зосереджені в Подільсько-Буковинському регіоні, зокрема в Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Львівській і Івано-Франківській областях, у Криму та Карпатах.

Під охороною держави в Україні перебувають більше 70 тисяч пам'яток історії і культури, серед яких понад 12 тисяч є особливо цінними

пам'ятками архітектури. Більшість таких об'єктів розміщені в західних областях, а також у Київській, Чернігівській, Сумській, Хмельницькій, Вінницькій областях і в Криму. До списку Всесвітньої спадщини Організації Об'єднаних Націй із питань освіти, науки й культури входять шість об'єктів: Собор святої Софії, Успенська Києво-Печерська лавра, історичний центр Львова, Дуга Струве, Букові праліси Карпат, Резиденція православних митрополитів Буковини та Далмації.

Цікаво знати.....

Вперше в продаж увійшла вода з лікувальних мінеральних джерел у Німеччині в 1787 році. Проте світова торгівля мінеральною водою почала розвиватися лише після епідемії холери.

Найдавнішим бальнеологічним курортом України є курорт у селі Шкло Львівської області, який діє з 1576 року. Також давніми є курорти в Трускавці (1827 рік), на Одеських лиманах (1829 рік) і в Березівці під Харковом (1862 рік).

Найбільший і найстаріший будинок відпочинку в Україні – це “Авангард” у Немирові Вінницької області. Його відкрили в 1921 році в княжому палаці з ландшафтним парком.

Найбільші запаси лікувальної води знаходяться на курорті Хмільник Вінницької області, де запаси радонових вод становлять 3120 м³ на добу.

Питання для самоконтролю

1. Що таке природно-ресурсний потенціал? Яка його структура?
2. Як класифікуються природні ресурси за ознакою вичерпності?

3. Які види оцінки природних ресурсів використовують при застосуванні їх у виробничій діяльності?
4. Що входить до складу мінеральних ресурсів? Який рівень забезпеченості України даним видом ресурсів?
5. Охарактеризуйте сучасний стан земельного фонду України.
6. Охарактеризуйте сучасний стан лісового фонду України.
7. Назвіть найважливіші рекреаційні ресурси України.
8. Які мінеральні води України мають світове значення?
9. Де знаходяться ресурси лікувальних грязей?
10. Чим зумовлена рекреаційна цінність українських кліматичних ресурсів?
11. В яких частинах України найбільше ландшафтне розмаїття?

ТЕМА 7. НАСЕЛЕННЯ ТА ЛЮДСЬКІ РЕСУРСИ УКРАЇНИ

- 7.1. Чисельність населення та джерела його формування
- 7.2. Системи розселення населення
- 7.3. Людські ресурси та зайнятість населення

7.1. Чисельність населення та джерела його формування

Населення - це сукупність людей, які проживають на певній території.

Чисельність населення країни є нестабільною величиною, яка змінюється відповідно до різноманітних факторів.

Демографічна статистика виділяє поняття «наявне населення» та «постійне населення».

Наявне населення – це люди, які перебувають на території населення країни чи регіону незалежно від місця їхнього постійного проживання.

Постійне населення – це сукупність людей, які постійно проживають в країні або регіоні незалежно від того, де саме вони перебувають у момент спостереження.

Найбільш повну інформацію про чисельність населення, його структуру, розселення та процеси руху дають загальнодержавні переписи. В Україні останній повний перепис населення проводився у 2001 році. За встановленою практикою та згідно з рекомендаціями ООН у більшості країн світу переписи населення проводяться раз на десять років. Наступний, другий перепис, переносився 5 разів (з 2011 на 2012, 2013, 2016, 2020 та 2023 роки), проте проведений ще не був.

Корінним атрибутом населення є його здатність до переміщень у результаті чого окремі держави спроможні до обміну населенням між собою через міграційні процеси.

Міграція населення - це процес переміщення індивідів у просторі, пов'язаний зі зміною місця проживання назавжди або на досить тривалий період. Виділяють внутрішні та зовнішні міграційні переміщення.

Внутрішні міграції – це рух населення між регіонами всередині країни. Вони не впливають на загальну кількість населення країни, а тільки розподіл його між регіонами.

Так, в Україні у 70-х роках ХХ ст. був вплив сільських жителів, переважно молодого віку у міста, в результаті чого сільське населення зменшилося майже на 7 млн осіб, що в свою чергу призвело до значного загострення демографічної ситуації в сільській місцевості.

Чисельні еміграційні потоки призводять до втрати найбільш цінного людського потенціалу за межі країни, спричинюють демографічні втрати та низку соціальних і економічних проблем.

Зовнішні міграції (рух населення за межі держави) поділяють на еміграцію та імміграцію. Еміграція (виїзд за межі країни) має здебільшого соціально-економічні причини. Так, у ХХ ст. через важкі умови проживання (безземелля, непосильні податки, національний гніт) українське населення з Закарпаття, Галичини, Буковини емігрувало за океан. Нині за кордон люди виїжджають у пошуках кращих заробітків. Наші заробітчани працюють у багатьох країнах Європи, Туреччині, Ізраїлі, США та інших країнах. Найінтенсивніший міграційний відтік спостерігається з так званих депресивних територій, які характеризуються найвищим рівнем безробіття, неповною зайнятістю, дуже низьким рівнем заробітної плати. Таку еміграцію ще називають заробітчанською. Значна кількість людей виїжджає нелегально.

Імміграція – це в'їзд людей з інших країн. Так, із загостренням міжнаціональних конфліктів у Молдові, на Кавказі та в Середній Азії наприкінці ХХ ст. мали місце імміграції населення з цих регіонів. Серед іммігрантів значну частину складають люди, які народились в Україні, проте тривалий час жили і працювали в різних регіонах колишнього СРСР, або були депортовані (виселені). Їх називають репатріантами. З 1989 р. розпочалося повернення в Україну із Середньої Азії кримських татар. З того часу повернулися майже 280 тис. кримських татар та представників інших депортованих народів.

Основні показники руху населення:

1. Абсолютні:

- природний приріст – це різниця між кількістю народжених і померлих за певний проміжок часу;

- сальдо міграції – це різниця між прибулими в регіон чи країну і вибулими з нього.

- загальне збільшення населення – сума народжених у регіоні та тих, хто вибув з нього за певний проміжок часу;

- загальне зменшення населення – сума кількості померлих та тих, хто вибув з нього за певний проміжок часу;

- загальна динаміка населення – сума показників загального збільшення та зменшення, або природного приросту, та сальдо міграції населення регіону.

2. Відносні:

- коефіцієнт народжуваності на 1000 жителів – відношення кількості народжених до чисельності населення помножене на 1000;

- коефіцієнт смертності на 1000 жителів – відношення кількості померлих до чисельності населення помножене на 1000;

- коефіцієнт природного приросту – різниця між кількістю народжених та кількістю померлих.

Показники народжуваності та смертності помітно відрізняються в різних областях України. За цим критерієм їх можна поділити на три групи:

- області Західноукраїнського регіону, в яких дещо більша народжуваність і дещо менша смертність населення, ніж у середньому по Україні;

- області Південного регіону з вищими за середньоукраїнські показниками народжуваності та смертності;

- області Східного регіону з нижчими за середньоукраїнські показниками народжуваності та вищими показниками смертності.

Аналогом поняття населення є термін народонаселення, якому у 60 - 70 рр. ХХ ст. при розробці концепції системи знань про населення надавалося вжливе соціальне значення. Властивістю населення є його відтворення шляхом постійної зміни поколінь у їхній соціально-економічній обумовленості.

Вивченням закономірностей відтворення населення в їх соціально-економічній обумовленості займається демографія.

Демографія – суспільна наука про народонаселення, яка вивчає чисельність, склад, розміщення та рух населення. Демографія дає розгорнуту систему стану і динаміки населення, вивчає соціально-економічні закономірності зміни населення, його відтворення на основі соціальних, біологічних, економічних факторів та умов.

На теорії і практиці народонаселення базується демографічна політика, що регулює демографічні процеси. Вона є частиною соціально-економічної політики держави, що спрямована на управління процесом демографічного розвитку країни та окремих її регіонів, тобто відтворенням і міграцією населення по території країни. До найважливіших показників демографічної характеристики народонаселення відносять: чисельність населення, його динаміку та статеву-вікову структуру.

Чисельність населення України протягом останніх десятиріч постійно скорочується. В Інституті демографії та соціальних досліджень припускають, що станом на 1 січня 2023 року чисельність населення України становила 28 - 34 млн, з яких працює лише третина. Зазначимо, що до війни чисельність робочої сили України становила 17,4 млн людей, з них 8,3 млн жінок і 9,1 млн чоловіків працездатного віку. Проте, після повномасштабного вторгнення російських військ в Україну ситуація кардинально змінилась.

Дані соціологів Українського інституту майбутнього свідчать, що від початку війни за кордон виїхали і не повернулися 8,6 млн українців. Так, станом на початок 2023 року за межами України знаходилися 4,6 млн українців, з них 3,2 млн – жінки працездатного віку. На тимчасово окупованих з початку 2022 року територіях проживали 3 млн осіб, з яких орієнтовно 1,3 млн особи працездатного віку. Окрім того, 1 млн громадян було мобілізовано на захист держави.

Проте, ситуація може змінитись. Це залежить від того, коли закінчиться війна і як розвиватиметься країна. Економічний розвиток країни сприятиме поверненню мігрантів.

За даними Державної служби статистики на початок 2022 року чисельність наявного населення України становила 41,2 млн осіб, (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя) (табл. 7.1). Майже 70 % населення країни наразі є містянами. Жінок у складі жителів України більше (53,6 %), ніж чоловіків (46,4 %). Загальне скорочення чисельності наявного населення країни за період з 1991 року (коли воно дорівнювало 51,9 млн осіб) становило 10,7 млн осіб, з них 2,3 млн осіб країна втратила у 2014 р. унаслідок анексії Криму.

Протягом періоду незалежності чисельність населення України скорочувалась рекордно високими темпами. Провідним фактором такого скорочення виступала депопуляція, масштаби якої протягом першого десятиріччя незалежності країни невпинно зростали, і стабілізувалися лише на початку нового сторіччя. У 2005 – 2012 рр. депопуляційний розрив скорочувався завдяки підвищенню народжуваності та зниженню смертності. Однак тенденція поглиблення депопуляції в Україні відновилася і триває дотепер.

Таблиця 7.1.

Кількість наявного населення в Україні (на 1 січня)

Роки	Всього, млн чол.	у тому числі		До загальної кількості населення, %	
		міське	сільське	міське	сільське
1990	51,8	34,9	17,0	67,3	32,7
1991	51,9	35,1	16,9	67,5	32,5
2001	48,9	32,9	16,0	67,3	32,7
2007	46,6	31,8	14,9	68,2	31,8
2017	42,6	29,5	13,1	69,2	30,8
2018	42,4	29,4	13,0	69,3	30,7
2019	42,2	29,3	12,9	69,4	30,6
2020	41,9	29,1	12,8	69,5	30,5
2021	41,6	29,0	12,6	69,6	30,4
2022	41,2	28,7	12,5	69,7	30,3

До повномаштабного вторгнення росії в Україну за чисельністю населення Україна посідала сьоме місце в Європі після росії, Німеччини, Великобританії, Італії, Туреччини і Франції. Щільність населення нашої держави становить 75,3 чол. на км². Ми належимо до країн з високою щільністю населення. Найбільша у світі щільність населення в Сінгапурі (8137чол. на км²), Гонконгу (6823) і Бахреїні (2360), а найменша в Монголії (2), Ісландії (3) та Австралії (3).

Історично, усі країни пройшли або проходять період трансформації демографічних процесів, які у демографічній науці отримали назву демографічного переходу, суть якого полягає у зміні рівнів смертності та народжуваності, збільшенні тривалості життя, зміщенню вікової структури у бік старших вікових груп, трансформації репродуктивної та шлюбної поведінки населення, а в певних випадках – і у зміні міграційної активності.

В Україні демографічний перехід розпочався наприкінці ХІХ століття і досі є незавершеним. На його перебіг вплинули не лише соціальні катастрофи першої половини ХХ століття, але й події останніх сорока років. Негативні тенденції у демографічному розвитку України демографи прогнозували ще наприкінці 1960-х – початку 1970-х років. Але передбачити швидкість та глибину кризи тоді було неможливо. У той час ніхто не міг передбачити масштабну соціально-економічну кризу, яка загострилась у середині 1980-х років. Внутрішні протиріччя системи були настільки глибокими, що це по суті розірвало формально федеративну країну на її складові, які стали незалежними державами.

Розвиток незалежної України продовжує бути доволі складним. Соціально-економічна криза впливає на демографічні процеси, які є доволі інерційними: накопичений Україною демографічний потенціал був вичерпаний у перші роки незалежності країни, коли на початку 1990-х чисельність населення перевищила 52 млн осіб. Потім почалось стрімке скорочення чисельності населення, так за 30 років Україна втратила біля

20 % населення. У відносному вимірі це перевищує втрати населення від таких соціальних катастроф як Голодомор або Друга світова війна. Крім соціально-економічних чинників, на темпи скорочення чисельності населення, безумовно, вплинула і впливає зараз військова агресія російської федерації.

Демографічна криза має комплексний характер і охоплює усі складові демографічного процесу: народжуваність, смертність та міграцію. Рівень народжуваності на сьогоднішній день є найменшим за увесь період існування українського етносу.

Сучасний період характеризується також переходом на західну модель репродуктивної поведінки, яка проявляється у зростанні віку матері при народженні дитини. Процеси смертності характеризуються консервативною структурою причин смерті, високим рівнем передчасної смертності та низькою у порівнянні з розвинутими країнами тривалістю життя. В Україні високий відсоток смертей від серцево-судинних захворювань, високий рівень смертності чоловіків у працездатному віці, тривалість життя чоловіків менша за тривалість життя жінок на 10 років.

За офіційними даними державної статистики за останні півтора десятиліття Україна щороку мала невелике позитивне сальдо зовнішньої міграції. Проте, з початку незалежності в Україні почало формуватися таке явище, як зовнішня трудова міграція, яке з кожним роком набуває масштабності. Великі міграційні потоки були спричинені військовою агресією рф, особливо під час активної фази бойових дій у 2014–2015 рр. та в 2022 р. в період повномасштабного вторгнення. Отримання Україною безвізового режиму з країнами ЄС також стимулювало трудову міграцію. Потреба європейських країн у робочій силі різної кваліфікації і правова неврегульованість положення трудових мігрантів змусили уряди окремих країн розробити законодавчу базу, яка б регулювала залучення українських трудових мігрантів на ринки праці цих країн.

Повномасштабне вторгнення росіян в Україну критично загостило один з найбільш драматичних викликів української державності - падіння народжуваності та тривалості життя. В незалежній Україні в 1991 році населення становило 51,9 млн осіб, проте в 2030 році, за найбільш оптимістичними підрахунками, в Україні мешкатиме до 35 млн, за менш оптимістичними – 28 - 29 млн.

Основні чинники, які впливають на скорочення населення - це низький коефіцієнт народжуваності, високий рівень смертності та постійне зростання рівня зовнішньої міграції (табл. 7.2).

Таблиця 7.2.

Демографічна ситуація в Україні на початок 2022 р.

	січень 2022 р.	Довідково: січень 2021 р.
Чисельність наявного населення (за оцінкою)	41 167	41 588
Чисельність постійного населення (за оцінкою)	40 998	41 419
Загальний приріст, скорочення (–) населення	-421	-314
Природний приріст, скорочення (–) населення	-442	-323
Кількість живонароджених	272	293
Кількість померлих	714	617
Міграційний приріст, скорочення (–) населення	21	9

Україна критично відстає від розвинутих європейських країн за тривалістю життя і має найнижчий в Європі рівень народжуваності: українські жінки живуть у середньому на 6 років, а чоловіки – на 11 років менше, ніж мешканці ЄС. Головним чинником таких відмінностей є висока передчасна смертність: в Україні її рівень, для прикладу, більш ніж втричі перевищує такий як у Швеції.

Скорочення чисельності населення в результаті перевищення чисельності померлих над числом народжених та супутнє прискорення

демографічного старіння наразі стає однією з найбільш актуальних та гострих демографічних проблем не лише в Україні, а й у багатьох європейських країнах.

Явище депопуляції на європейських теренах вже перестало бути екстраординарним: більше третини європейських держав на сьогодні фіксують природний убуток населення. Поява й наростання депопуляційних тенденцій та незворотних змін у віковому складі населення «на користь» частки осіб похилого віку відбувалось пліч-о-пліч з доволі швидким зниженням народжуваності на континенті. Загалом прискорене скорочення чисельності народжених у порівнянні з кількістю смертей в усіх європейських країнах розпочалося ще в 1970-х роках, тоді ж істотно знизився і коефіцієнт природного приросту.

Таблиця 7.3

Кількість живонароджених у 1991 – 2021 роках

Рік	Живонароджені, осіб			на 100 дівчаток народилось хлопчиків
	обидві статі	хлопчики	дівчата	
1991	630813	323946	306867	106
2000	385126	199411	185715	107
2015	411781	212846	198935	107
2017	363987	187528	176459	106
2018	335874	173417	162457	107
2019	308817	159792	149025	107
2020	293457	151690	141767	107
2021	271983	140717	131266	107

Офіційні дані державної статистики свідчать, що в 1991 р. в Україні народжуваність становила – 630,8 тис. чол., з них 323,9 тис. чол. – хлопчики і 306,9 тис. чол. – дівчатка. За тридцять років даний показник зменшився більше, ніж в два рази. Так, в 2021р. народилося всього – 271,9

тис.чол., з них – 140,7 тис. чол. – хлопчики, 131,2 тис. чол. – дівчата (табл. 7.3). На 100 дівчаток народжується 107 хлопчиків.

Для повноцінного відновлення нації десять жінок повинні народжувати щонайменше 22 - 23 дитини. Проблема криється в тому, що навіть у 2021 році 10 жінок народжували лише 11 дітей. Отже, на Україну очікує катастрофічне падіння народжуваності.

Щодо механічного руху населення України, то до повномаштабного вторгнення росії в Україну починаючи з 2006 року міграційне сальдо в Україні було додатнім (табл. 7.4).

Таблиця 7.4

Міграційний рух населення в Україні у 2014 - 2021 роках, осіб

Рік	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст
2014	542506	519914	22592
2015	533278	519045	14233
2016	256808	246188	10620
2018	442287	430290	11997
2019	629276	610687	18589
2020	576032	554520	21512
2021	435280	425964	9316

Проте, війна спричинила безпрецедентну міграційну кризу та масштабні переміщення населення всередині країни.

Частка жінок в загальній чисельності населення країни становить 54 %. Така перевага жінок пояснюється їх нижчою смертністю. Так, за останні роки коефіцієнт смертності серед жінок у віці 50 років становив 6,6 осіб на 1000, а чоловіків – 19,1 особи (рис. 7.1).

Будь-яка війна має свій початок і кінець. Водночас експерти не прогнозують масового повернення жінок з-за кордону та післявоєнного буму народжуваності внаслідок відсутності необхідних соціально-економічних умов. Цей факт підтверджує досвід COVID-19, коли після

першого року ізоляції Україна не отримала зростання народжуваності, а навпаки зниження. У період з грудня 2020 року по лютий 2021 року народилося на п'ять тисяч немовлят менше, ніж за аналогічний період минулого року.

Гостра демографічна криза поглинула Україну задовго до вторгнення росіян, а війна її пришвидшила внаслідок стрімкого відтоку працездатного населення та насильного вивезення великої кількості дітей з України.

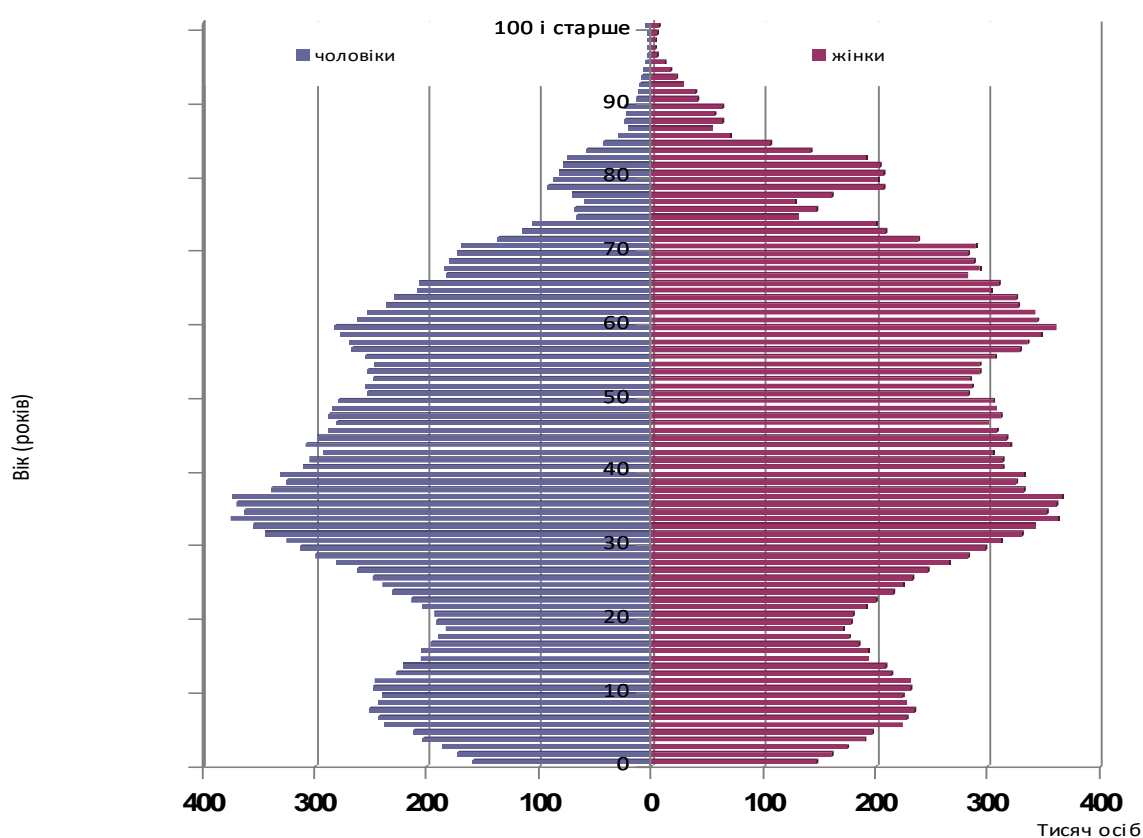

Рис. 7.1. Статеві-вікова піраміда населення України на 1 січня 2022 року

Демографія та економіка крокують пліч-о-пліч, інвестори ж надають перевагу стабільності, позитивним демографічним даним та прогнозам, тому демографічна ситуація є одним з важливих маркерів

прийняття рішення щодо інвестування в країну. Окрім того держава повинна розробити спеціальні програми для повернення мільйонів спеціалістів для відбудови країни.

Також, потрібно мотивувати молодь, яка сьогодні вимушено через війну здобуває середню та вищу освіту за межами країни, уніфікувати освітні і дипломні стандарти України та Європейського Союзу таким чином, щоб за необхідності в Україні у молоді не виникало проблем.

На думку експертів, частка незворотних мігрантів становитиме близько 50 %, а сукупний обсяг економічних збитків, пов'язаних із людськими втратами війни, може скласти 348,5 млрд грн, або 6,3 % ВВП. Нестача людських ресурсів впливатиме на стан економіки не менше, аніж наслідок руйнування росіянами українських підприємств.

Потужна фінансова підтримка родин та збільшення виплат при народженні дитини може стати одним із варіантів виходу з даної ситуації. Ще одним варіантом може стати залучення трудових мігрантів. Отже, в перспективі саме зростання економіки здатне частково виправити ситуацію.

Результат в більшій мірі залежатиме від правильних рішень, адже репарації та перші кроки у відновленні країни можуть позитивно вплинути на стабілізацію показників ВВП.

Проте, для того, щоб подолати демографічну кризу в країні, потрібно вже сьогодні, не очікуючи на завершення війни, напрацювати програми зі збільшення народжуваності, забезпечувати ефективну законодавчу роботу щодо проблематики репродуктивного здоров'я, гарантувати підтримку міжнародних організацій, відновлювати роботу промисловості та економіки. Іншого шляху до повноцінного відродження не існує.

7.2. Системи розселення населення

Розселення населення - це розміщення населення на певній території. Воно характеризується різними показниками густоти населення, сукупністю та величиною населених пунктів, співвідношенням чисельності міського та сільського населення.

Усе населення країни проживає в населених пунктах, об'єднаних загальною назвою поселення. Поселення - це місце осілого проживання, трудової діяльності людей, де створено відповідні умови для задоволення їхніх соціальних потреб.

Системи розселення населення – це територіально цілісні та функціонально взаємопов'язані сукупності поселень. В Україні, основними типами поселень є міські та сільські.

Системи розселення поділяються на:

- *локальні* - ті, що охоплюють відносно невелику територію (область або її частину). Критерієм межування такої системи є показник транспортної доступності, який визначає відстань (у год.) від центру системи до її крайнього поселення. Для постійних поїздок в один кінець дана відстань не повинна перевищувати 1,5 год. Центром системи виступає багатофункціональне місто, навколо якого групуються міста нижчих рангів, які утворюють міську агломерацію;

- *регіональні системи* розміщуються на відносно великих територіях, в Україні вони включають поселення з декількох областей. Базою для формування регіональних систем розселення виступають ТВК (наприклад, Донецька регіональна система, що охоплює Донбас). Регіональним центром виступає також найбільше місто або навіть два.

Найбільшою формою розселення вважається *мегаполіс*, який утворюється в результаті зрощування декількох агломерацій. Мегаполіси можуть простягатися на сотні кілометрів, проте вони не являють собою

цілковиту міську забудову території – тут можуть бути села, рекреаційні об'єкти тощо.

Мегалополіс є найкомпактнішою формою поселення, що утворюється при зростанні великої кількості сусідніх міських агломерацій. Термін походить від назви давньогрецького міста Мегалополь, яке утворилось в результаті злиття більш ніж 35 поселень Аркадії.

Найбільшими мегаполісами світу вважаються: Блакитний банан (Західна Європа) – 110 млн осіб, Токайдо (від Токіо до Осаки-Кобе-Кіото) в Японії – 70 млн осіб, Чипіттс (від Чикаго до Піттсбурга) у США – 56 млн осіб, Босваш (від Бостона до Вашингтона) у США – 52 млн осіб.

Урбанізація - це збільшення частки міського населення та зростання соціально-економічної ролі міст. В Україні даний показник становить - 69 %. В Україні найвищий відсоток міського населення спостерігається у Донецькій (90 %), Луганській (87 %), Дніпропетровській областях (84 %); найнижчий – у Чернівецькій, Тернопільській, Івано–Франківській і Закарпатській областях (41 - 43 %). Для порівняння у Японії – 66 %, у Канаді – 80 %, США – 85 %, Великобританії – 90 % .

Головними елементами системи розселення, де найбільш інтенсивно відбувається розвиток суспільних процесів виступають міста – поселення, які виконують своєрідні функції та мають певну людність. Вони зосереджують промислові, транспортні, торговельні, науково-технічні, культурні, адміністративно-політичні функції. Крім специфічних функцій міста мають ще ряд особливостей:

- розселенські – на порівняно невеликій території розміщуються значні маси населення, густина якого сягає фантастичних рівнів (Сінгапур – 8137 осіб на км²);
- архітектурно-планувальні – кожне місто має свій архітектурно-планувальний неповторний «портрет»;
- соціальні – місто забезпечує міський уклад життя;

- правові – практично всі міста мають свої визначені правові статуси та відповідні функції й повноваження.

За величиною (людністю) виділяють такі категорії міст: міста-мільйонери (понад 1 млн осіб); найбільші міста (500 тис. - 1 млн осіб); великі (100 - 500 тис. осіб); середні (50 - 100 тис. осіб); малі (менше 50 тис. осіб).

Особливими рисами сучасного процесу урбанізації є зосередження більшої частини міського населення у великих містах. Серед них виділяють міста-мільйонери: Київ (2,9 млн осіб), Харків (близько 1,4 млн осіб), Одеса (1,0 млн осіб) та Дніпро (близько 1 млн осіб) (табл. 7.5).

Таблиця 7.5

Чисельність населення міст-мільйонників України станом на 1 січня, тис. осіб

Місто	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2020 р.	2022 р.	2022 р. у % до 2016 р.
Київ	2906,6	2925,8	2934,5	2962,2	2952,3	101,6
Харків	1450,4	1439	1450,1	1443,2	1421,1	98,0
Одеса	1010,9	1010,8	1011,5	1017,7	1010,5	100,0
Дніпро	983,8	976,5	1000,5	990,7	968,5	98,4

Станом на 1 січня 2021 року в Україні налічується 1451 міських поселень. З них 461 міст (з яких 159 - міста республіканського або обласного значення), 882 селищ міського типу та 28 372 сільських населених пунктів.

Найбільше міст у: Донецькій (52), Львівській (44), Луганській (37), Київській (без м. Київ) (26), Дніпропетровській (20) областях.

Найменше міст у: Херсонській та Миколаївській (по 9), Волинській, Рівненській, Чернівецькій (по 11) областях.

Найбільша концентрація селищ міського типу у східних областях: Донецькій (131), Луганській (109), Харківській (61).

Найменша: Чернівецькій (8), Черкаській (16), Рівненській (16), Миколаївській (17) областях.

У розвинених країнах світу відбувається зменшення чисельності населення великих міст (Нью-Йорк, Лондон) та різке зростання їх приміського оточення: міста-супутники, які перетворюються на «міста-спальні» або на промислові додатки великих міст. Внаслідок таких процесів «розвантажується» місто-центр від надмірної кількості виробничих об'єктів і населення, однак посилюються його зв'язки з іншими поселеннями агломерації. Такий процес називають *субурбанізація*, що є вищим щаблем урбанізації.

Як свідчить світовий досвід, агломерації дають вагомий поштовх економічному розвитку територій. Вони існують у більшості розвинутих країн світу: в Канаді, США та багатьох інших країнах Європи. Для прикладу, у Франції навколо практично всіх великих міст утворюються митрополії або агломерації.

Важливою ознакою ефективної агломерації виступає режим активної співпраці у багатьох ключових сферах: плануванні території, транспортному сполученні, дорожній мережі, тощо. У більшості країн, де створюються агломерації, вони закріплені на законодавчому рівні. В інших країнах співпраця здійснюється місцевими органами, які зацікавлені у вирішенні проблем своїх жителів та розвитку території на добровільній основі.

Спільною рисою агломерації в Європі є реалізація міжмуніципального співробітництва через координуючі органи - ради об'єднання агломерації. Варто зазначити, що саме такий формат співпраці характерний для всіх країн членів ЄС і він прямо впливає зі змісту Хартії місцевого самоврядування.

Тому мета агломерацій - синхронізувати розвиток громади міста з навколишніми громадами без обмеження у часі, створити та використовувати в межах агломерації спільну систему планування

території, економічного розвитку, організації громадського транспорту, культури та туризму, охорони громадського порядку, системи комунальної інфраструктури (водопостачання, каналізації, поводження з відходами).

Види агломерацій:

- комплексна агломерація (поєднання міської, господарської, рекреаційної агломерацій);
- міська агломерація (компактне просторове об'єднання групи міських поселень в єдине ціле на основі трудових і культурно-побутових зв'язків);
- господарська агломерація (компактне просторове об'єднання групи міських поселень в єдине ціле на основі виробничих зв'язків). Підвидом може бути промислова агломерація (концентрація в одному місці промислових підприємств);
- рекреаційна агломерація (компактне просторове об'єднання групи міських поселень в єдине ціле на основі рекреаційних зв'язків).

За стадіями розвитку виділяють: моно- і поліцентрічні агломерації.

За типом забудови виділяють: міські і сільські агломерації.

За величиною виділяють як окремий тип *метрополії*.

7.3. Людські ресурси та зайнятість населення

Трудові ресурси - все працездатне населення країни, яке приймає участь у суспільному виробництві або потенційно здатне до праці.

Для підтримки міжнародного співробітництва у справі забезпечення миру в усьому світі й зменшення соціальної несправедливості за рахунок поліпшення умов праці урядами різних країн у 1919 році була створена *Міжнародна організація праці (МОП)* (англ. *International Labour Organization*) - спеціалізована установа Ліги Націй, а після Другої світової війни - Організації Об'єднаних націй (ООН).

Міжнародна організація праці (МОП) – це спеціалізований заклад Ліги Націй, а згодом ООН, створений для зменшення соціальної несправедливості за рахунок поліпшення умов праці у світі. Основними цілями МОП є захист прав у галузі праці, заохочення гідної праці, посилення соціального захисту та зміцнення діалогу з питань праці. МОП є тристоронньою організацією, яка об'єднує зусилля представників урядів, працівників та роботодавців. Штаб-квартира організації знаходиться у Женеві.

Діяльністю МОП керує Генеральний директор, якого обирають один раз на 5 років. З 1 жовтня 2022 року дану посаду обіймає дипломат та колишній прем'єр-міністр Того Гілберт Хунгбо.

МОП було створено у 1919 році у межах Версальського договору, який завершив Першу світову війну. Статут організації було розроблено представниками дев'яти країн: Бельгії, Чехословаччини, Франції, Італії, Куби, Японії, Польщі, Великобританії та США. У 1946 році МОП стала першим спеціалізованим закладом системи ООН.

На сьогодні до МОП входить 187 країн, 186 із них являються членами ООН. До складу МОП також входять острови Кука.

Все населення залежно від віку поділяється на:

- осіб молодших працездатного віку (від народження до 16 років);
- осіб працездатного віку (в Україні: жінки та чоловіки - від 16 до 60 років);
- осіб старших працездатного віку, по досягненні якого установлюється пенсія за віком.

В Україні право на призначення пенсії за віком мають чоловіки та жінки після досягнення 60, 63 або 65 років. Окремих категоріям громадян можуть призначатись пенсії за віком до досягнення віку 60 років. Такі норми закріплено ст. 26 закону про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.

Щоб вийти на пенсію у 2023 році після досягнення 60 років, потрібна наявність не менше 30 років страхового стажу. Після досягнення 63 років – мінімум 20 років, 65 – не менше 15 років.

Але окремі категорії громадян можуть вийти на пенсію за віком ще до 60 років: (люди, які працювали в особливо шкідливих та важких умовах праці, громадяни, які мають особливий статус, зокрема, учасники бойових дій, особи з інвалідністю внаслідок війни, члени сімей загиблих захисників, багатодітні матері та матері дітей з інвалідністю, учасники ліквідації та постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС).

Пенсії до 60 років призначають безстроково. Їх розмір обчислюється відповідно до ст. 27, 28 закону про пенсійне страхування – залежно від тривалості страхового стажу та заробітної плати, з якої сплачені страхові внески.

Страховий стаж - період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню згідно із цим Законом і за який сплачено страхові внески.

Залежно від здатності працювати розрізняють: працездатних і непрацездатних осіб.

Непрацездатні особи в працездатному віці - це інваліди 1-ї та 2-ї груп. Працездатні особи в непрацездатному віці - це підлітки та працюючі пенсіонери за віком.

Відповідно до рекомендацій МОП все населення поділяють на економічно активне й економічно неактивне. Поняття економічна активність можна застосовувати до населення, групи чи особи й за межами 15-70 років.

До складу економічно активного населення відносять лише тих осіб, які займаються економічною діяльністю або шукають роботу і готові приступити до неї, тобто класифікуються як «зайняті» або «безробітні».

До складу економічно неактивного населення відносять осіб у віці 15 - 70 років, які не можуть бути класифіковані як зайняті або безробітні.

До цієї категорії належать:

- учні, студенти, слухачі, курсанти денної форми навчання;
- особи, які одержують пенсії за віком або на пільгових умовах;
- особи, які одержують пенсії за інвалідністю;
- особи, які зайняті в домашньому господарстві, вихованням дітей та доглядом за хворими;

- особи, які зневірилися знайти роботу, тобто готові приступити до роботи, але припинили її пошуки, оскільки вичерпали всі можливості для її одержання;

- інші особи, які не мають необхідності або бажання працювати, та ті, що шукають роботу, але не готові приступити до неї найближчим часом.

Зайнятість населення – сукупність соціально-економічних відносин між людьми з приводу забезпечення працездатного населення робочими місцями, формування розподілу і перерозподілу трудових ресурсів з метою його участі у суспільно-корисній діяльності і забезпеченні розширеного відтворення робочої сили.

Види зайнятості:

1. За формами організації робочого дня:

- повна – зайнятість протягом повного робочого дня, тижня, року, яка приносить дохід в нормальних для даного регіону розмірах;

- неповна – зайнятість протягом неповного робочого дня або з неповною оплатою;

2. За статусом діяльності:

- первинна (основна) – зайнятість на основному місці роботи, де робітник отримує дохід, де знаходиться трудова книжка;
- вторинна – добровільна додаткова постійна або тимчасова діяльність людей, які мають основну роботу;

3. За характером організації робочих місць:

- стандартна - характеризується роботою у виробничому приміщенні роботодавця; стандартним навантаженням протягом дня, тижня, року; наявністю стабільного робочого місця, чітко визначеним часом початку та закінчення робочого дня; законодавчо встановленою тривалістю робочого дня (тижня, року).

- нестандартна (альтернативна) зайнятість - це трудова діяльність, яка не відповідає стандартним правилам.

4. За стабільністю трудової діяльності:

- постійна - це зайнятість з відносно стабільним місцем роботи;

- тимчасова - це зайнятість з тимчасовим, епізодичним, сезонним характером роботи;

5. За формами правового регулювання використання робочої сили:

- регламентована зайнятість - це діяльність, яка відбувається у межах закону.

- нерегламентована зайнятість - це діяльність, яка відбувається без укладання трудового договору, не враховується держстатистикою, без оплати податків.

Безробіття – соціально-економічне явище, за якого частина економічно активного населення не може знайти роботу і залишається тимчасово незайнятою.

Види безробіття:

1. Фрикційне безробіття – викликане пошуком більш вигідного ніж перше місця роботи, пов’язане з переїздом чи сезонним характером роботи (короткострокове, неминуче);

2. Структурне безробіття – виникає в результаті НТП, що викликає зміну попиту на працівників деяких професій (триваліший тип безробіття, адже потрібен час на перепідготовку, перекваліфікацію);

3. Циклічне безробіття – зумовлене зниженням сукупного попиту на робочу силу в період економічного спаду.

Рівень безробіття - кількісний показник, який визначається як відношення кількості безробітних до загальної чисельності економічно активного працездатного населення країни (регіону, соціальної групи), та вимірюється у відсотках.

Станом на початок 2021 року статус безробітного в Україні мали 1711,6 тисяч осіб, в тому числі в сільській місцевості – 579,4 тисяч осіб. Зазначимо, що це лише зареєстровані безробітні, отже, їх може бути набагато більше.

В Україні в 2021 році зафіксовано найвищий рівень безробіття за останні роки – 9,9 %, в тому числі в сільській місцевості – 10,7 % (табл. 7.6).

Таблиця 7.6

Динаміка рівня безробіття населення в Україні

Рік	Кількість безробітного населення, тис.осіб		Рівень безробіття населення, %	
	Усе населення	у т.ч. сільська місцевість	Усе населення	у т.ч. сільська місцевість
2015	1 654,7	533,3	9,1	9,4
2016	1 678,2	550,3	9,3	9,7
2017	1 698,0	555,1	9,5	9,9
2018	1 578,6	515,5	8,8	9,2
2019	1 487,7	492,9	8,2	8,7
2020	1 674,2	573,2	9,5	10,4
2021	1 711,6	579,4	9,9	10,7

У Міжнародній організації праці підраховали, що через війну в Україні було втрачено майже 5 млн робочих місць. Водночас, за даними Державної служби зайнятості, нині зареєстровано менше безробітних, ніж рік тому.

Так, станом на 1 січня 2023 р. в Україні статус безробітного мали 867,5 тис. осіб, що в порівнянні з аналогічним періодом 2022 р. менше на 36,8 %. За видами економічної діяльності найбільше безробітних зафіксовано серед представників оптової та роздрібною торгівлі – 35,9 тис. осіб, переробної промисловості – 27,6 тис. осіб та сільського, лісового та рибного господарства – 21,0 тис. осіб (табл. 7.7).

Таблиця 7.7

**Кількість осіб, які мали статус безробітного
(за видами економічної діяльності підприємств, на яких вони
раніше працювали)**

	2021 р.	2022 р.	Темпи зміни	Станом на 01.01.2022	Станом на 01.01.2023	Темпи зміни
1	2	3	4	5	6	7
Усього	1191008	867 636	72,8	294 968	186 508	63,2
Особи, які раніше працювали	1034172	756 575	73,2	271 045	163 820	60,4
<i>з них: за видами економічної діяльності:</i>						
Сільське, лісове та рибне господарство	187 610	110 143	58,7	59 995	21 052	35,1
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	11 109	9 080	81,7	2 645	2 206	83,4
Переробна промисловість	144 375	113 681	78,7	32 427	27 596	85,1
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	23 378	17 298	74,0	4 371	2 816	64,4
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	9 518	7 524	79,1	2 715	2 003	73,8
Будівництво	32 320	28 292	87,5	7 902	5 599	70,9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт	180 922	155 056	85,7	40 337	35 901	89,0

автотранспортних засобів і мотоциклів						
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	53 119	42 732	80,4	13 629	10 579	77,6
Тимчасове розміщення й організація харчування	30 175	20 426	67,7	5 225	4 548	87,0
Інформація та телекомунікації	13 883	10 572	76,2	2 895	2 008	69,4
Фінансова та страхова діяльність	23 990	20 484	85,4	6 508	4 810	73,9
Операції з нерухомим майном	9 041	6 955	76,9	1 940	1 648	84,9
Професійна, наукова та технічна діяльність	20 191	17 275	85,6	5 002	3 752	75,0
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	25 798	19 825	76,8	5 523	4 649	84,2
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	167 007	102 837	61,6	53 265	18 194	34,2
Освіта	30 802	25 882	84,0	8 393	5 760	68,6
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	55 207	37 547	68,0	14 452	8 215	56,8
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	6 480	4 902	75,6	1 772	1 057	59,7
Надання інших видів послуг	9 247	6 064	65,6	2 049	1 427	69,6

На 1 січня 2023 р. у Державній службі зайнятості налічувалось 21,2 тис. вакансій. В середньому по Україні на одне вільне робоче місце претендувало 9 безробітних (у 2021 році було 6 осіб) (табл. 7.8). За видами економічної діяльності найбільше на одне вільне робоче місце претендувало безробітних у галузі фінансової та страхової діяльності – 72 особи, сільського, лісового та рибного господарства – 22 особи, інформації та телекомунікації – 16 осіб, державного управління й оборони – 15 осіб.

**Кількість вакансій та кількість безробітних станом на 1 січня
2023 року (за видами економічної діяльності)**

	Кількість вакансій, од.	Кількість безробітних, осіб	Кількість претендентів на 1 вакансію, осіб
1	2	3	4
Усього	21 241	186 508	9
Особи, які раніше працювали	-	163 820	-
<i>за видами економічної діяльності:</i>			
Сільське, лісове та рибне господарство	958	21 052	22
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	658	2 206	3
Переробна промисловість	4 249	27 596	6
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	719	2 816	4
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	603	2 003	3
Будівництво	463	5 599	12
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	3 323	35 901	11
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	1 986	10 579	5
Тимчасове розміщення й організація харчування	438	4 548	10
Інформація та телекомунікації	124	2 008	16
Фінансова та страхова діяльність	68	4 810	71
Операції з нерухомим майном	175	1 648	9
Професійна, наукова та технічна діяльність	434	3 752	9
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	1 170	4 649	4
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	1 177	18 194	15
Освіта	2 267	5 760	3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2 026	8 215	4
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	235	1 057	4
Надання інших видів послуг	168	1 427	8

Кількість вакансій та кількість безробітних станом на 1 січня 2023 року за професійними групами була найбільшою серед кваліфікованих робітників сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства – 40 претендентів на одну вакансію, технічних службовців – 21, працівників сфери торгівлі та послуг – 17 осіб. Найменшою популярністю користувалися такі професійні групи як кваліфіковані робітники з інструментом та професіонали – по 4 особи, робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин – 6 осіб. На найпростіші професії кількість претендентів становила – 13 осіб (табл. 7.9).

Таблиця 7.9

**Кількість вакансій та кількість безробітних станом
на 1 січня 2023 року (за професійними групами)**

	Кількість вакансій, одиниць	Кількість безробітних, осіб	Кількість претендентів на 1 вакансію, осіб
Усього <i>з них: за професійними групами</i>	21 241	186 508	9
Законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі)	1 175	20 240	17
Професіонали	3 837	16 296	4
Фахівці	2 300	19 445	8
Технічні службовці	683	14 034	21
Працівники сфери торгівлі та послуг	2 191	38 303	17
Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарств, риборозведення та рибальства	183	7 354	40
Кваліфіковані робітники з інструментом	4 985	18 289	4
Робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	3 666	23 789	6
Найпростіші професії	2 221	28 758	13

Нині, за даними служби зайнятості, найскладніше знайти роботу у Херсонській області, де на 1 вільне робоче місце претендують 131 безробітний, в Запорізькій (62), Донецькій (33), Черкаській (27 осіб), Миколаївській та Харківській (по 23 особи), Вінницькій (21) областях (табл. 7.10). Це пов'язано з тим, що в 2022 р. порівняно з 2021 р. майже вдвічі зменшилась кількість вакансій з 705,8 тис. до 396,3 тис. в зв'язку з війною. Частина Херсонської, Запорізької та Донецької області знаходяться під окупацією, тому люди залишилися без роботи.

Чисельність осіб, які отримували допомогу по безробіттю в 2022 р. в порівнянні з 2021 р. також зменшилася на 291,1 тис. осіб. Мінімальний розмір суми допомоги залежить від розміру страхового стажу. Сума може складати 650 гривень, або 1 800 гривень. Максимальний розмір прив'язаний до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, але через воєнний стан він відповідає розміру мінімальної зарплати – 6 700 гривень.

Таблиця 7.10

**Кількість вакансій та кількість безробітних за областями
України**

	Мали статус протягом періоду, тис. осіб		Чисельність осіб, які отримували допомогу по безробіттю, тис. осіб		Кількість вакансій, тис. од.		Кількість вакансій на кінець періоду, тис. од		Кількість безробітних на 1 вакансію, осіб		
	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022	2021	2022	+ (-)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Україна	1191,0	867,6	1079,8	788,7	705,8	396,3	41,0	21,2	7	9	2
Вінницька	62,9	46,3	59,9	43,8	30,5	19,6	0,5	0,4	31	21	-10
Волинська	33,2	23,4	30,8	21,8	24,9	16,6	1,0	1,4	7	3	-4
Дніпропетровська	96,1	80,5	83,2	69,6	61,7	40,0	5,0	2,0	5	7	2
Донецька	50,2	26,4	44,5	23,7	28,8	10,5	0,6	0,2	17	33	16
Житомирська	45,5	36,7	40,8	32,8	29,2	16,8	1,4	0,6	9	13	4
Закарпатська	21,6	17,5	19,7	15,9	12,7	8,4	0,4	0,4	12	10	-2
Запорізька	58,5	39,1	51,3	35,3	25,5	8,9	0,6	0,2	25	62	37

Івано-Франківська	36,3	25,3	33,9	23,4	21,9	14,9	0,8	0,4	10	13	3
Київська	46,8	42,9	44,7	40,5	32,3	19,2	2,3	1,1	5	8	3
Кіровоградська	47,2	32,8	41,0	29,0	22,6	14,3	1,6	0,8	8	9	1
Луганська	26,2	10,2	22,1	9,0	18,3	1,8	0,3	0,0	25	-	-
Львівська	70,4	41,6	64,5	37,2	43,2	29,0	4,0	3,4	3	2	-1
Миколаївська	45,6	36,6	38,8	30,7	20,1	9,2	1,1	0,4	11	27	16
Одеська	48,9	37,9	44,6	34,2	31,2	21,0	2,1	0,8	6	10	4
Полтавська	64,2	48,7	61,0	45,9	30,3	21,2	1,8	0,8	10	10	0
Рівненська	39,6	30,9	35,9	27,5	26,9	17,0	1,4	0,7	8	9	1
Сумська	43,6	36,6	39,0	33,4	22,4	14,6	1,4	0,7	8	16	8
Тернопільська	31,4	21,7	29,5	20,1	14,6	10,2	0,5	0,3	17	11	-6
Харківська	85,7	54,3	73,8	49,5	50,7	18,3	2,9	0,6	7	27	20
Херсонська	34,4	15,6	31,5	14,2	15,8	2,4	0,4	0,1	24	131	107
Хмельницька	41,4	31,2	39,4	29,6	27,4	18,4	1,1	1,0	11	6	-5
Черкаська	54,8	40,1	51,1	37,4	26,9	16,9	0,7	0,4	24	19	-5
Чернівецька	20,2	15,0	19,1	13,7	9,8	8,7	0,8	0,3	7	7	0
Чернігівська	35,7	29,7	32,9	27,1	16,0	9,8	0,7	0,4	14	18	4
м. Київ	50,6	46,7	46,6	43,4	62,2	28,7	7,7	4,0	1	2	1

За даними Державної служби зайнятості <https://www.dcz.gov.ua>

Найбільшу частку серед безробітних складають українці віком від 35 до 44 років – 29 % та від 45 до 55 років – 28%.

Особи із вищою освітою серед безробітних складають 44 %, з професійно-технічною – 36 %, із загальною середньою – 20 %.

Загалом, людям з середньою освітою важче знайти роботу в порівнянні з людьми з вищою освітою. Основною причиною високого рівня безробіття серед молоді є відсутність вакансій. Як правило, ринок праці потребує або фізичних працівників, або кваліфікованих фахівців із досвідом роботи. Тому, люди, які щойно закінчили університет мають або мінімальний досвід або взагалі його не мають, отже в них набагато менше шансів працевлаштуватися. З іншого боку, через збільшення пенсійного віку люди похилого віку не залишають роботу, в результаті чого відсутня природна ротація працівників.

Таблиця 7.11

Рівень безробіття населення, %

Рік	усього	за рівнем освіти					
		Повна вища	базова вища	неповна вища	професійно-технічна	повна загальна середня	базова, початкова загальна середня або не мають освіти
1	2	3	4	5	6	7	8
Усе населення							
2015	7,8	15,6	8,5	10,4	9,6	12,1	7,8
2018	7,8	15,0	7,0	9,9	10,0	13,0	7,8
2019	6,3	10,1	8,0	9,2	9,6	13,9	6,3
2020	7,3	10,2	9,0	10,8	11,5	15,9	7,3
2021	8,5	13,5	9,6	10,2	11,5	15,0	8,5
<i>Продовження табл. 7.11.</i>							
1	2	3	4	5	6	7	8
Сільська місцевість							
2015	9,4	7,3	17,4	8,8	10,7	8,8	11,9
2018	9,2	6,5	12,9	7,3	10,5	10,0	10,9
2019	8,7	6,5	11,4	7,7	9,2	9,2	12,7
2020	10,4	8,4	13,3	9,9	10,9	10,5	15,0
2021	10,7	9,7	10,8	11,7	10,3	10,5	14,9

За інформацією ДСЗ, за сприяння центрів зайнятості у січні-березні 2023 р. було працевлаштовано 48,3 тис. осіб, у тому числі 35,7 тис. зареєстрованих безробітних.

Згідно з останнім звітом Євростату за лютий 2022 року Чехія та Польща мають один з найнижчих рівнів безробіття в Європі – 2,8 % та 3,4 % відповідно, що є одним з найнижчих результатів в Європейському Союзі. Найвищий рівень безробіття зафіксовано в Іспанії (14,8 %) та Греції (14,7 %). Середній відсоток безробіття в Європі становить 7 % (табл. 7.12).

**Рівень безробіття населення в Україні та країнах
Європейського Союзу**

	2015 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	9,1	8,8	8,2	9,5	9,9
Євросоюз (27 країн)	10,1	7,3	6,7	7,1	7,0
Австрія	5,7	4,9	4,5	5,4	6,2
Бельгія	8,5	6,0	5,4	5,6	6,3
Болгарія	9,2	5,2	4,2	5,1	5,3
Греція	24,9	19,3	17,3	16,3	14,7
Данія	6,3	5,1	5,0	5,6	5,1
Естонія	6,4	5,4	4,5	7,0	6,2
Ірландія	10,0	5,8	5,0	5,7	6,2
Іспанія	22,1	15,3	14,1	15,5	14,8
Італія	11,9	10,6	10,0	9,2	9,5
Кіпр	15,0	8,4	7,1	7,6	7,5
Латвія	9,9	7,4	6,3	8,1	7,6
Литва	9,1	6,2	6,3	8,5	7,1
Люксембург	6,7	5,6	5,6	6,8	5,3
Мальта	5,4	3,7	3,6	4,4	3,5
Нідерланди	6,9	3,8	3,4	3,8	4,2
Німеччина	4,6	3,4	3,1	3,9	3,6
Польща	7,5	3,9	3,3	3,2	3,4
Португалія	12,6	7,1	6,5	6,9	6,6
Румунія	6,8	4,2	3,9	5,0	5,6
Словаччина	11,5	6,5	5,8	6,7	6,8
Словенія	9,0	5,1	4,5	5,0	4,8
Угорщина	6,8	3,7	3,4	4,3	4,1
Фінляндія	9,4	7,4	6,7	7,8	7,7
Франція	10,4	9,0	8,4	8,0	7,9
Хорватія	16,2	8,5	6,6	7,5	7,6
Чеська Республіка	5,1	2,2	2,0	2,6	2,8
Швеція	7,4	6,4	6,8	8,3	8,8

В Україні рівень безробіття становить 9,9 %. Дослідження свідчать, що не всім європейським країнам вдалося подолати економічну кризу, і причиною є не лише пандемія. Більшість перелічених нижче країн роками борються з безробіттям.

На думку вчених основними причинами безробіття в країнах є: нехтування економікою, структура освіти не пристосована до реалій країни, високі витрати на працевлаштування, трудове законодавство не адаптоване до працівника, не має профспілок. Також, до цього часу існують суттєві відмінності щодо працевлаштування чоловіків та жінок, глобальний розрив у оплаті праці становить 40 %. Якщо говорити про працевлаштування на одній і тій же посаді, то чоловіки заробляють більше ніж жінки.

Ринок праці:

- це система суспільних відносин, пов'язаних з наймом і пропозицією праці, тобто з її купівлею і продажем;

- це сфера працевлаштування, в якій взаємодіють покупці і продавці праці;

- це механізм, що забезпечує узгодження ціни і умов праці між роботодавцями і найманими працівниками та регулює її попит та пропозицію.

Класичні моделі ринку праці:

1. Японська модель – ґрунтується на відносинах «довічного найму», які передбачають зайнятість працівника на одному підприємстві до досягнення ним пенсійного віку.

2. Американська модель – Передбачає високу децентралізацію влади. Питання щодо врегулювання працевлаштування населення вирішується самостійно кожним штатом.

3. Швецька модель – характеризується активною політикою зайнятості населення, спрямованого на попередження зростання

безробіття. Передбачає активне втручання держави у процесі руху робочої сили.

Цікаво знати.....

Населення України відноситься до найбільш освіченого. Кількість людей з вищою освітою на душу населення вища, ніж середньоєвропейський рівень. Україна займає 4 місце в світі за кількістю громадян з вищою освітою.

Автором першої в світі Конституції є українець Пилип Орлик. 5 квітня 1710 р. його обрали гетьманом запорізького війська. У цей же день він оголосив «Конституцію прав і свобод війська Запорізького». У США Конституцію прийняли в 1787 р., у Франції та Польщі тільки в 1791 році.

В Україні близько 30 000 населених пунктів. З них статус міста має лише 1,5 %.

Найбільше в Україні місто знають всі, а найменше - місто Угнів (Львівська обл., Сокальський р-н). Після того, як Буча з смт. перетворилася на місто, найбільшим смт. в Україні стала Ківишарівка (Куп'янський р-н Харківської обл.). Найбільше село в Україні - Костянтинівка (Мелітопольський р-н Запорізької області).

Населення 23 % українських населених пунктів не перевищує 100 мешканців. Найбільше населених пунктів - у Львівській області, найменше - у Чернівецькій. Серед районів - найбільше населених пунктів у Жовківському районі Львівської області, найменше - у Ренійському районі Одеської області;

Тільки 47 % населених пунктів в Україні мають унікальні назви. Решта мають назви, які принаймні один раз дублюються; найпоширеніша назва населеного пункту в Україні - Іванівка (таких

121). На другому місці Олександрівка (107) і на третьому - Михайлівка (106). По областях лідери різні. Наприклад, у Вінницькій області це Тарасівка, у Житомирській - Рудня, у Закарпатській - Новоселиця, у Івано-Франківській - Діброва, у Луганській - Степове, у Одеській - Петрівка, у Полтавській - Жовтневе, у Тернопільській - Новосілка, у Черкаській - Михайлівка, у Чернівецькій - Шшиківці, у Чернігівській – Будище.

Середня довжина назви населеного пункту - 8,8 символів (з пробілами, апострофами, дефісами; населений пункт з найкоротшою назвою - селище Яр (Мурованокуриловецький р-н Вінницької області); населений пункт з найдовшою назвою - село Петропавлівська Борщагівка (Києво-Святошинський р-н Київської області). Назва складається з цілих 25 букв!

Питання для самоконтролю

1. Що таке населення та які джерела його формування?
2. Що таке системи розселення населення? Які їх основні типи?
3. Які існують основні види міграцій?
4. Охарактеризуйте види безробіття.
5. Що таке ринок праці?
6. Яке населення відносять до економічно активного населення?
7. Суть урбанізації.
8. Яку функцію виконує міжнародна організація праці (МОП)?
9. Охарактеризуйте класичні моделі ринку праці.
10. Рівень безробіття населення в Україні та країнах Європейського Союзу

ТЕМА 8. ВИРОБНИЧИЙ ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ УКРАЇНИ

1. Виробничий потенціал
2. Суть та складові науково-технічного потенціалу

8.1. Виробничий потенціал

Виробничий потенціал України - основа економічної могутності і незалежності держави. Він визначає можливості виробництва щодо вирішення комплексних завдань соціально-економічного розвитку країни, виводу її економіки на нові рубежі розвитку.

Виробничий потенціал - це сукупність ресурсів, здатних виробляти певну кількість матеріальних благ для країни. Він характеризується як величиною (вартістю) основних засобів, так і їх наявністю в натуральному вимірі. Виробничий потенціал, як економічна категорія, являє собою сукупність виробничих факторів, і в цьому сенсі він близький до поняття «національне багатство». Але, на відміну від останнього, виробничий потенціал може бути характеристикою не тільки національного господарства в цілому, але і його структурних елементів, наприклад, виробничий потенціал галузі, конкретного виробництва. Економічна ефективність виробничого потенціалу країни, умови його функціонування, науково-виробничі можливості в принципі зводяться до здатності виробляти в одиницю часу максимальний обсяг продукції при повному використанні наявних потужностей, ресурсів і робочого часу.

В умовах розвитку товарного виробництва на основі приватної власності, коли робоча сила стає товаром створюються історичні передумови виникнення капіталу. Він характеризує певні суспільно-виробничі відносини між основними класами буржуазного суспільства - капіталістами, які володіють засобами виробництва, і найманими працівниками, які мають у своєму розпорядженні лише робочу силу.

Kaпital (лат. *capitalis* - головний) - це вартість, яка створює додаткову вартість, тобто капітал - самозростаюча вартість. Капітал, як економічна категорія, має свій речовий зміст і суспільну форму. В їх діалектичній єдності розкривається сутність цієї категорії. Тому, капітал - не просто засоби виробництва, блага, гроші тощо, а виробничі відносини, за яких ці фактори є знаряддям експлуатації, засобом привласнення частини чужої неоплаченої праці. При цьому визначальна роль у визначенні сутності категорії капіталу належить характеристиці його суспільної форми, відносинам власності.

Необхідно також відзначити, що на думку окремих економістів високий рівень розвитку продуктивних сил веде до соціалізації виробництва і до трансформації експлуатації на основі народногосподарської регламентації праці, що забезпечує одночасне підвищення ефективності капіталу і рівня добробуту населення країни. В цих умовах суспільний капітал стає продуктивним потенціалом економіки, що регламентує суспільну працю за допомогою об'єднання в єдину збалансовану систему кругообігу суспільного продукту.

Визначальну роль у складі виробничого потенціалу відіграє основний капітал. До його складу входять засоби і знаряддя праці (які є найбільш активною частиною основного капіталу, багато в чому визначають рівень механізації та забезпечують зростання продуктивності праці), а також виробничі будівлі, споруди, інвентар. У ряді галузей народного господарства сюди включають живу худобу, іригаційні споруди, багаторічні насадження, тобто поелементний склад основного капіталу, який неоднорідний по галузях і сферах економіки.

Основні засоби - одна зі складових національного багатства країни. *Основні засоби* - це матеріальні активи, які юридична особа утримує з метою використання їх у процесі виробництва або постачання товарів, надання послуг, здавання в оренду іншим особам або для здійснення адміністративних і соціально-культурних функцій, очікуваний строк

корисного використання (експлуатації) яких більше одного року (або операційного циклу, якщо він довший за рік). До них належать земельні ділянки, будівлі, споруди та передавальні пристрої, машини й обладнання, транспортні засоби, інструменти, багаторічні насадження, тварини, біологічні активи рослинництва і тваринництва, що пов'язані із сільськогосподарською діяльністю тощо; а також основні засоби, що перебувають в особистій власності населення (житлові будинки, господарські будівлі, багаторічні насадження, доросла худоба тощо). З 2008 р. до вартості основних засобів включається вартість інвестиційної нерухомості. Вартість земельних ділянок, інвестиційної нерухомості, тварин (які використовуються в іншій, ніж сільськогосподарська діяльність) не розподіляється за видами економічної діяльності.

Важливою умовою ефективної діяльності підприємства є співвідношення між різноманітними речовими видами основного капіталу. Чим більша у підприємстві частка активних речових елементів основного капіталу, тим вищий рівень його технічного оснащення, тим більше можливостей воно має щодо збільшення випуску продукції. Проте недостатня кількість елементів пасивної частини основного капіталу також негативно впливає на ефективність використання засобів виробництва, і передусім на їх технічний стан та обслуговування. Тому, для досягнення найефективнішого використання основного капіталу підприємству необхідно досягти оптимального співвідношення між активною та пасивною частинами.

Розширення виробництва потребує постійного збільшення як вартісної, так і натуральної кількості виробничих основних засобів.

У 2000 р. у структурі вартості виробничих основних засобів (табл. 8.1) 34,4 % приходилось на промисловість; 20,0 % - на операції з нерухомим майном, оренду, інжиніринг та надання послуг підприємцям; 13,7 % - на транспорт та зв'язок; 11,8 % - на сільське господарство; 5,5 % -

на освіту; 4,1 % - на державне управління; 1,8 % - на будівництво і 8,7 % - на інші галузі матеріального виробництва.

Первісна (переоцінена) вартість основних засобів в економіці України у 2021 р. становила - 10217679 млн грн, а ступінь їх зносу – 57,6 %, що свідчить, про нагальну потребу оновлення матеріально-технічної бази підприємств (табл. 8.1).

Таблиця 8.1.

Вартість основних засобів у 2000 – 2021 роках

Роки	Вартість у фактичних цінах на кінець року, млн грн		Ступінь зносу, %
	первісна (переоцінена)	залишкова	
2000	828 822	466 448	43,7
2005	1 276 201	661 565	49,0
2010	6 648 861	1 731 296	74,9
2015	7 641 357	3 047 839	60,1
2016	8 177 408	3 428 908	58,1
2017	7 733 905	3 475 242	55,1
2018	9 610 000	3 783 494	60,6
2019	9 861 361	4 301 475	56,4
2020	10 934 879	4 594 827	58,0
2021	10 217 679	4 683 458	57,6

Як видно з табл. 8.2, найвищим є ступінь зносу основних засобів у виробництві та розподіленні електроенергії, газу та води (68 %) та у переробній промисловості (60,2 %) (табл.8.2).

Таблиця 8.2.

**Ступінь зносу основних засобів у галузях економіки України,
2021 р.**

	Ступінь зносу, %
1	2
Усього	57,6
сільське господарство, мисливство, лісове господарство	41,1
промисловість	60,5
добувна	38,6
переробна	60,2
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	68,0
будівництво	45,5
торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	39,9
діяльність готелів та ресторанів	37,8
діяльність транспорту та зв'язку	48,2
фінансова діяльність	40,0
операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	50,2
державне управління	44,2
освіта	53,9
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	58,3

8.2. Науково-технічний потенціал

Науково-технічний потенціал - це сукупність ресурсів і можливостей сфери науки, що дають змогу ефективно вирішувати господарські завдання.

Науково-технічний потенціал включає такі складові:

- матеріально-технічну базу науки (приміщення наукових установ, наукове обладнання і устаткування, експериментальні заводи, лабораторії);
- кадри наукової системи (вчені, дослідники, конструктори, науково-технічний персонал);
- інформаційну систему, яка забезпечує доведення даних досліджень до користувачів (наукові бібліотеки, інтернет);
- організаційно-управлінську систему що включає планування науково-дослідних робіт, їх фінансування та управління.

У цій системі мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів і лабораторій, а також дослідних підрозділів вищих навчальних закладів постійно збільшується з метою розповсюдження і впровадження в практику наукових знань і реалізації єдиної науково-технічної політики.

В Україні створено потужний науково-технічний потенціал, спроможний вирішувати найактуальніші проблеми, пов'язані з науково-технічним прогресом. Але на сучасному етапі господарський механізм не забезпечує необхідного сприйняття підприємствами науково-технічних досягнень.

З метою вдосконалення управління наукою в Національній академії наук створено шість територіальних центрів: у Києві, Харкові, Донецьку, Дніпропетровську, Одесі і Львові. Крім того діють галузеві академії - аграрних, педагогічних, юридичних, інженерних і медичних наук, які повинні розробляти і впроваджувати у виробництво наукові розробки, змінювати характер традиційних видів виробництва, створювати і вдосконалювати високопродуктивну техніку, нові види матеріалів, прогресивні технології виробництва та зміцнювати здоров'я поколінь.

Особливо важлива роль науково-технічного прогресу в охороні навколишнього середовища і раціональному природокористуванні.

Розвиток науки і техніки дає змогу створювати ефективні засоби і прилади для промислових і комунальних викидів, що забруднюють довкілля. Територіальне поєднання наукових і освітніх установ, наукомістких виробництв сприяє єдиній цілі - докорінному перетворенню продуктивних сил суспільства і прискореному розвитку народногосподарського комплексу країни.

Розміщення наукових закладів впливає на розвиток галузей народного господарства. Інститути теоретичного профілю розташовані у великих науково-культурних центрах. Переважна їх кількість знаходиться у столиці України - Києві та великих промислових центрах - Харкові, Львові, а на периферії – їх філії.

Значну роль у розміщенні об'єктів національного господарства відіграють проектні інститути, що займаються проектуванням великих промислових підприємств, транспортних магістралей, (електростанцій, споруд житлового і соціального призначення).

Значного розвитку в Україні досягли заводський і галузевий сектори науки. Заводський сектор зосереджений в основному на великих промислових підприємствах.

Чисельність наукових кадрів – один з найважливіших показників, що характеризує не тільки розвиток наукової сфери країни, але й усієї економіки країни в цілому. Наукові кадри визначають так званий «людський фактор» в системі організації науки. Рівень їх професійної кваліфікації та творчої активності відноситься до категорії основних індикаторів стану науки та інтелектуального потенціалу суспільства. В Україні зберігається тенденція скорочення кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, що призводить до поступової деградації наукового потенціалу.

Так, у 2020 р. кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок становила – 78,9 тис. осіб, що менше ніж в 2010 р.

на 103,6 тис. осіб. у т.ч. дослідників – на 82,3 тис. осіб, техніків – на 12,9 тис. осіб, допоміжного персоналу - на 8,3 тис. осіб (табл. 8.3).

У 2020 р. у виконанні наукових досліджень і розробок були задіяні - 65,2 % дослідників, 9 % техніків та 25,8 % допоміжного персоналу. Зазначимо, що за період 2010 – 2020 рр. зменшується частка дослідників та техніків, а зростає питома вага допоміжного персоналу.

Таблиця 8.3.

Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, за категоріями персоналу за 2010 - 2020 роки

Рік	Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок - усього, осіб	У тому числі					
		дослідники		техніки		допоміжний персонал	
		осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок	осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок	осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок
2010	182484	133744	73,3	20113	11,0	28627	15,7
2011	175330	130403	74,4	17260	9,8	27667	15,8
2012	164340	122106	74,3	15509	9,4	26725	16,3
2013	155386	115806	74,5	14209	9,2	25371	16,3
2014	136123	101440	74,5	12299	9,0	22384	16,5
2015	122504	90249	73,7	11178	9,1	21077	17,2
2016	97912	63694	65,1	10000	10,2	24218	24,7
2017	94274	59392	63,0	9144	9,7	25738	27,3
2018	88128	57630	65,4	8553	9,7	21945	24,9
2019	79262	51121	64,5	7470	9,4	20671	26,1
2020	78860	51427	65,2	7117	9,0	20316	25,8

Аналіз розподілу чисельності дослідників за регіонами свідчить, що найбільше працівників задіяно у виконанні наукових досліджень і розробок у м. Києві – 26720 осіб, Харківській області – 7965 осіб, Дніпропетровській – 4168 осіб та Львівській області – 3056 осіб (рис. 8.1).

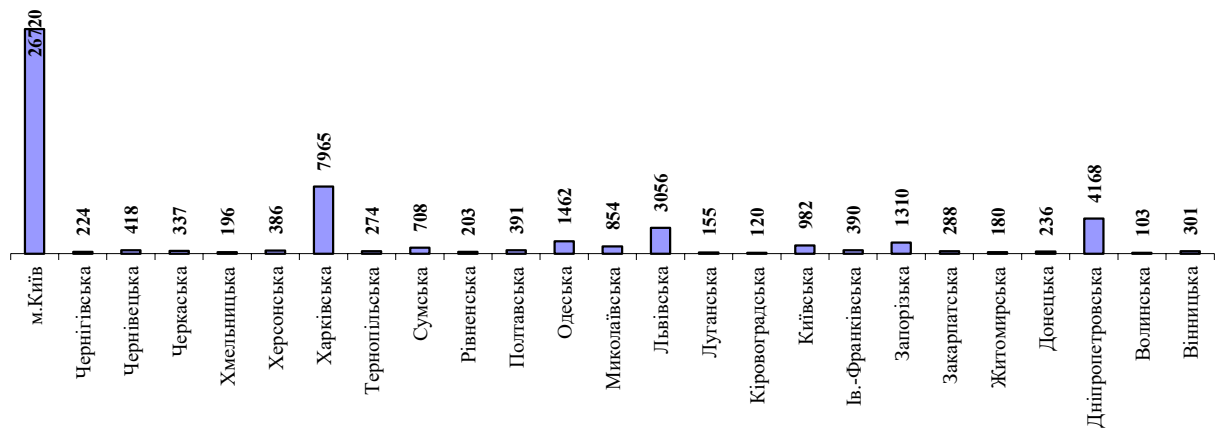

Рис. 8.1. Розподіл чисельності дослідників за регіонами, осіб

Аналіз розподілу кількості працівників, які задіяні у виконанні НДР за галузями наук свідчить, що найбільше задіяно працівників та дослідників у розробці технічних та природничих наук, менше в гуманітарних та медичних науках (рис. 8.2).

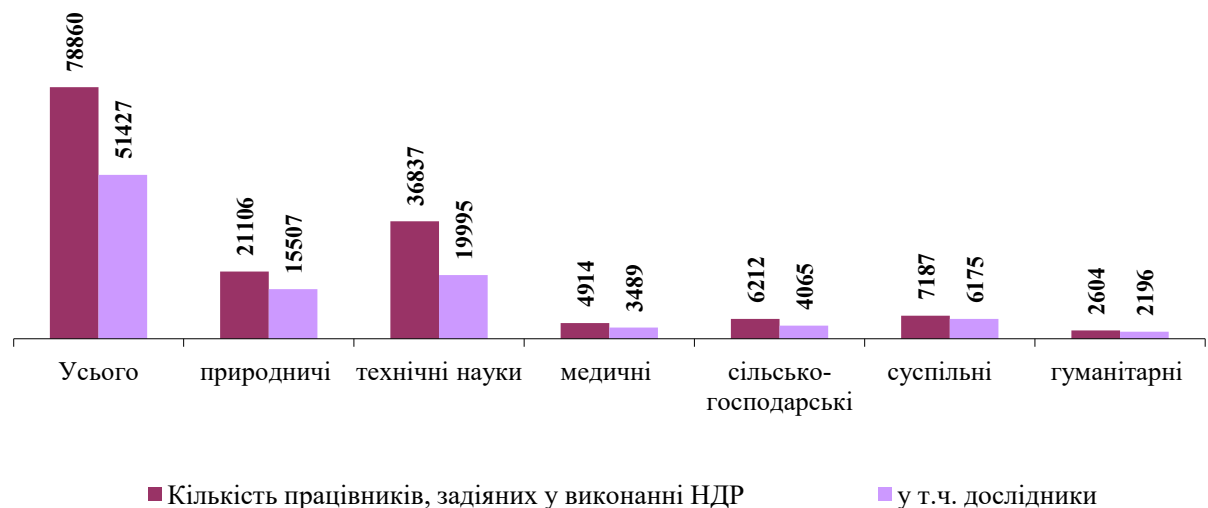

Рис. 8.2. Розподіл дослідників за галузями наук, осіб

Щодо кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, які мають науковий ступінь то ситуація є наступною, серед кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок 9 % працівників мали ступінь доктора наук, а 22,8 % доктора філософії (кандидата наук). Зазначимо, що за досліджуваний

період збільшується частка докторів наук на 2,4 % та зменшується частка докторів філософії (кандидатів наук) на 2,8 % (табл. 8.4).

Таблиця 8.4.

Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок, які мають науковий ступінь, за 2010 - 2020 роки

Роки	Кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок - усього, осіб	З них мають науковий ступінь			
		доктора наук		доктора філософії (кандидата наук)	
		осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок	осіб	у % до загальної кількості працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок
2010	182484	11974	6,6	46685	25,6
2011	175330	11677	6,7	46321	26,4
2012	164340	11172	6,8	42050	25,6
2013	155386	11155	7,2	41196	26,5
2014	136123	9983	7,3	37082	27,2
2015	122504	9571	7,8	32849	26,8
2016	97912	7091	7,2	20208	20,6
2017	94274	6942	7,4	19219	20,4
2018	88128	7043	8,0	18806	21,3
2019	79262	6526	8,2	16929	21,4
2020	78860	7060	9,0	17949	22,8

Одним із найбільш спірних питань розвитку науки, є питання обсягів фінансування. Представники влади, науки та освіти усього світу погоджуються з необхідністю достатнього рівня фінансування наукової сфери. Разом з тим, фактичні показники значно відрізняються. Так, загальний обсяг витрат наукових організацій на виконання наукових та науково-технічних робіт, що здійснювалися власними силами в 2020 р.

становив 17022 млн грн. Найбільшу частку в даних витратах займали витрати на оплату праці – 54,1 % та інші внутрішні поточні витрати – 41,9 %, капітальні витрати займали лише - 3,9 % (табл. 8.5).

Таблиця 8.5.

Загальний обсяг витрат на виконання наукових та науково-технічних робіт власними силами наукових організацій у 2020 р.

	Обсяг витрат, млн грн	У % до загального обсягу витрат
Усього	17 022	100
Витрати на оплату праці	9 211	54,1
Інші внутрішні поточні витрати	7 140	41,9
Капітальні витрати	672	3,9

На виконання наукових та науково-технічних робіт виконаних власними силами організацій у 2021 р. було витрачено 17022 млн грн. В тому числі 51 % було витрачено на науково-технічні (експериментальні) розробки, 25 % на фундаментальні дослідження та 23,3 % на прикладні дослідження (табл. 8.6).

Таблиця 8.6.

Обсяг наукових та науково-технічних робіт, виконаних власними силами організацій у 2021 р., за секторами діяльності

	Обсяг робіт, млн грн	У тому числі		
		фундаменталь- ні дослідження	прикладні дослідження	науково-технічні (експериментальні) розробки
Усього	17022	4259	3971	8792
за секторами діяльності				
підприємницький	8867	148	732	7987
державний	6813	3714	2485	614
вищої освіти	1342	397	754	191

Основними виконавцями фундаментальних досліджень залишаються організації підприємницького сектору (52 % всіх робіт), організації державного сектору (40 %) та вищої освіти (7,9 %). Основними виконавцями прикладних досліджень є організації державного сектору (62,6 % всіх робіт), сектору вищої освіти - 18,9 % та підприємницького сектору – 18,4 %. У виконання науково-технічних (експериментальних) розробок найбільшу участь приймають організації підприємницького сектору (практично 91 % всіх досліджень), питома вага організацій державного сектору та вищої освіти є незначною – 6,9 % та 2,1 % відповідно.

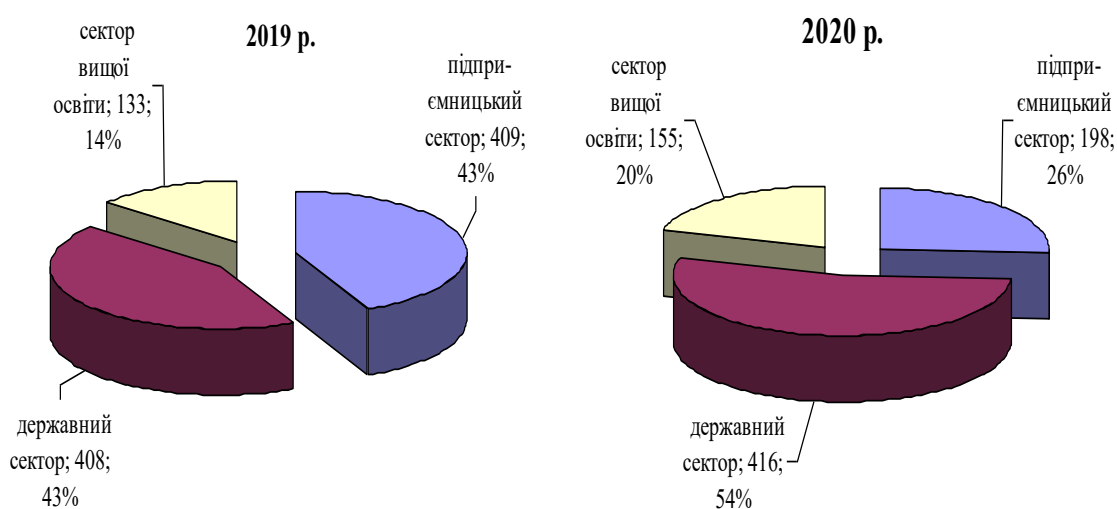

Рис. 8.3. Розподіл кількості організацій, які здійснювали ДіР, за секторами діяльності

За даними Державної служби статистики протягом 2020 р. наукові дослідження і розробки (НДР) в Україні виконували 769 організацій, 416 (54 %) з яких відносилися до державного сектору економіки, 198 (26 %) – підприємницького сектору, 155 (20 %) – вищої освіти. Як свідчить аналіз в порівнянні з 2019 р. кількість організацій, які виконували НДР зменшилася на 181. Найбільше зменшення відбулося в підприємницькому секторі – таких організацій стало менше на 211, в державному секторі менше лише на 8, а в секторі вищої освіти більше на 22. Отже, в 2019 р. розподіл

організацій, які здійснювали ДіР був дещо інший, основними виконавцями прикладних досліджень були організації підприємницького та державного сектору – 43 %, так як організації сектору вищої освіти займали лише 14 % (рис. 8.3).

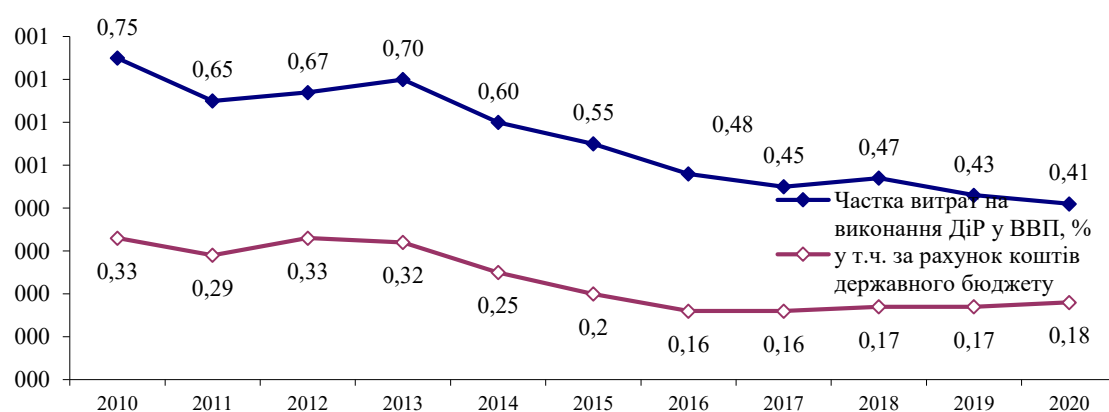

Рис. 8.4. Динаміка наукоємності ВВП в Україні, %

За розрахунками, в 2020 р. питома вага загального обсягу витрат на виконання ДіР у ВВП становила 0,41 %, у тому числі за рахунок коштів державного бюджету – 0,18 %, що менше ніж в 2010 р. на 0,34 % та на 0,15 % відповідно (рис. 8.4). Отже, наукоємність ВВП неухильно зменшується – з 0,75 % у 2010 р. до критичного значення – 0,41 % у 2020 р. За таких її значень наука перестає виконувати економічну функцію. За оцінками фахівців, при наукоємності менше 0,9 % ВВП наука виконує лише пізнавальну функцію.

Частка обсягу витрат на ДіР у ВВП у країнах ЄС–27 (за даними 2019 р.) у середньому становила 2,2 %. Більшою за середню вона була у Швеції – 3,4 %, Австрії – 3,19 %, Німеччині – 3,18 %, Данії – 2,96 %, Бельгії – 2,89 %, Фінляндії – 2,79 %, Франції – 2,19 %; меншою – у Північній Македонії, Румунії, Мальті, Латвії та Кіпрі (від 0,37 % до 0,64 %). Найбільші значення цього показника мають Ізраїль (4,93 %) та Південна Корея (4,64 %), більше 3 % – Японія (3,24 %) та США (3,07 %), більше

2 % – Китай (2,2 %). Отже, вітчизняна наукоємність ВВП вп'ятеро менше середнього значення цього показника за країнами ЄС, не кажучи вже про провідні країни з наукоємністю 3 % і більше. Тобто конкурувати Україна може лише з країнами, що не є постачальниками нових технологій чи продукції з високим ступенем доданої вартості.

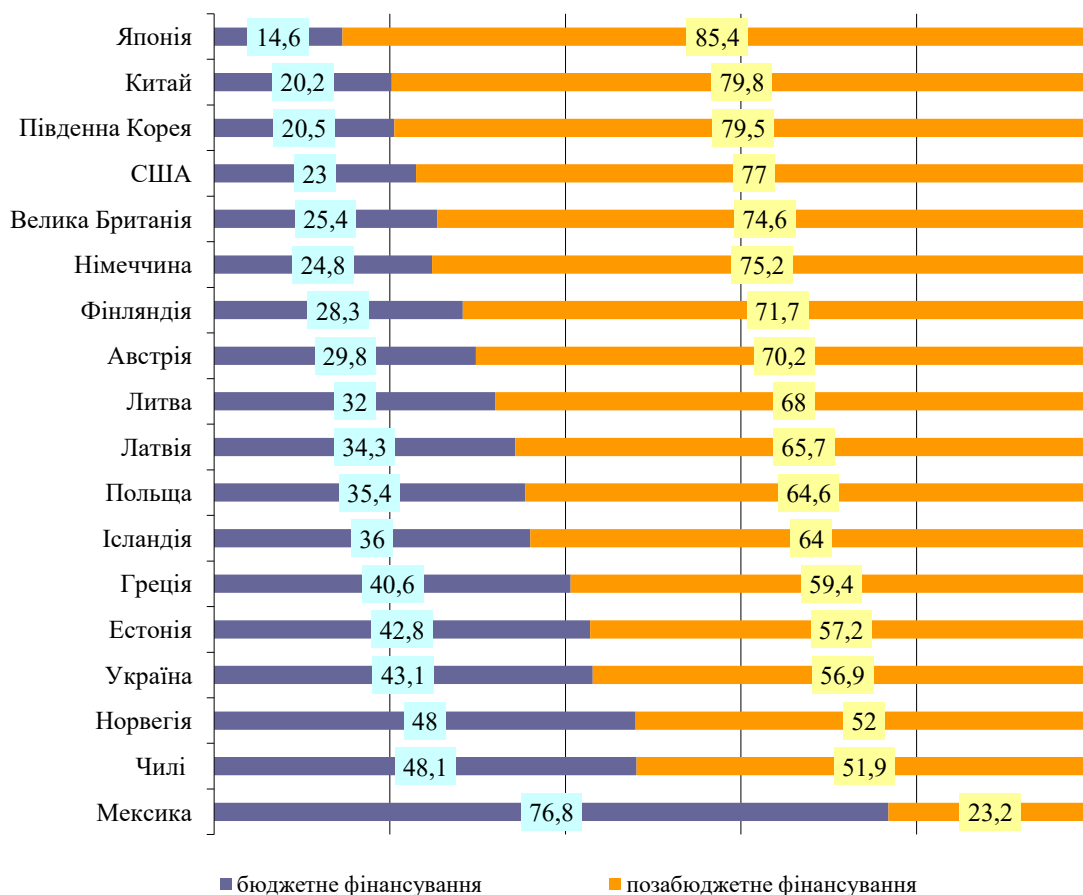

Рис. 8.5. Співвідношення часток бюджетного і позабюджетного фінансування ДіР у країнах світу та Україні, %

Частка держави у фінансуванні ДіР у багатьох розвинених країнах світу становить менше 30 % (рис. 8.5). В Україні частка бюджетного фінансування ДіР становить - 43,1 %.

Недостатній попит на результати вітчизняних ДіР з боку реального сектору економіки не дозволяє компенсувати вкрай низький рівень бюджетного фінансування наукової сфери в Україні. Покращення ситуації потребує створення механізмів, які б стимулювали українську

промисловість використовувати наявні і замовляти нові вітчизняні розробки, а вчених – більш ефективно співпрацювати із підприємницьким сектором (запровадження систем пільгового оподаткування і корпоративного менеджменту, вдосконалення законодавчого забезпечення венчурної інноваційної діяльності тощо).

На сьогодні бюджетне фінансування науки в Україні є основним інструментом, за допомогою якого здійснюється підтримка діяльності організацій державного сектору науки, регулюється розвиток пріоритетних напрямів науки й інновацій. З огляду на його масштаби (у 2020 р. – 416 організацій, що виконують ДіР), ключовою проблемою фінансової політики держави щодо науки є ефективне витрачання бюджетних коштів на наукові дослідження, які виконуються в державних організаціях. При цьому держава змушена брати на себе фінансування таких напрямів розвитку науки і техніки, які не є привабливими для бізнесу, зокрема: забезпечення процесу відтворення нових фундаментальних знань; організація наукових досліджень, пов'язаних зі зміцненням національної безпеки і оборони країни; реалізація довгострокових масштабних або соціальних проєктів та інше. Рівень бюджетного фінансування науки в Україні залишається вкрай низьким, і хоча в останні роки має позитивну динаміку у поточних цінах, але з урахуванням індексу інфляції обсяг витрат загального фонду державного бюджету на ДіР у 2020 р. становив лише близько 65 % від рівня 2013 р.

Для оцінки потенціалу тієї чи іншої країни відносно науково-технічного розвитку, визначаються показники співвідношення кількості виконавців наукових досліджень і розробок та дослідників у розрахунку на 1000 осіб зайнятого населення. За даним індикатором Україна займає передостаннє місце серед 13 досліджуваних країн – 5,4 осіб (нижче даний показник в Румунії – 5,3 особи) (табл. 8.7).

Таблиця 8.7.

**Кількість працівників та дослідників, задіяних у виконанні
НДР, у розрахунку на 1000 осіб зайнятого населення
(у віці 15–70 років)**

	Кількість працівників, задіяних у виконанні НДР				Кількість дослідників, задіяних у виконанні НДР			
	2010	2016	2017	2018	2010	2016	2017	2018
ЄС 28	17,9	...	21,7	...	11,5	...	14,1	...
Болгарія	6,9	10,9	10,2	1,3	4,7	7,1	6,8	7,4
Естонія	18,4	15,1	15,3	15,0	13,7	11,2	11,7	11,6
Іспанія	19,4	18,8	19,0	19,3	12,1	12,0	12,1	12,3
Латвія	11,1	12,8	13,1	13,9	7,9	8,6	8,7	8,5
Литва	15,5	17,0	18,2	18,6	11,5	13,5	14,4	14,5
Німеччина	...	...	24,0	...	...	...	15,4	...
Польща	8,5	10,8	14,9	16,5	6,6	8,3	11,7	12,0
Румунія	4,7	5,4	5,4	5,3	3,7	3,4	3,3	3,3
Словаччина	12,2	13,5	13,4	14,1	10,4	10,8	10,7	11,4
Словенія	19,1	22,2	23,3	24,6	11,7	12,5	14,9	16,0
Угорщина	14,6	12,7	13,9	18,0	9,6	9,0	9,8	12,5
Чеська Республіка	16,2	19,9	21,1	2,0	9,0	11,2	11,7	12,0
Україна	9,5	6,0	5,8	5,4	7,0	3,9	3,7	3,5

Таким чином, різниця між найвищим значення індикатора та показником України складає 19,2 в.п.

У 2019 р. питома вага загального обсягу витрат НДР у ВВП в Україні становила 0,43 %, частка обсягу витрат на НДР у ВВП країн ЄС-28 у середньому становила 2,14 %. Більшою за середню частка витрат на дослідження та розробки була у Німеччині – 3,18 %. Україна ж займає у списку останнє місце, що на 1,71 в.п. менше від середнього значення по країнах ЄС та на 2,75 в.п. менше від найвищого показника у Німеччині (табл. 8.8).

Таблиця 8.8.

Частка витрат на НДР у ВВП (дані по окремих країнах¹)

	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
ЄС 28 ²	1,92	2,00	2,02	2,03	2,04	2,04	2,08	2,11	2,14
Болгарія	0,57	0,60	0,64	0,79	0,95	0,77	0,74	0,76	0,84
Естонія	1,57	2,11	1,71	1,42	1,46	1,23	1,28	1,41	1,61
Іспанія	1,36	1,30	1,28	1,24	1,22	1,19	1,21	1,24	1,25
Латвія	0,61	0,66	0,61	0,69	0,62	0,44	0,51	0,64	0,64
Литва	0,79	0,89	0,95	1,03	1,04	0,84	0,90	0,94	1,00
Німеччина	2,73	2,88	2,84	2,88	2,93	2,94	3,05	3,12	3,18
Польща	0,72	0,88	0,88	0,94	1,00	0,96	1,03	1,21	1,32
Румунія	0,46	0,49	0,39	0,38	0,49	0,48	0,50	0,50	0,48
Словаччина	0,61	0,80	0,82	0,88	1,16	0,79	0,89	0,84	0,83
Словенія	2,05	2,56	2,56	2,37	2,20	2,01	1,87	1,95	2,04
Угорщина	1,13	1,26	1,39	1,35	1,34	1,18	1,32	1,51	1,48
Чеська Республіка	1,33	1,77	1,88	1,96	1,92	1,67	1,77	1,90	1,94
Україна	0,75	0,67	0,70	0,60	0,55	0,48	0,45	0,47	0,43

Підготовка наукових кадрів є вкрай важливим і актуальним завданням, реалізація якого безпосередньо пов'язана з успішним розвитком трансформаційних процесів у сферах науки та освіти країни. В Україні станом на початок 2020-21 н.р. нараховувалося 515 закладів вищої освіти (619 – станом на початок 2019-20 н.р.). Кількість студентів на 10 тис. населення становить 275 осіб (343 особи – станом на 01.01.2020 р.) (табл. 8.9).

Основними формами підготовки наукових і науково-педагогічних працівників вищої кваліфікації в Україні є аспірантура і докторантура. Підготовка кандидатів і докторів наук здійснюється вищими навчальними закладами та науковими установами.

Таблиця 8.9.

Кількісна оцінка закладів вищої освіти та студентів

Кількість ЗВО	Випущено у 2020 р.		
	Кількість студентів	Бакалаврів	Магістрів
515	1141889	186091	13000

За офіційними даними переважна більшість закладів, що здійснюють підготовку аспірантів, перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки – 32 %, Національної академії наук України – 28 %, Національної академії медичних наук – 7 %, Національної академії аграрних наук – 6 %, Міністерства охорони здоров'я – 4 %. Схожа ситуація спостерігається і зі сферою управління докторантур: Міністерству освіти і науки підпорядковуються 44 %, Національній академії наук України – 24 %, Міністерству охорони здоров'я – 5 %, Національній академії аграрних наук – 4 %.

У ЗВО України на початок 2020-21 н.р. працювало 135,2 тис. наукових, науково-педагогічних, педагогічних працівників, з них 44,8 % мають науковий ступінь доктора філософії (кандидата наук), 12,4 % – доктора наук. Інституціональною формою підготовки професійних кадрів вищої кваліфікації в Україні виступає аспірантура, створена на базі закладів вищої освіти і провідних наукових установ.

У 2021 р. загальна кількість організацій (217 ЗВО та 163 наукових установ), що мають аспірантуру, зменшилася на 6,9 % проти 2020 року. Найбільша частка аспірантів (91,0 % від загальної кількості аспірантів) навчається в ЗВО (табл. 8.9).

Основні показники діяльності аспірантури в Україні

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Кількість наукових установ та закладів вищої освіти, які мають аспірантуру, на кінець року, од	481	475	431	417	408	380
Кількість аспірантів на кінець року, ос.	25 963	24 786	22 829	25 245	25 668	26 389
Кількість осіб, зарахованих до аспірантури, за рік	6 609	7 274	7 172	7 381	6 951	6 147
Кількість осіб, які закінчили аспірантуру, за рік	6 703	6 087	6 401	2 913	4 280	351
у тому числі із захистом дисертації						
осіб	1 708	1 438	1 472	751	1 021	...
відсотків	25,5	23,6	23,0	25,8	23,9	...
Кількість наукових установ, які мають аспірантуру, на кінець року, од	250	244	210	191	177	163
Кількість аспірантів на кінець року, ос.	3 125	2 652	2 080	2 211	2 199	2 375
Кількість осіб, зарахованих до аспірантури, за рік	574	688	662	601	512	315
Кількість осіб, які закінчили аспірантуру, за рік	1 014	951	852	330	377	28
у тому числі із захистом дисертації						
осіб	125	110	99	56	46	...
відсотків	12,3	11,6	11,6	17,0	12,2	...
Кількість закладів вищої освіти, які мають аспірантуру, на кінець року, од	231	231	221	226	231	217
Кількість аспірантів на кінець року, ос.	22 838	22 134	20 749	23 034	23 469	24 014
Кількість осіб, зарахованих до аспірантури, за рік	6 035	6 586	6 510	6 780	6 439	5 832
Кількість осіб, які закінчили аспірантуру, за рік	5 689	5 136	5 549	2 583	3 903	323
у тому числі із захистом дисертації						
осіб	1 583	1 328	1 373	695	975	...
відсотків	27,8	25,9	24,7	26,9	25,0	...

Одними з основних проблем сфери підготовки наукових кадрів в Україні є надмірна розгалуженість мережі закладів вищої освіти, незадовільний рівень фінансового забезпечення, кореляції структури підготовки фахівців з потребами вітчизняної науки та інноваційної економіки. В останні роки певні кроки зроблено в напрямі оптимізації мережі ЗВО шляхом скорочення їхньої кількості, але потрібні подальші дії у напрямі вдосконалення підходів до управління, фінансування у сфері вищої освіти, модернізації методів викладання та навчання в університетах відповідно до європейських стандартів з метою надання можливості молоді в Україні отримувати ті навички, які потрібні їй у ХХІ столітті. Підвищенню якості вищої освіти, рівня її відповідності потребам ринку праці може сприяти проект «Удосконалення вищої освіти в Україні заради результатів», затверджений Радою виконавчих директорів Світового банку

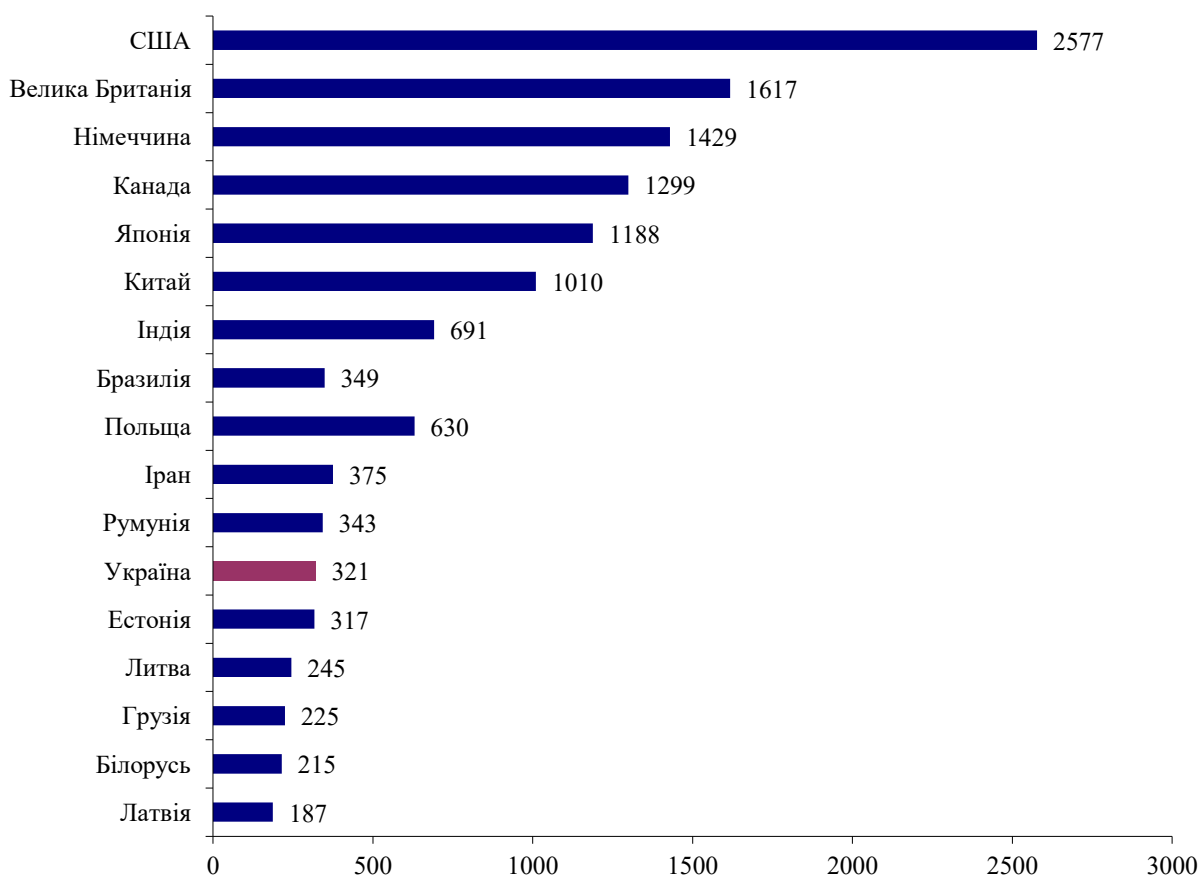

Рис. 8.6. Індекс Хірша країн світу та України станом на 2020 р.

За індексом Хірша (H index) Україна значно відстає не лише від розвинених країн світу, а й від таких держав, як Індія, Бразилія, Польща, але випереджає такі країни колишнього СРСР як Естонія, Литва, Грузія, Білорусь, Латвія (рис. 8.6).

Частка публікацій у співавторстві із зарубіжними ученими характеризує відкритість науки тієї чи іншої країни, мобільність вчених, їх міжнародні наукові зв'язки. Зростання кількості таких публікацій обумовлено, насамперед, активними інтеграційними процесами, що відбуваються у науці в епоху глобалізації.

Цікаво знати.....

Острозька академія - перший вищий навчальний заклад у Східній Європі, найстаріша українська науково-освітня установа. У 1576 році князь Острозький Костянтин-Василь заснував слов'яно-греко-латинську академію в Острозі.

Питання для самоконтролю

1. Суть виробничого потенціалу.
2. Охарактеризуйте основні складові виробничого потенціалу.
3. Охарактеризуйте сучасний стан матеріально-технічної бази науки.
4. Порівняйте бюджетне і позабюджетне фінансування Дір у країнах світу та Україні.
5. Індекс Хірша країн світу та України
6. Суть науково-технічного потенціалу.

7. Охарактеризуйте ступінь зносу основних засобів у галузях економіки України.

8. Охарактеризуйте бюджетне фінансування науки в Україні.

9. Яку роль у складі виробничого потенціалу відіграє основний капітал?

10. Охарактеризуйте основні показники діяльності аспірантури в Україні

ТЕМА 9. ОСНОВНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ГОСПОДАРСЬКОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

9.1. Поняття та структура господарського комплексу

9.2. Особливості формування виробничого комплексу України

9.3. Місце України за рівнем економічного розвитку

9.1. Поняття та структура господарського комплексу

Господарський комплекс є поєднанням підприємств і установ у межах території країни, що задовольняють матеріальні й духовні потреби населення. За формою власності підприємства в Україні можуть бути: приватними, державними, колективними.

Головними складовими частинами господарського комплексу є дві сфери. У першій з них - виробничій сфері - безпосередньо створюються матеріальні блага. Сфера послуг (невиробнича сфера) надає послуги населенню.

Найважливішими галузями, що визначають розвиток господарського комплексу країни є промисловість та сільське господарство.

Сільське господарство України формує 16 – 22 % національного доходу країни. В структурі сільського господарства виділяють дві основні галузі – рослинництво і тваринництво. В свою чергу, рослинництво за видами продукції поділяється на ряд галузей: зернове господарство, виробництво технічних культур, картоплярство, овочівництво і баштанництво, плодівництво, польове кормо виробництво. Основними галузями тваринництва є скотарство, свинарство, вівчарство з козівництвом, птахівництво та ін.

За співвідношенням вартості виробленої продукції та частки зайнятого у них населення визначають тип господарського комплексу: промисловий, промислово-аграрний, аграрно-промисловий, аграрний. Для промислового типу НГК характерне різке переважання промислового виробництва над сільськогосподарським, тоді як у аграрному провідним є сільське господарство, яке часто слабо розвинуте, але промисловості практично немає взагалі. Два інші типи проміжні між першим і останнім. Галузі (сектори) господарства також поділяються на окремі галузі.

У промисловому виробництві виділяють десять основних галузей промисловості: паливну, електроенергетику, чорну металургію, кольорову металургію, машинобудування, хімічну, лісову, промисловість будівельних матеріалів, легку та харчову. У сільському господарстві є дві галузі: рослинництво й тваринництво.

Промисловість України – найважливіша галузь виробництва. Промисловість створює основну частину національного доходу і валового суспільного продукту. Від розвитку промисловості значною мірою залежить рівень задоволення безпосередніх потреб населення. Внаслідок поглиблення територіального поділу праці, процесів спеціалізації і кооперування відбувається її галузева диференціація і формування галузевої структури.

Господарський комплекс, як і будь-яка система, має певну структуру, що передбачає наявність складових частин і зв'язків між ними.

Головними складовими частинами його є дві сфери. У першій з них - виробничій сфері - безпосередньо створюються матеріальні блага. Сфера послуг (невиробнича сфера) в основному надає послуги населенню.

Сфери в свою чергу поділяються на галузі (сектори) національного господарства (господарського комплексу), під якими розуміють сукупність підприємств і установ, що задовольняють однорідні потреби суспільства (промисловість - у промисловій продукції, транспорт - у переміщенні вантажів і населення, освіта - у здобутті загальної і професійної освіти тощо).

Основними галузями, що входять до виробничої сфери, є промисловість, сільське і лісове господарство, будівництво, а також транспорт і зв'язок, що обслуговують виробництво, торгівля й громадське харчування, заготівля, збут, матеріально-технічне постачання.

Саме у виробничій сфері відображаються засоби виробництва, на які припадає 60 % вартості всієї продукції. На предмети споживання – лише 40 %. Таким чином, економічна структура виробництва України потребує трансформації і реструктуризації.

Чотири перших сектори (промисловість, сільське господарство, лісове господарство і будівництво) безпосередньо виробляють продукцію, а останні, так чи інакше, доводять ці продукти до проміжного (виробничого) або кінцевого (невиробничого) споживача. У виробничій сфері в більшості випадків (90 %) виробляється національний доход держави. В цій частині необхідно розглянути схему виробничої сфери за трьома показниками – зайнятість; валовий суспільний продукт; національний доход.

До сфери послуг належить житлово-комунальне господарство і побутове обслуговування, транспорт і зв'язок, що обслуговують населення, а також освіта, культура і мистецтво, охорона здоров'я, фізична культура й соціальне забезпечення, наука й наукове обслуговування, фінансування, кредитування та страхування, апарат управління та безпеки.

Обидві сфери і окремі галузі тісно взаємопов'язані між собою, впливають одна на одну, формуючи галузеву структуру НГК. Так, для промисловості потрібні кваліфіковані спеціалісти, яких готують заклади освіти, наукові розробки науково-дослідних інститутів. У свою чергу, ці установи не можуть обійтися без певного навчального, дослідницького обладнання, техніки, що їх випускають промислові підприємства. Наука в сучасний період стала займати особливе місце у структурі НГК, сильно впливаючи на вдосконалення і розвиток виробництва.

Сучасна економіка України потребує суттєвих структурних перетворень, які б сприяли створенню багатогалузевого, високотехнологічного, конкурентоспроможного, екологічно безпечного, соціально спрямованого та адаптованого до ринкових умов господарського комплексу, а також забезпеченню Україні чільного місця на європейському та світовому ринках товарів і послуг. Такі трансформації можливі лише за умови стабілізації фінансової системи, формування надійного ринку цінних паперів та капіталу, удосконалення законодавчої бази та створення ефективної податкової системи, орієнтованих на стимулювання вітчизняної економіки.

9.2. Особливості формування виробничого комплексу України

Виробничий комплекс являє собою цілісну сукупність підприємств виробничого спрямування, поєднаних між собою елементами виробничої інфраструктури та організаційною системою управління господарством.

Виробничий комплекс структурно поділяється на:

- промисловість;
- аграрно-промисловий комплекс;
- виробничу інфраструктуру.

Промисловість включає підприємства, які здійснюють видобування і заготівлю природної сировини, виробництво засобів

виробництва й предметів споживання. Вона є провідною галуззю господарства України та самою трудомісткою галуззю товарного виробництва.

В її складі виділяють видобувні і обробні галузі. Видобувна промисловість займається видобутком різних видів палива і сировини з надр Землі, тому її розвиток і поширення залежать від розміщення і запасів корисних копалин.

До обробної промисловості відносяться галузі, які займаються обробкою чи переробкою сировини і напівфабрикатів. Це - машинобудування, металургія, деревообробна та інші галузі.

За видом продукції, що випускається, галузі об'єднують у важку, легку і харчову промисловість. Сукупність галузей, які виробляють сировину, паливо, знаряддя праці, складає важку промисловість. До неї належать паливна, електроенергетична, металургійна, хімічна, машинобудівна, лісова і деревообробна, промисловість будматеріалів.

До легкої відносять галузі промисловості, які виробляють товари масового споживання - одяг, взуття, тканини, парфумерію та ін. Харчова промисловість об'єднує галузі, що виробляють продукти харчування.

Таблиця 9.1

Промисловість в економіці України у %

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Випуск промислової продукції в загальному обсязі випуску (у фактичних цінах)	39,2	39,5	38,5	36,2	35,9	34,4
Валова додана вартість промисловості в загальному обсязі валової доданої вартості	25,0	25,1	24,8	23,2	21	23,7
Основні засоби промисловості	37,6	31,7	34,0	36,1	38,0	37,8
Частка середньооблікової кількості штатних працівників у промисловості до загальної кількості працівників	24,9	24,7	24,2	25,1	24,5	24,8
Споживання електроенергії промисловими підприємствами	29,0	30,2	32,1	32,5	33,4	...
Капітальні інвестиції у промисловості	32,8	32,0	34,5	40,7	35,5	36,0

Промисловий комплекс України має потужну матеріально-технічну базу, питома вага основних засобів становить – 37,8 %. У комплексі працює 24,8 % від загальної кількості працюючих і створюється близько 23,7 % валової доданої вартості. Частка випуску промислової продукції у загальному обсязі випуску (у фактичних цінах) становить 34,4 %. Частка капітальних інвестицій у промисловості коливається по роках і в 2021 р. склала – 36 %, що більше ніж в 2016 р. на 3,2 % (табл. 9.1).

В структурі промисловості найвищу питому вагу займають чорна металургія, машинобудування, електроенергетика, хімічна та харчова промисловості.

Динаміка промислового виробництва за основними видами діяльності характеризується такими даними:

Таблиця 9.2

Індекси промислової продукції за видами діяльності та основними промисловими групами

	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.	2022р.
1	2	3	4	5	6	7	8
Промисловість	104,0	101,1	103,0	99,5	95,5	101,9	63,3
Добувна та переробна	104,1	102,4	103,0	100,2	95,0	102,1	62,3
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	101,1	96,5	103,4	98,4	97,0	101,4	70,0
Переробна	105,6	105,2	102,9	100,9	94,1	102,4	59,0
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	107,4	106,3	98,7	103,3	99,2	94,6	78,4
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	107,9	109,7	96,6	92,5	93,9	102,3	74,0

<i>Продовження табл. 9.2.</i>							
1	2	3	4	5	6	7	8
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	98,7	108,8	102,2	94,8	97,1	105,6	63,9
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	106,8	93,4	106,8	103,1	98,0	105,4	33,4
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	103,2	102,3	115,3	112,9	105,1	99,9	38,2
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	110,4	103,6	95,0	103,7	103,0	97,4	70,2
Виробництво гумових і пластмасових виробів	111,2	106,2	104,3	102,7	98,4	103,8	58,9
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	111,1	104,8	98,6	109,4	101,2	113,4	35,2
Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	105,0	97,4	100,8	98,6	91,3	105,8	37,6
Машинобудування	101,8	111,7	112,4	97,8	82,4	108,5	56,9
Виробництво меблів, іншої продукції, ремонт і монтаж машин та устаткування	106,2	111,9	110,4	103,0	89,6	109,9	58,3

<i>Продовження табл. 9.2.</i>							
1	2	3	4	5	6	7	8
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	103,1	94,0	103,0	95,6	99,1	100,8	69,4

Індекси промислової продукції свідчать про коливання обсягів виробництва промислової продукції протягом 2016 – 2022 рр. Так, індекс промислової продукції був найменшим в 2022 р. – 63,3 %, що менше ніж в 2021 р. на 38,6 %, та менше на 40,7 % ніж в 2016 році. Найменше падіння спостерігалось в енергетичному секторі. На значне зменшення обсягів виробництва промислової продукції найбільший вплив мала спровокована пандемія COVID-19, світова економічна криза та військова агресія росії.

Найбільший внесок у промислове виробництво зробило виробництво проміжних товарів. Це не дивно, оскільки ці товари становили 46 % загального промислового виробництва, й виробничі потужності та експортні можливості були значно пошкоджені або зруйновані росією.

Найбільший внесок до падіння промисловості зробили галузі, які раніше робили найбільший внесок до промислового виробництва - металургія та харчова промисловість. Майже однаковий внесок зробили видобування металевих руд та машинобудування (-3,6 в.п. та -3,7 в.п. відповідно). Загалом промислове виробництво знизилось майже на 38 %. Відносно непогано «почуваються» видобування енергетичних товарів (нафта, газ, вугілля) та споживчих товарів (харчові продукти, одяг та взуття, ліки) - скоріш за все, тому, що на цю продукцію існує внутрішній попит.

В 2021 р. підприємствами України реалізовано промислової продукції (товарів, послуг) на 3589,4 млрд грн, що більше ніж в 2016 р. на 66,3 %. Вартість основних засобів на кінець року також зросла на 36 %.

При цьому середньооблікова кількість працівників зменшилася на 11 %, або на 1108 чол. Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника в 2021 р. становила 14902 грн.

Таблиця 9.2

Основні показники розвитку промисловості України

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Обсяг реалізованої промислової продукції, млрд. грн	2158	2626	3045	3019	3236	3589,4
Основні засоби (на кінець року), млн грн	3073	2454	3272	3456	4024	4181,1
Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб	1960	1894	1851	1867	1797	1744,4
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	5902	7631	9633	11788	12759	14902
Фінансовий результат до оподаткування, млн грн	-7570	87462	154138	166753	-22290	449515
підприємства, які одержали прибуток, %	72,8	71,8	72,8	72,1	69,7	71,3
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, %	27,2	28,2	27,2	27,9	30,3	28,7
Рентабельність операційної діяльності, %	4,2	6,8	6,3	5,5	3,9	11,2

Хоча підприємства промисловості й отримують прибутки, але рентабельність продукції є невисокою – 11,2 %. Зі всієї кількості промислових підприємств 71,3 % є прибутковими (табл. 9.2).

На початковому етапі військової агресії на Сході України промисловість знаходилася у режимі значної турбулентності. Урядом країни було прийнято рішення щодо розірвання торгово-економічних зв'язків із росією, що відчутно відобразилося на фінансово-економічних

результатах діяльності промислових підприємств. Але в той же час з метою відновлення прибуткової діяльності даних підприємств поступово почали налагоджувати нові бізнес-зв'язки щодо взаємодії з новими партнерами й опановувати нові ринки реалізації промислової продукції. В останні роки промисловість України демонструє ознаки помірною відновлення на фоні макроекономічної стабілізації та часткової переорієнтації підприємств на альтернативні ринки, зокрема ринки країн Європейського Союзу.

На даний час усі галузі української промисловості зазнають різних втрат. Проте, найкраще зберігають або відновлюють виробництво ті галузі, які забезпечують базові потреби населення (виробляють їжу, одяг або взуття).

Також, харчова промисловість є однією з небагатьох галузей, де станом на липень 2022 року більш як половина виробників або тримають виробництво майже на довоєнному рівні, або повністю зберегли обсяги роботи та навіть перевищують довоєнні (відповідно на 34 % та 24 %). У легкій промисловості лише 7 % підприємств працюють на 100 % і більше. В інших галузях подібні результати набагато гірші внаслідок того, що не всі виробники можуть впоратися з новими викликами.

Агропромисловий комплекс (АПК) є складовою частиною економіки, що поєднує в собі виробництво сільськогосподарської продукції, її переробку та матеріально-технічне обслуговування села.

АПК являється багатогалузевою виробничою системою, до якої входить сільське господарство і тісно пов'язані з ним галузі промисловості: сільське господарство (ядро АПК), що включає рослинництво, тваринництво, рибальство, фермерські господарства, особисті господарства населення; галузі й служби, що забезпечують сільське господарство засобами виробництва і матеріальними ресурсами (тракторне та сільськогосподарське машинобудування, виробництво мінеральних добрив, біопрепаратів, засобів захисту, кормів, ветеринарних препаратів та ін.); галузі з переробки сільськогосподарської сировини

(харчова промисловість, галузі з первинної переробки сировини для легкої промисловості); інфраструктурний блок (виробництва, що займаються заготівлею сільськогосподарської сировини, транспортуванням, зберіганням, торгівлею споживчими товарами, підготовкою кадрів для сільського господарства, будівництвом у галузях АПК).

Держава зазвичай активно регулює діяльність АПК через механізм цін, оподаткування, кредитну політику, надання субсидій для сільського господарства, шляхом заохочення експорту сільськогосподарської продукції тощо.

Таблиця 9.3

Стан агропромислового комплексу

Показники	2015 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Кількість зайнятого населення, тис. осіб	2871	2938	3010	2721	2693
у % до працівників в цілому по економіці	17,5	18,0	18,2	17,1	17,2
Середньомісячна заробітна плата, грн	3140	7166	8738	9734	11733
у % до працівників в цілому по економіці	74,8	80,8	83,2	84	83,7
Капітальні інвестиції, млн грн	29310	65059	58555	50189	48080
% до усього	10,7	11,2	9,4	9,9	9,1
Валова додана вартість, млрд грн	239,8	361,0	356,6	393,1	580,5
% до усього	14,2	12,0	10,4	10,8	12,4
Експорт агропродовольчої продукції, \$ млн	14563	18612	22144	22199	27947
% до усього	38,2	39,3	44,2	45,1	41,0

До повномасштабного вторгнення агропромисловий комплекс був стійким сегментом економіки з погляду стабільності надходжень у

бюджет. За підсумками 2021 року, частка експорту агропродовольчої продукції в загальному експорті нашої країни становила 41 %. Загальний обсяг капітальних інвестицій, освоєних агропромисловим сектором економіки становив 48,0 млрд грн.

В 2021 р. в агропромисловому комплексі було задіяно 2693 тис. працівників, та створено 580,5 млрд грн валової доданої вартості. Середньомісячна заробітна плата одного працівника складала 11733 грн (табл. 9.3).

Прискорені темпи розвитку агропромислового комплексу та більш стійке фінансове становище підприємств даної галузі забезпечувалося багато в чому їх високою орієнтацією на зовнішні ринки, і як наслідок отриманням істотної частки виручки у валюті, а також податковими преференціями та прямою фінансовою підтримкою.

Виробнича інфраструктура - це об'єкти і галузі, що забезпечують матеріальне виробництво. Склад виробничої інфраструктури наведено нижче.

- Науково-інформаційна галузь. Основою науково-технічного розвитку країни є її науково-технічний потенціал, який являє собою сукупну продуктивність усіх засобів науково-технічної діяльності та її ресурсів. Головними центрами і регіонами, де розміщені галузі виробництва й інші центри ділової активності стали території з передовою наукою і освітою – Київський, Львівський та Одеський регіони, Східний економічний р-н, Придніпров'я, Донбас тощо. Важливим є територіальне поєднання освіти, науки, наукоємних виробництв (технополіси).

- Будівельний комплекс – сукупність галузей матеріально виробництва і проектно-конструкторських та пошукових організацій, які забезпечують будівництво. До складу будівельного комплексу входять такі галузі: будівництво, промисловість будівельних матеріалів, виробництво будівельних конструкцій та деталей.

- Транспортний комплекс – це система шляхів сполучення технічних засобів перевезення вантажів і пасажирів, сервісного обслуговування транспортних перевезень, які забезпечують успішне функціонування господарського комплексу України.

- Зв'язок – специфічна галузь інфраструктури. Поділяється на документарний та електрозв'язок. *Документарний зв'язок* - діяльність, пов'язана з прийманням, обробкою, перевезенням і доставкою поштових відправлень, грошових переказів. *Електрозв'язок* – діяльність, пов'язана передаванням або прийманням знаків, сигналів, письмового тексту, зображення і звуку, повідомлень будь-якого виду по радіо, дротовими, оптичними та іншими електромагнітними системами; забезпечення радіо- і супутникового зв'язку тощо. Поділяється на дротовий і бездротовий.

9.3. Місце України за рівнем економічного розвитку

Позиції України серед інших країн світу за загальними статистичними показниками, а також спеціальними соціальними, економічними та політичними індексами й рейтингами відображають міжнародні рейтинги.

Україна, протягом 2022 року стала відома на увесь світ. На жаль, до цього призвели жахливі події. Однак більшість країн дізналися наскільки наша держава сильна, незламна та могутня. В результаті Україна увійшла до 20 найвпливовіших країн світу.

За версією міжнародної організації Global Firepower Україна зайняла 15 місце у рейтингу найсильніших армій світу, до повномасштабної війни Україна займала 22 місце. Укладачі рейтингу зазначили, що покращення позиції відбулося внаслідок реакції України на вторгнення, фінансової та матеріальної підтримки з боку Заходу.

У рейтингу відкритих даних Open Data Maturity Україна піднялася з шостого на друге місце (серед 35 країн Європи). В 2022 році рівень

зрілості відкритих даних в Україні становить 97%, тоді як середній показник у Європі – 82 %. Перше місце посіла Франція.

Рис. 9.1. Зміна позицій України в міжнародних рейтингах, 2022 р.

У 2021 р. Україна посіла 49 місце серед 132 країн проти 45 місця у 2020 р. та 32 місце серед 39 країн Європи, а у групі країн за рівнем доходів нижче середнього - 3 місце, маючи ВВП на душу населення 12710 дол. за ПКС (табл. 9.4).

Таблиця 9.4

Топ - 3 інноваційні економіки по групах країн за рівнем доходу на душу населення (групування Світового банку) у 2021 році

Високодохідна група (всього 51)	Дохід вище середнього (всього 34)	Дохід нижче середнього (всього 34)	Низькодохідна група (всього 13)
1. Швейцарія (1)	1. Китай (12)	1. В'єтнам (44)	1. Руанда (102)
2. Швеція (2)	2. Болгарія (35)	2. Індія (46)	2. Таджикистан (103)
3. США (3)	3. Малайзія (36)	3. Україна (49)	3. Малаві (107)

Україна також покращила свою позицію у рейтингу володіння англійською мовою (35 місце замість 40-го).

Україна увійшла до десятки країн світового індексу благодійності, складеного британською благодійною організацією Charities Aid Foundation. У рейтингу 119 країн при ранжируванні враховується три критерії: допомога незнайомцям, жертвування грошей на благодійність та волонтерство. Перше місце у рейтингу найщедріших країн посіла Індонезія.

Згідно із всесвітнім індексом свободи слова у 2023 році серед 180 країн світу Україна посіла 79 сходинку.

У рейтингу «Індекс сприйняття корупції», складеному організацією Transparency International за 2022 рік Україна посіла 116-те місце зі 180 країн, набравши 33 бали. В 2021 році Україна посіла 122 місце.

Укладачі рейтингу наголосили, що, незважаючи на низькі показники, постраждала від війни Україна є однією з небагатьох країн, яка значно покращила свої результати, набравши вісім балів з 2013 року. Країна давно бореться із системним зловживанням владою, але зробила важливі кроки для покращення контролю та підзвітності.

Попри війну, Україна піднялася у світовому рейтингу щастя. Так, у 2022 році українці опинились на 92 місці зі 137. На рівень щастя в Україні глобально вплинуло повномасштабне вторгнення росії. Водночас, цей показник вищий за довоєнні часи: у 2021 році Україна посідала 110 сходинку.

Доброзичливість у світі у 2022 році була приблизно на 25 % вища, ніж до пандемії, зазначено у щорічному звіті World Happiness Report, який визначає найщасливіші країни світу.

Фінляндія шостий рік поспіль посідає перше місце, за показником щастя значно випереджаючи всі інші країни. Останнє, 137 місце, за даними останнього звіту, посідає Афганістан.

Як і у випадку з Фінляндією, більшість країн з топ-10 залишаються практично незмінними. Один з найбільших стрибків у рейтингу здійснив Ізраїль, який, порівняно із минулим роком, піднявся на п'ять позицій і нині посідає четверте місце. До топ-10 найщасливіших країн входять Фінляндія, Данія, Ісландія, Ізраїль, Нідерланди, Швеція, Норвегія, Швейцарія, Люксембург, Нова Зеландія.

Ірландія була визнана чотирнадцятою найщасливішою країною, за нею йдуть Сполучені Штати (15 місце), Німеччина (16), Бельгія (17), Чехія (18), Велика Британія (19) і Литва (20). Остання країна є новою у топ-20, який також лишається практично незмінним в останні роки. Вона «виштовхнула» на 21 місце Францію.

За останні шість років балтійська країна неухильно піднімалася з 52-го місця в 2017 році до 20 в останньому списку. Інші країни Балтії, Естонія (31) і Латвія (41), також піднімаються в рейтингу.

За останні три роки, як зазначають аналітики було зафіксоване зростання доброзичливості в Україні (92 місце) та росії (70). У 2020 – 2021 рр. обидві країни зазнали значного зростання доброзичливості, проте упродовж 2022 року доброзичливість різко зросла в Україні, натомість знизилася в росії.

Рівень щастя визначають за декількома показниками: тривалість життя, соціальна підтримка ВВП на душу населення, низька корупція, щедрість у суспільстві та свобода в ухваленні рішень.

Британська організація CAF опублікувала дослідження всесвітнього індексу благодійності: Україна в лідерах - посідає 10 місце.

CAF публікує Всесвітній індекс благодійності вже більше десяти років. Цей звіт дає розуміння масштабів і природи благодійності в усьому світі, досліджуючи три аспекти благодійної поведінки: допомога незнайомцям; пожертви грошей на благодійність; волонтерство. Звіт містить результати опитування 1,95 мільйона людей по всьому світу з

2009 року. Результати є одним із найбільших опитувань благодійності, які коли-небудь проводилися.

Україна – єдина європейська країна, яка посідає місце в ТОП-10, піднявшись у рейтингу з 20 місця у 2020 р. до 10 у 2021 р. Згідно з дослідженням «Благодійність очима українців у 2021», саме підвищення рівня життя, впровадження нових креативних форм благодійності, а також збільшення потреби в благодійній допомозі через пандемію Covid-19 спричинило зростання пожертвувань та участі у благодійності. За даними дослідження, 49 % українців займалися благодійністю, 75 % допомагали незнайомцям, 49 % - зробили фінансові пожертви, а 24 % - стали волонтерами.

Загалом індекс благодійності у світі зростає: незалежно від форми допомоги та незважаючи на зменшення ресурсів для допомоги через наслідки пандемії, бажання допомагати іншим у більшості випадків зросло.

Україна увійшла у ТОП-20 найвпливовіших країн світу за рейтингом «м'якої сили» «Global Soft Power Index». За минулий рік Україна додала найбільше балів серед усіх країн рейтингу, посівши 37 місце зі 121 у загальному підсумку. Це міжнародне дослідження сприйняття національних брендів, яке проводить Brand Finance, охоплює 100 тисяч респондентів. Для порівняння, у 2021 році Україна займала 61 позицію.

Індекс показує здатність впливати на інших за допомогою привабливості та переконання, а не примусу та сили. Серед досліджуваних показників, зокрема, впливовість, впізнаваність та репутація країн.

Завдяки успішному застосуванню дипломатичних інструментів Україна увійшла до 20 найвпливовіших країн світу. Минулого року Україна посідала 45 місце у рейтингу впливовості.

Водночас за показником впізнаваності Україна піднялася з 47 на 14 місце. Репутація України продемонструвала помірне покращення, зріст

показника стримують респонденти з Азії, які вважають, що репутація України дещо знизилась.

За показником ВВП на душу населення за ПКС найбільш забезпеченими країнами і територіями є Люксембург (110300 дол./особу), Ірландія (89700), Швейцарія (68400), США (60200), Данія (55900), Німеччина (50900). Найбіднішими країнами світу є африканські, зокрема, Бурунді, Центрально-Африканська Республіка, Демократична республіка Конго, Ефіопія, Гамбія, Гвінея-Бісау, Ліберія, Малаві, Зімбабве, Мозамбік. ВВП на душу населення в зазначених країнах знаходиться в межах від 230 до 1168 дол./особу. Україна знаходиться на 121 місці в світі, ВВП на душу населення в якій становить 12400 дол./особу (табл. 9.5).

Таблиця 9.5.

**Валовий внутрішній продукт (ПКС) на душу населення
у 2020 р**

	Дол. США	Місце у рейтингу		Дол. США	Місце у рейтингу
Люксембург	110 300	3	Франція	42000	38
Ірландія	89 700	5	Литва	36 700	51
Швейцарія	68 400	11	Іспанія	36 200	53
США	60 200	17	Польща	32 200	60
Данія	55 900	20	Латвія	29 900	66
Німеччина	50 900	26	Україна	12400	121

За універсальним показником ВВП - найгіршим в економічній історії України був 1994 рік, коли ВВП скоротився на 22,9 %, а інфляція складала 401 %. За оцінкою Міністерства економіки, ВВП України у 2022 році зменшився на 32 % при відносно помірній інфляції, яка не перевищила 30 %.

Для зіставлень рівня життя населення більш важливим залишається показник кінцевого споживання. При цьому слід враховувати, що

індивідуальні послуги органів державного управління та некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства (послуги охорони здоров'я, освіти тощо), надаються в різній мірі в різних країнах. Тому основним показником для аналізу рівня життя є фактичне індивідуальне кінцеве споживання, яке включає товари і послуги, придбані домашніми господарствами за рахунок власних коштів та отримані у вигляді соціальних трансфертів у натурі. Воно визначається як сума кінцевих споживчих витрат домашніх господарств, а також індивідуальних кінцевих споживчих витрат сектору загального державного управління та кінцевих споживчих витрат некомерційних організацій, що обслуговують домашні господарства.

Таблиця 9.6

Показники соціально-економічного розвитку України

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг), млрд грн	2158	2626	3045	3019	3236	4679	2812
Індекс промислової продукції, %	104,0	101,1	103,0	99,5	95,5	101,9	63,3
Обсяг продукції сільського господарства, (у постійних цінах 2016 року), млрд грн	634	620	671	681	612	713	534
Індекс обсягу сільськогосподарського виробництва, %	106,3	97,8	108,2	101,4	89,9	116,4	75
Обсяг виконаних будівельних робіт, млрд грн	73,7	105,7	141,2	181,7	202,1	258,1	114,9
Індекс будівельної продукції	117,5	126,4	108,6	123,6	105,6	106,8	35,2
Вантажооборот, млн.ткм	344,2	364,2	361,3	355,0	313,2	289,6	...
Пасажирооборот, млрд.пас.км	102,2	99,4	104,4	107,2	49,0	62,7	31,1
Експорт товарів, млн.дол. США	36363	43265	47340	50055	49213	68240	44136
Імпорт товарів, млн.дол. США	39249	49607	57141	60800	54336	73310	55296
Сальдо (+, -), млн.дол. США	-2886	-6342	-9801	-10746	-5123	-5070	-11160
Оборот роздрібної торгівлі, млн.грн	556	586	668	793	868	1045	...
Середньомісячна заробітна плата одного працівника, грн	5183	7104	8865	10497	11591	14014	14847
Темпи зростання/зниження заробітної плати, %							

номінальної	123,6	137,1	124,8	118,4	110,4	120,9	105,9
реальної	109,0	119,1	112,5	109,8	107,4	110,5	...
Кількість зареєстрованих безробітних на кінець періоду, тис. осіб	16782	1698	1579	1488	1674	1712	...
Індекс цін виробників промислової продукції	120,5	126,4	117,4	104,1	98,4	140,8	...
Індекси цін продукції сільського господарства, реалізованої підприємствами	109	111,5	109,3	92,4	119,2	136	101,2
Індекс споживчих цін, %	113,9	114,4	110,9	107,9	102,7	109,4	120,2

Показниками соціально-економічного розвитку країни є індекс промислової продукції, індекс споживчих цін, індекс будівельної продукції, експорт, імпорт та ін. Динаміку цих показників наведено у табл. 9.6.

В 2022 р. обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) становив 2812 млрд грн, що менше ніж в 2021 р. на 40 %. В результаті різкого зменшення обсягів даної продукції відповідно зменшився індекс промислової продукції на 38,6 %. Військові дії, які відбуваються в Україні негативно позначилися на всіх показниках соціально-економічного розвитку України. Так, обсяг продукції сільського господарства (у постійних цінах 2016 року) зменшився на 179 млрд грн або на 25,1 %, відповідно індекс обсягу сільськогосподарського виробництва також зменшився на 41,4 %.

Обсяг виконаних будівельних робіт в 2022 р. порівняно з 2021 р. зменшився на 55,5 %, як наслідок індекс будівельної продукції зменшився на 71,6 %. Пасажирооборот також зменшився за відповідний період вдвічі на 31,6 млрд грн.

Військова агресія росії негативно вплинула на економіку України, результатом чого є зменшення експорту та імпорту товарів. Так, експорт товарів за аналізований період зменшився на 24104 млн дол. США, а імпорт- на 18014 млн дол. США, або на 35,3 % та на 24,6 % відповідно.

Отже, через агресію росії українська економіка зазнала найбільших втрат за часів своєї незалежності. Проте, вона продовжує повноцінно працювати, попри масштабні руйнування. Головне, що бізнес в Україні та світі вірить у перемогу і повоєнну відбудову.

Цікаво знати.....

Популярним прикладом використання паритету купівельної спроможності є «індекс Біг-маку», що регулярно обчислюється і публікується англійським тижневиком «Економіст» (англ. The Economist). Індекс обчислюється на основі цін «Біг-Маку» в ресторанах McDonald's в різних країнах і є альтернативним обмінним курсом.

7 жовтня 2014 року МВФ оголосив, що за паритетом купівельної спроможності економіка Китаю у 2014 році обійшла економіку США - 17,6 трлн дол. Проти - 17,4 трлн дол.

Питання для самоконтролю

1. Головні складові господарського комплексу України.
2. Які галузі економіки входять до сфери матеріального виробництва і нематеріальних послуг?
3. Які зміни відбулися в науково-технічній сфері в Україні за останні роки?
4. Що собою являють міжгалузеві виробничі та територіально-виробничі комплекси? Наведіть приклади.
5. Охарактеризуйте показники соціально-економічного розвитку України.
6. Розкрийте позиції України серед інших країн світу за загальними статистичними показниками.

7. Охарактеризуйте стан агропромислового комплексу України.
8. Охарактеризуйте промисловість України за основними показниками її розвитку.
9. Розкрийте місце місце України за рівнем економічного розвитку.
10. Структура виробничого комплексу.

Тема 10. МІЖГАЛУЗЕВІ КОМПЛЕКСИ ТА ЇХ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

1. Поняття та види міжгалузевих комплексів
2. Роль та склад паливно-енергетичного комплексу в народному господарстві України
3. Гірничо-металургійний комплекс
4. Машинобудівний комплекс
5. Комплекс галузей хімічної промисловості
6. Будівельний комплекс
7. Лісопромисловий комплекс
8. Комплекс галузей легкої промисловості
9. Агропромисловий комплекс
10. Транспортний комплекс
11. Соціальний комплекс

10.1. Поняття та види міжгалузевих комплексів

Міжгалузеві комплекси (МК) - це поєднання економічно взаємопов'язаних галузей на основі міжвідомчих зв'язків, у яких підприємства різних відомств мають певну самостійність. Такі виробничі утворення формуються навколо головної галузі і разом з нею беруть участь у територіальному поділі праці.

За видами МК поділяють на:

- *родові МК* виділяються на основі попарного поєднання великих сфер господарської діяльності. В основному це науково-виробничі об'єднання у межах регіону або держави;

- *видові МК* формуються із підприємств однієї сфери господарства, але різних його секторів.

- *підвидові МК* – це виробничі об'єднання, представлені кількома галузями певного сектора економіки (промисловості, сільського господарства, транспорту і т.д.).

Залежно від просторових масштабів МК поділяються на:

- *національні МК* функціонують як міжгалузеві утворення в структурі всього національного господарства (ПЕК металургійний, будівельний і т.д.)

- *територіальні МК* - підсистеми національних комплексів, які функціонують на певній території, бувають:

а) регіональні МК діють на макро-, мезо – і макрорівнях;

б) локальні МК діють у межах адміністративних районів.

10.2. Роль та склад паливно-енергетичного комплексу в національному господарстві України

Паливно-енергетичний комплекс є складною міжгалузєвою системою видобутку і виробництва палива та енергії, їхнього транспортування, розподілу та використання. До його складу входять паливна промисловість (газова, нафтова, вугільна, торфова, сланцева) та електроенергетика (теплові, гідро- та атомні електростанції).

На сучасному етапі економічного розвитку найважливіша проблема – паливно-енергетична. Успішне її розв'язання визначає можливості, темпи і напрямки економічного і соціального розвитку. Значення палива для економіки будь-якої країни величезне: без нього неможливий виробничий процес, робота промисловості, сільського господарства і транспорту.

Структура паливно-енергетичного комплексу України формується з урахуванням паливно-енергетичного балансу, який відбиває територіальну специфіку видобутку (виробництва) та споживання паливних і енергетичних ресурсів. Україна належить до країн, які в недостатній мірі забезпечені власними енергетичними ресурсами, окремими видами - лише на 20 – 30 %. В той час вона має найбільш енергомістку економіку, так споживання умовного палива на душу населення становить приблизно 6,5 т, тоді як у розвинених країнах лише 4,2 - 5,5 т.

Серед паливних галузей України провідною є вугільна промисловість, яка є базою для розвитку електроенергетики, коксохімії, металургії. До її складу входять підприємства з видобутку вугілля, збагачувальні фабрики, підприємства з виготовлення вугільних брикетів.

Паливно-енергетичний баланс – це баланс виробництва, переробки та використання всіх видів енергії: мінеральної, сонячної, хвильової, вітрової, геотермальної тощо.

В енергетичному балансі країни за 2020 р. обсяг загального постачання первинної енергії становив 86,4 млн т н.е., що на 3,3 % менше порівняно із 2019 р. та на 75 % менше порівняно із 2015 р. Обсяг імпорту в 2020 р. зменшився в порівнянні з 2019 р. на 11,5 % (табл. 10.1).

Таблиця 10.1

Загальне постачання первинної енергії
(тисяч тонн нафтового еквівалента)

Показник	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019р.	2020р.
Виробництво	61614	66323	58863	60883	60452	57017
Імпорт	31575	29152	35145	33795	34708	30726
Експорт	-1447	-1427	-1944	-1462	-1841	-1246
Міжнародне бункерування	-124	-157	-251	-300	-121	-32
Зміна запасів	-1529	492	-2351	611	-3840	-63
Загальне постачання первинної енергії	90089	94383	89462	93527	89358	86402

2020 р. виробництво первинної енергії становило 57,0 млн т н.е., що на 7,5 % менше, ніж у 2015 р. та в 2,3 рази менше ніж в 1990 р. (табл. 10.1). В розрізі видів палива найбільше зменшилося виробництво вугілля та торфу, так в 2020 р. його виробництво склало 12,7 млн т н.е., що на 28,6 % менше ніж в 2015 р., а виробництво природного газу за зазначений період навпаки збільшилося – на 7 %.

Значно збільшилося виробництво вітрової та сонячної енергії, так в 2020 р. її виробництво склало 794 млн т н.е., що в майже в 6 разів більше ніж в 2015 р. Також зросло виробництво біопалива та відходів з 2,6 млн т н.е. в 2015 р. до 4,4 млн т н.е. в 2020 р. Натомість, за період 2015 – 20 рр. в 10 разів зменшилося виробництво теплоенергії.

Таблиця 10.2

Виробництво первинної енергії за видами
(тисяч тонн нафтового еквівалента)

Види палива й енергії	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.
Вугілля й торф	86808	36345	34677	33716	17423	12753
Сира нафта	5274	3707	4392	3590	2618	2476
Нафтопродукти	-	-	-	-	-	-
Природний газ	22599	15001	15638	15426	14814	15856
Атомна енергія	19849	20152	23126	23387	22985	19994
Гідроелектроенергія	904	969	1063	1131	464	650
Вітрова, сонячна енергія і т.п.	-	1	3	4	134	794
Біопаливо та відходи	360	262	262	1458	2606	4438
Електроенергія	-	-	-	-	-	-
Теплоенергія	-	-	-	-	571	56
Усього	135794	76437	79161	78712	61614	57017

У структурі власного виробництва найбільшу питому вагу мали: атомна енергія – 35,1 %, природний газ – 28 % та вугілля й торф – 22 %,

відновлювані джерела енергії (ВДЕ) – 11 %. Власне виробництво забезпечило 66,0 % обсягів загального постачання первинної енергії.

2020 р.

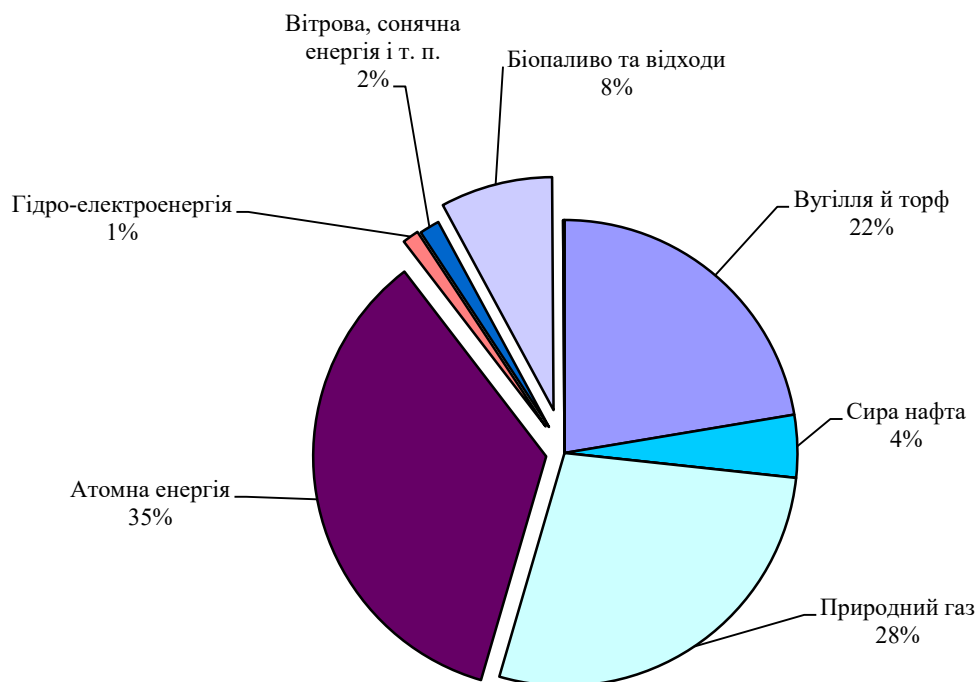

Рис. 10.1. Структура виробництва первинної енергії за видами

Таблиця 10.3

Забезпечення економіки України власними ресурсами, %

Види палива й енергії	1990 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2020 р.
Вугілля й торф	104,5	94,3	93,0	88,1	63,7	55,9
Сира нафта	9,0	39,1	22,2	31,2	91,8	59,0
Природний газ	24,6	24,1	23,8	27,9	56,9	66,5

Забезпечення економіки України власними ресурсами зменшилося за досліджуваний період по вугіллю і торфу та сирій нафті і становило в 2020 р. – 55,9 % та 59 % відповідно проти 63,7 % та 91,8 % в 2015 році. Зросло починаючи з 1990 р. забезпечення економіки України природним газом на 9,6 % проти 2015 р. та на 41,9 % проти 1990 р. (табл. 10.3).

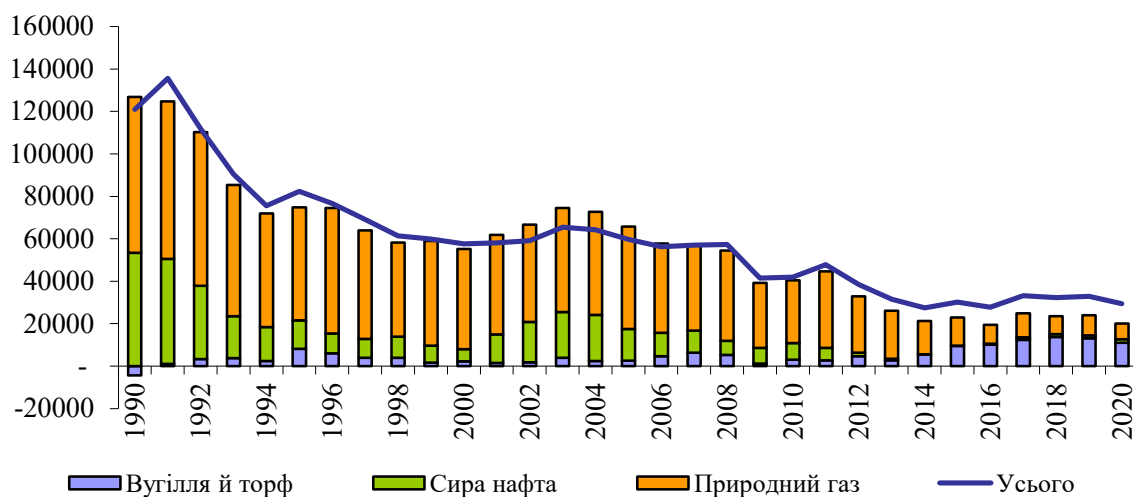

Рис. 10.2. Чистий імпорт енергії тис. т н.е.

Чистий імпорт (різниця між імпортом та експортом) первинної енергії у 2020 р. становив 29,5 млн.т н.е. та зменшився порівняно із 2019 р. на 10,3 % за рахунок зменшення імпорту вугілля та природного газу. У структурі імпорту енергії питома вага сирової нафти та нафтопродуктів була найбільшою і становила 39,1 %, вугілля – 35,9 %, природного газу – 24,0 %. У структурі експорту енергії 35,5 % обсягів займала електроенергія, 34,0 % – біопаливо та 27,4 % – сира нафта та нафтопродукти (рис. 10.2).

У секторі кінцевого споживання представлені первинна та вторинна енергія та види палива, які використовували споживачі. На кінцеве споживання палива й енергії у 2020 р. було використано 47,8 млн т н.е., що на 3,7 % менше, ніж у 2019 р. Зменшення обсягів кінцевого споживання енергії відбулось в основному за рахунок зменшення використання нафтопродуктів, вугілля, електроенергії, природного газу (табл. 10.4).

У структурі кінцевого споживання серед основних джерел енергії найбільшою залишається частка природного газу – 27,6 %, частка електроенергії складала 20,4 %, сирової нафти та нафтопродуктів – 20,3 %.

Найбільшими кінцевими споживачами палива й енергії у 2020р. були промисловість і домашні господарства, на які припадало 33,4% та 28,4% відповідно (рис.10.3).

Неенергетичне споживання у 2020р. становило 3,7 млн.т н.е., з якого 2,2 млн.т н.е. було використано як сировина для промисловості. Втрати електроенергії в електромережах енергосистем становили 10,4%, теплоенергії – 11,2%.

Таблиця 10.4

Кінцеве споживання, тис. т н.е.

	2010 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Загальне кінцеве енергоспоживання	74004	50831	51649	49911	51408	49665	47773
Промисловість	25327	16409	14955	15098	16487	16122	15956
у % до підсумку	34,2%	32,3%	29,0%	30,2%	32,1%	32,5%	33,4%
Транспорт	12627	8750	9165	9624	9453	10026	8012
у % до підсумку	17,1%	17,2%	17,7%	19,3%	18,4%	20,2%	16,8%
Домашні господарства	23813	16554	17588	16487	16201	14007	13601
у % до підсумку	32,2%	32,6%	34,1%	33,0%	31,5%	28,2%	28,5%
Сектор послуг	4643	3838	4856	4337	4742	4831	4863
у % до підсумку	6,3%	7,6%	9,4%	8,7%	9,2%	9,7%	10,2%
Сільське, лісове та рибне господарство	2036	1961	2143	1847	1880	1882	1662
у % до підсумку	2,8%	3,9%	4,1%	3,7%	3,7%	3,8%	3,5%
Інші види діяльності	10	0	31	0	0	0	0
у % до підсумку	0,0%	0,0%	0,1%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Неенергетичне використання енергії	5547	3318	2910	2515	2645	2796	3679
у % до підсумку	7,5%	6,5%	5,6%	5,0%	5,1%	5,6%	7,7%

Виробництво паливних ресурсів в Україні характеризується технологічною відсталістю, зношеністю основних засобів, значним старінням шахтного фонду, браком коштів на їх оновлення, недостатніми обсягами геологорозвідувальних робіт на нафту і газ тощо. Як наслідок,

маємо незадовільне самозабезпечення власних потреб держави паливними ресурсами – на 35 %.

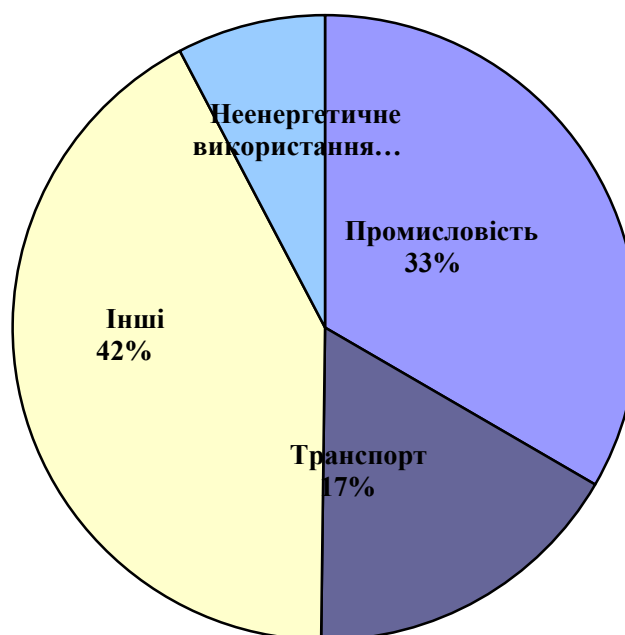

Рис. 10.3. Кінцеве споживання, 2020 р., промисловість, %

Вугільна промисловість - сукупність взаємопов'язаних між собою підприємств з видобування, збагачення й брикетування кам'яного та бурого вугілля. Запаси *вугілля* зосереджені в основному в Донецькому, Львівсько-Волинському та Дніпровському буро-вугільному басейнах. Є запаси вугілля у Харківській та Полтавській обл., а також у Закарпатській вугленосній площі. В Україні їх достатньо як для задоволення власних потреб, так і для експорту. Проте, більше третини шахт нерентабельні, тому на них зменшується видобуток. Для покриття дефіциту вугілля імпортуємо з Казахстану (для потреб коксохімічної промисловості) та Польщі.

Нафтова промисловість України складається з нафтовидобувної та нафтопереробної промисловості. Зараз основний видобуток нафти припадає на Східний нафтогазоносний регіон який на сьогодні є найпродуктивнішим за обсягами видобутку вуглеводнів в Україні. Він має

близько 85 % запасів природного газу та близько 61 % видобувних запасів нафти України. В Україні є також родовища у Передкарпатті, а також нафтогазоносні провінції на території Полтавської, Сумської та Чернігівської обл. Економічний потенціал нафтопереробної промисловості використовується на 20 – 30 % через труднощі у забезпеченні нафтою НПЗ. Їх в Україні 6 основних: Дрогобицький, Кременчуцький, Лисичанський, Надвірнянський, Одеський, Херсонський.

Газова промисловість. Промисловість природного газу включає розвідування, видобуток, транспортування, зберігання і переробку природного і суспільного нафтового газу, що видобувається разом з нафтою. Ця галузь енергетики розвивається чи не найшвидше, через що її роль в енергопостачанні постійно зростає.

Природний газ застосовується в багатьох господарствах але переважна його частина використовується в енергетиці, бо таке паливо найменше забруднює атмосферу.

В Україні запаси природного газу невеликі. В 2020 році в Україні було видобуто 20,5 млрд куб. м газу (в 2019 році – 20,1 млрд куб. м). Збільшення видобутку газу у порівнянні з 2019 роком склало 0,45 млрд м³, або 2 %. За останні два роки компанії вдалося досягти збільшення видобутку газу за рахунок проведення оптимізації процесу розробки родовищ, збільшення обсягів експлуатаційного буріння, значного збільшення кількості свердловино-операцій з інтенсифікації видобування вуглеводнів, зокрема гідрозривів пластів, операцій з використанням койлтубінгової техніки та ін.

До найбільших газових родовищ належать Щебелинське, Єфремівське, Співаковське (Харківська обл.), у Прикарпатському районі – Дащавське, Рудківське (Львівська обл.), Калузьке, Битківське (Івано-Франківська обл.). Головними резервами нарощування газодобуту в Україні є відкриття нових родовищ та запровадження нових технологій.

Торфова промисловість розміщена в основному у Поліській природно-географічній зоні. На торфі працюють ТЕС в Поліссі, він використовується як сировина у хімічній промисловості та як добрива у сільському господарстві.

Державним балансом запасів корисних копалин України враховано більше 1500 родовищ торфу із сумарними запасами близько 1,3 млрд. тонн в перерахунку на сухий торф. Найбільша кількість запасів торфів сконцентрована у Волинській, Рівненській та Чернігівській областях – понад 100-200 млн тон у кожній, а також у Львівській, Житомирській, Київській, Сумській, Полтавській по 50-100 млн тон у кожній.

Галузь електроенергетики галузь промисловості, що охоплює виробництво електроенергії, її транспортування, електромережі, котельні та інші об'єкти. Розвиток і розміщення об'єктів електроенергетики залежить від енергетичних джерел, якими користуються підприємства галузі.

Нині в Україні експлуатують три типи електростанцій: теплові, гідравлічні та атомні. В основу поділу електростанцій покладено ознаку використовуваного ресурсу:

- теплові електростанції працюють на твердому, рідкому і газоподібному паливі;
- гідравлічні електростанції використовують гідроресурси і поділяються на гідроелектростанції (ГЕС) та гідроакумуючі (ГАЕС);
- атомні електростанції використовують у вигляді палива збагачений уран та інші радіоактивні елементи.

Великі теплоелектростанції (ТЕЦ) розміщені в найбільших містах країни: Києві, Одесі та Харькові. Атомні електростанції розміщені в Запорізькій, Київській, Миколаївській, Рівненській та Хмельницькій областях. Основні гідроелектростанції знаходяться на Дніпрі (Київська ГЕС і ГАЕС –в Київській області, Канівська ГЕС – в Черкаській, Кременчуцька 40 ГЕС – в Полтавській, Дніпродзержинська ГЕС – в

Дніпропетровській, Каховська – Херсонській області та Дніпрогес – в Запорізькій області). Будується Дністровська ГЕС та ГАЕС – у Львівській області.

Отже, Україна володіє великим потенціалом енергетичних ресурсів. Однак важливим при цьому є правильне його використання, застосування паливних ресурсів відповідно до енергетичних потреб, забезпечення збалансованого виробництва

Перспективним напрямом є виробництво електроенергії на нетрадиційних джерелах енергії. Географічне положення України дозволяє розвивати вітроенергетику. Крім гір Криму і Карпат найбільші площі для спорудження ВЕС маємо на мілководних акваторіях морів, заток, лиманів та внутрішніх водойм.

Враховуючи високу залежність країни від імпортованих енергоносіїв, в першу чергу, природного газу, і великий потенціал держави, доступний для виробництва енергії одним із стратегічних напрямків розвитку енергетичного сектору України є відновлювана енергетика.

Вичерпання корисних копалин та суттєвий рівень впливу на навколишнє середовище традиційної енергетики став стимулом для пошуку і використання нетрадиційних – альтернативних джерел енергії. До альтернативних джерел енергії належать відновлювальні – енергія сонця, вітру, геотермальна, океанічна, енергія біомаси, термоядерна енергія тощо.

При використанні відновлювальних нетрадиційних джерел енергії знижуються викиди низки забруднюючих речовин, в тому числі парникових газів (в порівнянні з традиційними джерелами енергії). ВДЕ можуть також впливати на зменшення місцевого забруднення атмосфери, покращення якості повітря в містах і зонах відпочинку.

Важливим моментом сучасної енергетики є пріоритетний розвиток екологічно чистих технологій на основі відновлюваних джерел енергії (ВДЕ). Використання ВДЕ сприяє розв'язанню не тільки питань

ефективного енергозабезпечення, але й багатьох екологічних, економічних і соціальних проблем громад. Тому, використання ВДЕ – це шлях до становлення нової державної економіки, заснованої на пріоритетності інноваційного технологічного розвитку та формуванні нових можливостей й інструментів підвищення конкурентоспроможності на світових ринках.

10.3. Гірничо-металургійний комплекс

Гірничо-металургійний комплекс України представлений галузями добувної та обробної промисловості, підприємства якої виробляють руди чорних і кольорових металів, виробляють чавун, сталь, труби, кольорові метали, нерудну сировину для металургії та обробляють метал.

Гірничо-металургійний комплекс країни – другий за обсягами генератор валютної виручки в країні – закінчив 2021 рік з експортними доходами \$22,8 млрд, які склали 33,5% всього українського експорту. Загальна сума капітальних інвестицій підприємств ГМК за період 2016 - 2020 рр. перевищила \$8 млрд. Інвестиції компаній тільки у 2021 році склали більше \$2 млрд.

Таблиця 10.5

Кількість підприємств гірничо-металургійного комплексу

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	1209	1317	1358	1618	1555
Добування вугілля	140	146	108	222	132
Добування сирової нафти та природного газу	101	110	114	131	143
Добування металевих руд	44	44	39	55	65
Металургійне виробництво	3539	3863	4074	4375	4503

Продукція вітчизняного ГМК має попит у багатьох країнах світу та включає: сталі різних марок, феросплави, чавун, сталевий прокат, вироби металургійного лиття, металеві порошки, залізорудний концентрат, агломерат, обкотиші, а також сировину для цементної, будівельної, хімічної промисловості та виробництва фарб.

Гірничо-металургійний комплекс налічує значну кількість підприємств, які забезпечують і підтримують його функціонування. Так, в 2020 р. в добувній промисловості і розробленні кар'єрів функціонувало 1555 підприємств, що більше ніж в 2016 р. на 346 одиниць. На 964 підприємства стало більше в металургійному виробництві та на 10 і 12 збільшилась кількість підприємств, які займаються добуванням металевих руд та сирію нафти і природного газу. Зменшилась за відповідний період лише кількість підприємств, які займаються добуванням кам'яного та бурого вугілля (табл. 10.5).

Таблиця 10.6

Вартість основних засобів гірничо-металургійного комплексу,

млн грн

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Промисловість	3072954	2454483	3271669	3455860	4023577
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	410 018	422 959	411 806	429 722	509 923
% у промисловості	13,3	17,2	12,6	12,4	12,7
з неї					
добування кам'яного та бурого вугілля	106 901	111 321	68 932	116 324	108 750
добування сирію нафти та природного газу	132 949	129 015	145 806	176 364	196 126
добування металевих руд	151 046	161 434	174 189	107 052	170 084

Металургійне виробництво, виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування	316 369	391 933	435 258	386 818	439 224
% у промисловості	10,3	16,0	13,3	11,2	10,9

Одним з найбільш важливих завдань розвитку промисловості є забезпечення виробництва насамперед за рахунок підвищення його ефективності і більш повного використання внутрішньогосподарських резервів.

У будь-якому процесі виробництва взаємодіють два основні чинники: речовий, тобто засоби виробництва, і особистий - робоча сила. Засоби виробництва, будучи речовими елементами продуктивних сил суспільства, предметно втілюють досягнення науки та техніки. Вони беруть участь не лише у створенні споживчої вартості продукту, але і його трудової вартості.

За період 2016 – 2020 рр. вартість основних засобів промисловості зросла на 30,9 %. В добувній промисловості вартість основних засобів зросла на 24,3 %, а в металургійному виробництві на 38,8 % (табл. 10.6). Питома вага основних засобів промисловості становить 12,7%, а металургійного виробництва – 10,9%.

Проте, високий ступінь зносу основних засобів - 63,9 % у цій галузі не дозволяють їй повноцінно розвиватися. Отже, застарілі основні засоби, переорієнтація ринків збуту та запровадження carbon border tax в Євросоюзі, це три основні виклики, з якими зіштовхнулася українська промисловість в 2020 році.

Основним показником ефективності підприємств промисловості є рентабельність операційної діяльності. Так, аналіз рентабельності операційної діяльності промислових підприємств України свідчить, що в 2021 р. він становив 11,2 %. Зазначимо, що це найвищий показник за період

з 2016 – 2021 рр. Рентабельність операційної діяльності добувної промисловості і розроблення кар'єрів зроста майже в 2 рази, а металургійного виробництва в 8,8 разів (табл. 10.7).

Таблиця 10.7

Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств, %

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Промисловість	4,2	6,8	6,3	5,5	3,9	11,2
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів з неї добування	16,7	34,0	38,1	30,2	27,3	53,7
вугілля	1,6	-15,5	16,5	19,4	-9,6	22,2
сирої нафти та природного газу	14,1	66,3	59,4	43,6	23,9	38,0
металевих руд	36,3	58,2	39,3	31,2	56,3	92,3
Металургійне виробництво	3,9	1,6	1,7	-5,8	1,8	16,0

Найбільш рентабельним видом діяльності в галузі добувної промисловості і розроблення кар'єрів в 2021 р. було добування металевих руд – 92,3 %. Зростання рентабельності операційної діяльності як промисловості в цілому, так і окремих її підгалузей зумовлено не збільшення виробництва даної продукції, а зростанням цін як на зовнішніх ринках, так і на внутрішньому внаслідок порушення ланцюгів постачання товарів у світі через пандемію коронавірусу.

Показником, що характеризує динаміку обсягу промислового виробництва є індекс промислової продукції. Як показують дані статистики, за підсумками 2022 року, індекс промисловості становив 63,3 % від рівня 2021 року, що свідчить про суттєву деіндустріалізацію України під час війни.

При цьому, індекс у добувній галузі становив 62,3 %, а у металургійному виробництві – 33,5 %. Тобто глибина кризи у даній галузі сформувалась на більш негативному рівні. Серед видобувних галузей економіки, що більш резистентно відреагували на кризу війни, слід виділити: добування нафти та природного газу – 91,3 %. Найгірша ситуація спостерігається у секторі видобування руд – 21,1 %.

Таблиця 10.8

**Індекси промислової продукції за видами діяльності
(до попереднього року)**

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2022 р.
Промисловість	104,0	101,1	103,0	99,5	95,5	101,9	63,3
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	101,1	96,5	103,4	98,4	97,0	102,1	62,3
Металургійне виробництво	105,0	97,4	100,8	98,6	91,3	105,8	33,5

Частка металургії у ВВП країни становить близько 38 %, у промисловому виробництві – 27,3 %, експорті – 34,2 %. Частка металургії в податкових платежах у всі рівні бюджетів становить 38 %. Як споживач продукції та послуг суб'єктів природних монополій металургія використовує від загальнопромислового рівня 32 % електроенергії, 25 % природного газу, 10 % нафти і нафтопродуктів, її частка у вантажних залізничних перевезеннях – 20 %.

Чорна металургія охоплює виробництво чорних металів та виробів з них, а також спорідненої сировини. Кольорова металургія включає підприємства з видобутку, збагачення руд, виробництва продукції з кольорових, рідкісних і дорогоцінних металів та їхніх сплавів. Чорна металургія значно переважає у структурі зовнішньої торгівлі України (40

% обсягу експорту у чорної металургії проти 2 % у кольорової металургії у 2021 році).

Таблиця 10.9

Структура металургійного комплексу

Чорна металургія	Кольорова металургія
Видобуток та збагачення залізної та марганцевої руди	Виробництво титану та магнію
Видобуток та збагачення флюсів (вид руди)	Виробництво алюмінію
Коксохімічне виробництво	Виробництво цинку
Виробництво чавуну, сталі та прокату	Виробництво ртуті
Виробництво феросплавів	Виробництво дорогоцінних металів
Виробництво труб	

10.4. Машинобудівний комплекс

Машинобудівний комплекс - це сукупність галузей промисловості, які виробляють машини та устаткування для всіх ланок національного господарства.

Традиційне машинобудування поділяють на такі групи галузей: важке машинобудування; загальне машинобудування; середнє машинобудування; точне машинобудування; виробництво металевих виробів і заготовок; ремонт машин і устаткування.

Основною сировиною для машинобудування є продукція металургійного комплексу. Поряд з тим воно не може обійтися без великої кількості конструкційних матеріалів, які виробляють лісова, хімічна, легка галузі промисловості. Деякі види машинобудування (виробництво екскаваторів, устаткування для металургії тощо) потребують великої кількості металу, тому їх відносять до металомістких галузей комплексу.

Підприємства машинобудування в Україні споживають третину виготовленого прокату, 40 % чавунного та 2/3 сталевого литва. Більшість галузей машинобудівного комплексу відносять до трудомістких. Особливо це характерно для приладобудування, електронного машинобудування, де металу споживається мало, але необхідно затратити багато праці для виробництва продукції. На цих підприємствах зайнята велика кількість кваліфікованих працівників.

Для машинобудування характерні спеціалізація і кооперування підприємств. Це зумовлено тим, що для виробництва більшості сучасних машин (літаків, комп'ютерів, телевізорів) потрібно десятки тисяч різноманітних деталей. Налагодити їхній випуск на одному підприємстві просто неможливо. Тому машинобудівні заводи часто мають вузьку спеціалізацію.

Галузі машинобудування об'єднуються в такі групи:

1) радіотехніка, робототехніка, електроніка, конвеєро-, приладо-, верстатобудування, інструментальна промисловість та ін. Підприємства цих галузей розташовуються в промислових центрах, де є кваліфіковані кадри, науково-дослідні інститути відповідного профілю, виробнича і невиробнича інфраструктура;

2) авто-, двигуно-, тракторо-, вагонобудування, виробництво устаткування для легкої і поліграфічної промисловості. Заводи цих галузей бб знаходяться в машинобудівних центрах, де є кваліфіковані кадри, а також виробляються метал та енергія;

3) виробництво сільськогосподарських машин, хімічного устаткування, промислової арматури, будівельних і шляхових машин. Ці галузі машинобудування розміщуються ближче до районів споживання готової продукції;

4) виробництво гірничошахтного, металургійного, підйомнотранспортного устаткування, металевих виробів. Ці галузі

знаходяться біля джерел металопостачання і районів споживання готової продукції;

5) підприємства галузі металообробки (ремонт машин та обладнання, виробництво окремих нескладних металевих виробів і конструкцій). Вони орієнтуються на споживача і можуть знаходитися майже повсюди.

Транспортне машинобудування включає виготовлення та ремонт сухопутних, повітряних і водних транспортних засобів. Найбільшими центрами транспортного машинобудування є Запоріжжя, Черкаси, Львів, Київ, Кременчук, Миколаїв.

До точного машинобудування належать електроніка, електротехніка й приладобудування. Точне машинобудування характеризується низькою матеріаломісткістю, високою наукоємністю, а також трудомісткістю. Центрами точного машинобудування в Україні є Харків, Київ, Львів, Суми.

Електротехнічне машинобудування спеціалізується на випуску електричних двигунів, апаратів, приладів, кабелю та іншої продукції, що призначена для передачі і споживання електроенергії. Основні заводи розміщені в Харкові, Києві, Запоріжжі, Полтаві, Львові, Миколаєві, Донецьку тощо.

Верстатобудування вважається базовою галуззю машинобудування України. Важливі центри верстатобудування розташовані в Києві (завод верстатів-автоматів), Харкові (завод агрегатних верстатів), Одесі та Запоріжжі (верстатобудівні заводи), Житомирі (завод верстатів-автоматів). В Україні найбільші центри верстато- і приладобудування зорієнтовані на райони й центри з розвинутим машинобудуванням, науково-дослідною та конструкторською базою. Їх виробництво зосереджено в містах Київ, Харків, Дніпропетровськ, Одеса, Краматорськ, Запоріжжя, Донецьк, Львів.

Основні підприємства тракторного і сільськогосподарського машинобудування розміщені в Харкові (тракторний завод),

Дніпропетровську, Тернополі, Ромнах (завод бурякозбиральних комбайнів), Херсоні (кукурудозбиральних комбайнів), Кіровограді (тракторних сівалок), Одесі (плугів і культиваторів), Хмельницькому (кормозбиральних комбайнів).

Хімічне машинобудування, це галузь, яка виробляє апарати, машини, комплексні технологічні лінії та устаткування для хімічної промисловості. Обладнання для хімічної промисловості випускають у Києві, Сумах, Полтаві, Дніпрі, Одесі, Львові, Фастові, Дрогобичах.

Устаткування для харчової промисловості випускають у Києві, Харкові, Дніпрі, Одесі, Полтаві, Черкасах, Смілі, Львові, Сімферополі.

Легка промисловість забезпечується машинами з підприємств Харкова, Києва, Полтави, Чернівців, Херсона, Мелітополя, Одеси, ІваноФранківська, Бердичева та ін.

Транспортне машинобудування України спеціалізується на виробництві майже всіх видів транспортних засобів. Проте вітчизняне автомобілебудування зорієнтоване переважно на внутрішнє споживання. У ньому зайнято менше ніж 0,1 % від усіх працюючих у країні. У сегменті легкових автомобілів наявні здебільшого виробництва великовузлового складання іноземних марок середнього класу. Загалом в українському автомобілебудуванні працює близько 100 підприємств, найбільші з яких розташовані в Запоріжжі (ЗАЗ - легкові автомобілі), Кременчуку (КрАЗ - вантажні та спеціальні автомобілі), Черкасах («Богдан» - легкові та спеціальні автомобілі), Луцьку (виробництво автобусів, тролейбусів та електробусів під маркою «Богдан»), Києві («УкрАвто» - легкові автомобілі, «Богдан Моторс» - автобуси й тролейбуси), Чернігові (автобуси «Еталон»), Борисполі (автобуси й вантажні автомобілі БАЗ), Кам'янському (автобуси ЛАЗ та ДАЗ), Львові («Електрон» - трамваї та тролейбуси).

Суднобудування в Україні зосереджено у великих морських (Чорне, Азовське моря) та річкових (річка Дніпро) портах. Морські судна будують

у Миколаєві (завод «Океан») і Херсоні (Херсонський суднобудівний завод), річкові й морські - у Києві. Судноремонтні заводи працюють в Одесі та Маріуполі.

Найбільшими центрами ракетно-космічної та авіаційної промисловості в Україні є Київ («Антонов»), Харків (Харківський авіаційний завод), Запоріжжя («Мотор Січ»), Дніпро («Південмаш»). Загалом ракетно-космічне та авіаційне виробництво налічує понад 60 підприємств, на які припадає чверть працівників усього національного машинобудування. Потенціал авіаційної промисловості дає змогу збільшувати обсяги розробок і виробництва авіатехніки, зокрема: регіональних пасажирських та транспортних літаків; авіаційних двигунів і агрегатів; бортового радіоелектронного обладнання, яке орієнтоване на використання супутникових систем зв'язку, навігації та спостереження; вертольотів і літальних апаратів малої авіації, зокрема безпілотних. До перспективних розробок належать літаки «Ан» різних модифікацій, виробництво авіадвигунів, вертольотів.

На розміщення центрів виробництва транспортних засобів в Україні впливають такі чинники: сировинний, науковий, споживчий, транспортний, трудовий.

Серед найголовніших проблем підприємств машинобудування України, які потребують вирішення є:

1) значна зношеність устаткування на підприємствах (близько 75 %). Експлуатація застарілого обладнання знижує продуктивність виробництва та якість продукції;

2) низька активність щодо проектування та використання нових видів продукції. Так, кількість національних підприємств, які впроваджують нові винаходи у виробництво, становить трохи більше 5 % від їхньої загальної кількості;

3) відсутність в Україні цілого ряду високотехнологічних виробництв машинобудування, особливо тих, які є ключовими у зміцненні експортних позицій;

4) за якістю й використаними технологіями побутові прилади, вироби радіоелектроніки, дорожньо-будівельні та інші різноманітні товари неконкурентоспроможні порівняно із зарубіжними аналогами.

Таблиця 10.10

Машинобудівний комплекс

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	4209	5059
Обсяг реалізованої промислової продукції, млн грн	131 352	197 344
<i>у відсотках до загального обсягу у промисловості</i>	<i>6,1</i>	<i>6,1</i>
Індекси промислової продукції, відсотків до 2015 р.	101,8	103,0
Капітальні інвестиції млн грн	7645	9203
<i>у відсотках до загального обсягу у промисловості</i>	<i>6,5</i>	<i>5,1</i>
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, %	22,8	26,1
Рентабельність операційної діяльності, %	8,0	4,3

Кількість підприємств, які функціонують в машинобудівному комплексі збільшилась в 2020 р. в порівнянні з 2016 р. на 850 шт. і становила 5059 шт. Обсяг реалізованої промислової продукції машинобудівного комплексу збільшився за досліджуваний період на 50,2 %. Його частка у відсотках до загального обсягу промисловості займає 6,1 %. Збільшився також обсяг капітальних інвестицій в дану галузь на 20,4 %, питома вага якого займає 5,1 % до загального обсягу інвестицій, які направляються в промисловість. В 2020 р. збільшилась частка

підприємств, які одержали збиток до опадкування, їхня частка становила 26,1 %, в результаті чого знизилась рентабельність операційної діяльності до 4,3 % проти 8,0 % у 2016 р.

Таблиця 10.11

Виробництво техніки для сільського господарства, тис. шт

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Трактори з потужністю двигуна більше 59 кВт (крім тракторів, керованих водієм, який іде поруч, тракторів-тягачів колісних для напівпричепів, тракторів гусеничних)	2,8	3,3	3,3	2,4	1,4	0,9	1,2
Плуги	3,7	3,6	2,9	3,0	2,5	2,7	2,5
Розпушувачі та культиватори	3,4	3,8	4,0	2,9	3,9	2,5	3,2
Борони дискові	2,3	2,8	3,3	2,2	2,1	2,3	3,6
Борони (крім дискових)	5,8	8,7	9,3	10,4	5,1	5,6	6,9
Сівалки, саджалки та машини розсадосадильні	4,2	4,8	5,3	3,8	3,2	3,3	5,9
Косарки тракторні, уключаючи механізми навісні різальні, розроблені для управління або буксирування трактором	2,5	3,5	3,6	1,6	1,1	0,6	0,5
Комбайни зернозбиральні	100	154	70	47	к/с	к/с	к/с
Розбризкувачі та розпилювачі рідких і порошкоподібних речовин, що встановлюються на тракторі або тягнуться ним (крім пристроїв для поливання)	0,8	0,9	1,3	1,3	1,1	1,4	2,0
Машини для приготування кормів для тварин	63,2	75,6	49,3	30,2	17,7	15,6	6,8

Одним із напрямів машинобудівного комплексу є виробництво техніки для сільського господарства (табл. 10.11). Аналіз виробництва

даної техніки свідчить, що за період 2015 – 2021 рр. більше ніж удвічі зменшилося виробництво тракторів з потужністю двигуна більше 59 кВт, на 32,4 % зменшилося виробництво плугів, рівно в п'ять разів зменшилося виробництво тракторних косарок, в дев'ять разів зменшилося виробництво машин для приготування кормів для тварин. Поряд з цим збільшилося виробництво як дискових так і не дискових борон на 56,5 % та на 18,9 % відповідно. Більше ніж в два рази збільшилося виробництво розбризкувачів та розпилювачів рідких і порошкоподібних речовин.

Від ступеня розвитку машинобудівної галузі залежить стійкість та ефективність розвитку інших галузей і економіки України в цілому. Машинобудування є основою технічного переозброєння країни. Проте на даний час українське машинобудування відстає від розвитку галузі багатьох країн світу.

Таблиця 10.12

Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Машинобудування	8,0	9,8	7,5	8,3	4,3	4,4
виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	12,0	13,3	14,3	13,5	11,2	22,8
виробництво електричного устаткування	8,1	7,1	13,2	6,5	4,2	8,0
виробництво автотранспортних засобів	6,9	12,6	4,4	8,3	2,2	
Виробництво машин і устаткування для сільського та лісового господарства	6,0	11,1	8,3	6,6	6,3	2,0

На підприємствах машинобудівної промисловості спостерігається низька рентабельність – 4,4 % у 2021 р., що пояснюється недостатчею

обігових коштів, відсутністю централізованого фінансування, перевищенням відсоткових ставок кредитів над рентабельністю виробництва, низькою інноваційною активністю, та несприятливим інвестиційним кліматом у державі. Частка збиткових підприємств у машинобудуванні протягом останніх 5 років була понад 25 % від загальної кількості підприємств промисловості, що зазнали збитку (табл. 10.12).

10.5. Комплекс галузей хімічної промисловості

Хімічна промисловість відноситься до галузі важкої промисловості, до якої належить продукція мінеральних добрив, пластмас і хімічних композитів, штучного і синтетичного волокна й текстилю, органічних і неорганічних хімікатів, гербіцидів, хімікатів для презервування продуктів харчової промисловості, фото- і кіноплівки та реактивів для упакування, штучної гуми, засобів для миття і дезинфектантів, отрутохімікатів воєнного призначення, а також деяких експозитів.

Хімічна промисловість – галузь важкої індустрії, на підприємствах якої, застосовуючи хімічні методи переробки сировини і матеріалів, одержують різну хімічну продукцію (органічні і неорганічні хімікати, мінеральні добрива і сировину для них, содопродукти, хлор, бром, барвники, реактиви, хімічні волокна, товари побутової хімії тощо). У залежності від технології виробництва і призначення продукції хімічна індустрія підрозділяється на окремі підгалузі.

Окремі галузі хімічної промисловості мають свої специфічні особливості. Багато з них потребують великої кількості води для здійснення технологічних процесів (на виготовлення 1 т синтетичного волокна витрачається 5 тис. м³ води). Виробництво волокон є і досить трудомістким. Для інших галузей хімічної індустрії потрібна велика кількість палива чи електроенергії. Отже, галузі хімічної промисловості загалом належать до матеріаломістких, що зумовлюється великими

затратами сировини на одиницю продукції (на 1 т капролактаму потрібно 8 т сировини). Тому, розвиток і розміщення галузей чи окремих виробництв хімічного комплексу зумовлюються дією різних факторів: сировинного, паливно-енергетичного, водного, працересурсного, споживчого, екологічного та ін.

Особливістю хімічної промисловості є складна виробнича структура. Технологічні процеси поєднують близько 200 виробництв, які поділяють на чотири великі групи:

1. гірничо-хімічна промисловість;
2. виробництво хімічних речовин і хімічної продукції;
3. виробництво фармацевтичних продуктів і препаратів;
4. виробництво гумових і пластмасових виробів.

На відміну від інших галузей, основу технологічного циклу у хімічній промисловості становлять процеси хімічних реакцій. Україна займає одне з провідних місць у галузі хімічних виробництв. Хімічний комплекс використовує в значних обсягах як сировину, так і промислові відходи (чорної та кольорової металургії, нафтопереробки, лісової промисловості тощо).

У галузевій структурі хімічної промисловості виділяють: основну хімію; хімію органічного синтезу; хімію тонкого органічного синтезу; гірничохімічну промисловість; галузі з виробництва полімерних матеріалів.

Основна хімія

1. Виробництво мінеральних добрив:
  - Фосфорні (Вінниця, Суми, Одеса, Костянтинівка);
  - Калійні (Стебник (Львівська обл.), Калуш (Івано-Франківська обл));
  - Азотні (Дніпро, Горлівка, Лисичанськ, Алчевськ, Сєверодонецьк, Запоріжжя, Черкаси, Рівне, Одеса);
2. Виробництво соди:

- Кальцинованої (Слов'янськ, Лисичанськ);

- Каустичної (Слов'янськ, Лисичанськ, Красноперекопськ);

3. Виробництво сірчаної кислоти: Суми, Вінниця, Одеса, Костянтинівка, Горлівка, Дніпро, Лисичанськ.

Галузі хімічної промисловості		
Хімія органічного синтезу	Полімерна промисловість	Хімія тонкого органічного синтезу
Продукція: сажа, синтетичний каучук, шинне виробництво	Продукція: синтетичні смоли і пластмаси, склопластики, полівініл, полістирол	Продукція: синтетичні волокна, штучний шовк, штучне волокно
Центри: Київ, Дніпро, Суми, Одеса, Харків, Кременчук, Стаханів	Центри: Донецьк, Сєверо-донецьк, Запоріжжя, Дніпродзержинськ, Первомайськ	Центри: Чернігів, Київ, Черкаси, Сокаль (Львівська обл.).

Індекси галузей хімічної промисловості за 2015 - 2022 рр.

(до попереднього року)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	82,7	106,8	93,4	106,8	103,1	98,0	105,4	33,4
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	81,9	103,2	102,3	115,3	112,9	105,1	99,9	38,2
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	91,9	110,4	103,6	95,0	103,7	103,0	97,4	70,2
Виробництво гумових і пластмасових виробів	92,1	111,2	106,2	104,3	102,7	98,4	103,8	58,9

Аналіз індексів галузей хімічної промисловості свідчить, що внаслідок воєнної агресії росії проти України фіксується критичне падіння виробництва. Зважаючи на порушення ланцюгів постачання, блокаду морських шляхів експорту та зменшення попиту дана галузь стала заручником війни. Так, в 2022 р. в порівнянні з 2021 р. індекс виробництва коксу та продуктів нафтопереробки зменшився на 66,6 %. Індекс виробництва хімічних речовин і хімічної промисловості та індекс виробництва гумових і пластмасових виробів зменшилися на 61,8 % та на 41,1 % відповідно. Найменше зменшився індекс виробництва основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів на 29,8 % (табл. 10.13).

Аналогічна ситуація спостерігається при аналізі індексів промислової продукції у виробництві хімічних речовин і хімічної

продукції. Так, у 2022 р. в порівнянні з 2021 р. найбільше зазнали змін індекси виробництва основної хімічної продукції, добрив і азотних сполук, пластмас і синтетичного каучуку в первинних формах та індекс виробництва хімічних речовин і хімічної продукції, вони зменшилися на 72,9 % та на 61,8 % відповідно (табл. 10.14).

Таблиця 10.14

Індекси промислової продукції у виробництві хімічних речовин і хімічної продукції (до попереднього року)

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
1	2	3	4	5	6	7	8
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	103,2	102,3	115,3	112,9	105,1	99,9	38,2
Виробництво основної хімічної продукції, добрив і азотних сполук, пластмас і синтетичного каучуку в первинних формах	101,3	98,6	123,7	124,6	106,4	94,2	27,1
Виробництво пестицидів та іншої агрохімічної продукції	106,7	137,6	129,2	86,5	140,7	310,5	87,5
Виробництво фарб, лаків і подібної продукції, друкарської фарби та мастик	113,2	103,4	102,9	115,8	115,8	92,0	55,1
Виробництво мила та мийних засобів, засобів для чищення та полірування, парфумних і косметичних засобів	99,0	100,3	104,8	89,4	101,9	100,9	59,6
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	110,4	103,6	95,0	103,7	103,0	97,4	70,2

Найменше за зазначений період зменшилося виробництво пестицидів та іншої агрохімічної продукції і виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів, їх зменшення становило 12,5% та 29,8% відповідно.

Виробництво добрив та сполук азотних, тис. т

	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Всього	1678,2	978,6	801,2	1502,1	2303,6	2109,6
Сечовина	945,3	556,3	422,7	786,8	1159,0	949,6
Сульфат амонію	51,1	46,5	49,4	46,1	49,6	53,3
Нітрат амонію	485,4	369,1	362,3	504,8	548,2	541,6
Добрива азотні мінеральні чи хімічні, н.в.і.у.	15,9	9,9	10,3	19,5	20,9	21,0
Добрива мінеральні чи хімічні з вмістом трьох поживних елементів: азоту, фосфору та калію	105,3	38,7	88,4	127,2	132,5	130,8
Добрива тваринного чи рослинного походження	96,9	252,7	261,6	238,2	443,3	410,1

2021 рік кардинально змінив архітектуру українського та глобального ринку азотних добрив. Значне зростання цін на енергоносії зробило ринки добрив важкопрогнозованими. Так, в 2021 р. в порівнянні з 2020 р. зменшилося виробництво сечовини, сульфату амонію та добрив тваринного чи рослинного походження на 8,4%, 18,1 та на 7,5% відповідно (табл. 10.15).

У 2021 році загальний рівень споживання азотних добрив в Україні досягнув 4,75 млн тонн. Це дещо вище, ніж минулого року, коли було спожито 4,45 млн тонн. Таке збільшення дозволило українському АПК дати найкращі результати за останнє десятиліття за показником валового збору зернових та соняшнику.

Важливим фундаментальним чинником зростання ринку добрив став запуск ринку землі, адже у власну землю аграрії почали вносити більше добрив, ніж у орендовану.

10.6. Будівельний комплекс

Будівельний комплекс – це сукупність галузей матеріального виробництва і проектно-пошукових робіт, які забезпечують капітальне будівництво. До складу будівельного комплексу входять такі галузі матеріального виробництва: будівництво, промисловість будівельних матеріалів, виробництво будівельних конструкцій і деталей.

У 2021 р. індекс будівельної продукції порівняно з 2020 р. становив – 106,8%. Індекс будівельної продукції з будівництва будівель у становив 110,0% (житлових – 1119,2%, нежитлових – 105,1%), інженерних споруд – 104,6% (табл. 10.16).

Таблиця 10.16

Індекси будівельної продукції за видами (у % до попереднього року)

	Будівництво, усього	Будівлі	У тому числі		Інженерні споруди
			житлові	нежитлові	
2011	120,0	114,9	101,7	122,1	124,4
2012	92,7	93,9	93,5	94,1	91,7
2013	89,0	96,6	111,3	90,0	82,8
2014	79,6	79,6	103,5	66,3	79,7
2015	87,5	91,7	98,9	85,8	83,7
2016	117,5	120,8	117,8	123,7	114,0
2017	126,4	121,5	116,3	126,1	131,7
2018	108,6	103,5	100,9	105,7	113,6
2019	123,6	119,1	104,8	130,3	127,7
2020	105,6	93,7	83,5	100,3	115,6
2021	106,8	110,0	119,2	105,1	104,6

У 2021 р. обсяг виробленої будівельної продукції (виконаних будівельних робіт) підприємствами України становив 258,1 млрд грн

(табл. 10.16). Нове будівництво склало 29,6% від загального обсягу виробленої будівельної продукції, ремонт (капітальний та поточний) – 45,0%, реконструкція та технічне переоснащення – 25,4%.

Будівництво будівель становить 39,9% загального обсягу робіт, інженерні споруди (дороги, трубопроводи, комунікації, залізниця, тощо) – 60,1%.

Аналіз загальної динаміки галузі свідчить, що обсяг виконаних робіт у 2021 році на 27,7 % перевищив обсяги 2020 р. – що вище показника попереднього року, коли приріст до 2019 р. становив 11,2 %.

Аналіз структури будівельної продукції свідчить, що більший приріст 2021 року обумовлений значним зростанням будівництва інженерних споруд (зокрема доріг) на 27,8%.

Будівництво має вирішальне значення для економіки країни. Можна провести паралель між ефективністю будівельного сектору та економічним добробутом тієї чи іншої країни. У Європі, де макроекономічна ситуація є переважно стабільною, будівельна галузь у середньому складає 5-7% від загального ВВП.

Таблиця 10.17

**Обсяг виробленої будівельної продукції за видами
у 2019 - 2021 рр.**

	2019 р.		2020 р.		2021 р.	
	млн грн	%	млн грн	%	млн грн	%
1	2	3	4	5	6	7
Будівництво	181 698	100	202 081	100	258 074	100
Будівлі	83 589	46,0	80 626	39,9	102 894	39,9
житлові	33 209	18,3	29 084	14,4	39 148	15,2
нежитлові	50 381	27,7	51 542	25,5	63 746	24,7
з них						
будівлі транспорту та засобів зв'язку	738	0,4	770	0,4	669	0,3

будівлі промислові та склади	13 415	7,4	15 972	7,9	19 848	7,7
Інженерні споруди	98 109	54,0	121 455	60,1	155 179	60,1
Транспортні споруди	33 532	18,5	67 858	33,6	90 093	34,9
автостради, вулиці та дороги	27 075	14,9	62 127	30,7	83 957	32,5
залізниці	1 999	1,1	1 891	0,9	1 729	0,7
злітно-посадкові смуги	515	0,3	429	0,2	681	0,3
мости, естакади, тунелі та метро	2 441	1,3	2 296	1,1	2 730	1,1
порти, канали, греблі	1 502	0,8	1 116	0,6	996	0,4
Трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі	20 583	11,3	21 945	10,9	26 805	10,4
магістральні трубопроводи, комунікації та лінії електропередачі	9 288	5,1	10 059	5,0	12 429	4,8
місцеві трубопроводи та комунікації	11 296	6,2	11 886	5,9	14 376	5,6
Комплексні промислові споруди	36 639	20,2	25 333	12,5	30 746	11,9
споруди гірничопромислових та добувних підприємств	15 502	8,5	14 009	6,9	17 309	6,7
споруди підприємств електроенергетики	16 501	9,1	7 533	3,7	8 983	3,5
споруди підприємств хімічної промисловості	211	0,1	342	0,2	377	0,1
споруди підприємств металургійної промисловості	4 426	2,4	3 449	1,7	4 077	1,6
Інші інженерні споруди	7 354	4,0	6 319	3,1	7 535	2,9
з них споруди спортивного та розважального призначення	1 748	1,0	1 856	0,9	2 945	1,1

Що стосується України, то частка будівництва у вітчизняному ВВП зростала від 2,3% у 2015 р. до 3,3-3,2% у 2020-2021 рр.

Основні показники галузі

	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Кількість діючих суб'єктів господарювання	52531	56855	56926	56627
фізичні особи-підприємці	22941	24986	25293	25127
підприємства	29590	31869	31633	31500
Кількість найманих працівників, осіб	267956	285647	282799	301416
Рентабельність операційної діяльності, %	3,0	4,6	1,3	2,3

На ринку будівельних робіт працює працює 56,7 тис. суб'єктів господарювання, серед яких 44,4% будівельних організацій об'єднані в корпорації та концерни, інші працюють на ринку самостійно, 86,4 % підрядних організацій мають недержавну форму власності.

Рівень рентабельності операційної діяльності підприємств будівельної галузі у 2021 р. в порівнянні з 2020р. збільшився на 1 в.п., і склав 2,3 %, що вдвічі менше ніж у 2019 р. та на 0,7 в.п. менше ніж в 2018 р. (табл. 10.18).

10.7. Лісопромисловий комплекс

Лісопромисловий комплекс – це сукупність галузей, пов'язаних з вирощуванням і переробкою (до одержання кінцевої продукції) лісової сировини.

До складу лісопромислового комплексу входять:

- лісове господарство (займається лісовідтворенням);

- лісозаготівельна промисловість (лісопильне виробництво: Брошнів, Вигода, Надвірна, Чернівці, Рахів, Ковель, Коростень);
- лісопереробна (деревообробна) промисловість: фанерна промисловість (Львів, Київ, Чернівці), виробництво деревостружкових плит (Костопіль, Свалява, Київ, Тересва);
- целюлозно-паперова промисловість Жидачів, Рахів, Херсон, Ізмаїл, Обухів;
- лісохімічна промисловість (виробництво деревного вугілля, оцтової кислоти, скипидару, ефірних олій, формаліну, метилового спирту, кормових дріжджів (Перечин, Свалява, Коростень).

Значення лісопромислового комплексу для економіки країни, для рекреації, здоров'я людини, підтримання природної рівноваги важко переоцінити, тому проблема розвитку цієї галузі набуває пріоритетного значення в Україні. Лісове господарство охоплює всі процеси, що пов'язані з відтворенням та використанням стратегічного ресурсу – лісу, однак при цьому він займає порівняно незначне місце у промисловому виробництві країни. Підприємства лісової галузі виробляють близько 2,4 % загального обсягу промислової продукції і в них зайнято близько 4,5 % чисельності промислово-виробничого персоналу.

Україна не має достатніх запасів лісових ресурсів, що були б базою для розвитку лісопромислового комплексу. Загальна площа лісового фонду становить 10,4 млн га, в тому числі вкриті лісовою рослинністю 9,6 млн га. Лісистість території України становить 15,9 %, що значно менше, порівняно з лісистістю багатьох країн Європи. Так, у Польщі ліси займають 28,7 % площі території, Німеччині - 29, Румунії - 28,1, Франції - 27,8 %.

Україна займає 9-те місце у Європі за площею лісів та 6-те місце за запасами деревини. Запас деревини в лісах оцінюється в межах 2,1

мільярда кубічних метрів. За рік в лісах України в середньому приростає 35 мільйонів кубічних метрів деревини.

Ліси України сформовані понад 30 видами деревних порід, серед яких домінують сосна, дуб, бук, ялина, береза, вільха, ясен, граб, ялиця. Хвойні насадження займають 43% загальної площі, зокрема, сосна – 35%. Твердолистяні насадження становлять 43%, зокрема, дуб і бук – 37%.

Запас деревини в лісах оцінюється в межах 2,3 мільярда м³. За рік в лісах України в середньому приростає 35 млн м³ деревини. Середньорічний приріст деревини на 1 га у лісах Держлісагентства дорівнює 3,9 м³ на 1 гектар і коливається від 5,0 м³ в Карпатах до 2,5 м³ у степовій зоні.

Відбувається поступове збільшення запасу, що підтверджує значний економічний і природоохоронний потенціал наших лісів.

У лісах Держлісагентства запас на 1 гектарі складає близько 251 м³ (10-те місце в Європі, в Польщі – 288 м³, в Білорусі – 206 м³, в Швеції – 131 м³).

У цілому по Україні цей показник нижчий і складає 235 м³ за рахунок, у першу чергу, лісів реформованих сільськогосподарських підприємств, які зріджені та знаходяться в складному санітарному стані.

Таблиця 10.19

Основні показники ведення лісового господарства

	2010р.	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.
Вартість реалізованої лісової продукції, млн грн	3530,2	10176,9	14132,7	12846,8	12366,7
Площа рубок лісу, усього, тис. га	402,2	399,3	445,5	436,8	382,0
Площа відтворення лісів, тис. га	70,1	60,4	51,5	48,8	44,8
садіння і висівання лісу	56,1	40,4	34,6	32,1	30,2
природне поновлення лісу	14,0	20,0	16,9	16,7	14,6
Кількість лісових пожеж	3240	3813	1301	1263	2608
Площа лісових земель, пройдена пожежами, тис. га	3,7	14,7	1,5	1,1	75,0
Збитки, заподіяні лісовими пожежами, млн грн	26,7	20,2	29,5	6,8	19,1
Площа захисту лісів від шкідників і хвороб, тис. га	81,9	46,0	104,5	96,6	94,7

У державній власності перебуває майже 80% лісового фонду України, а лісові господарства Держлісагентства є найбільшими лісокористувачами. У приватній власності перебуває 0,1% лісового фонду, а у світі - 22%.

В Україні після 2018 р. почала скорочуватись площа рубок через зменшення рубок формування та оздоровлення і у 2020 р. становила 382 тис. га. У свою чергу, рубки формування та оздоровлення складають 91,2 % усіх рубок, з них 82,2 % – санітарні. У 2020 р. 48,9 % обсягу лісу-кругляку було заготовлено санітарними рубками не призначеними для комерційної заготівлі, тоді як рубками головного користування – 39,6 %. Метою очищення місць рубок є створення сприятливих умов для відновлення лісу, запобігання ерозії ґрунту, зниження рівня пожежної небезпеки та забезпечення належного санітарного стану.

Зменшення площі рубок в 2020 р. в порівнянні з 2019 р. вплинуло на зменшення вартості реалізованої лісової продукції на 3,6 %. Зменшуються також за відповідний період площі відтворення лісів, садіння і висівання лісу та площа під поновлення лісу (табл.10.19).

В Україні в 2020 р. загинула рекордна кількість лісів. Масштабні пожежі завдали катастрофічних збитків українським лісам. У 2020 р. Україна втратила 75 тис. га лісу. За останні 10 років у такій кількості лісові насадження не гинули жодного разу. Причиною виникнення лісових пожеж, у переважній частині випадків, було необережне поводження з вогнем населення.

Втрати від шкідників, хвороб та інших причин також були мали місце (близько 12 тис. га), проте вони не спричинили таких збитків, які завдав вогонь.

Таблиця 10.20

Заготівля деревини за видами лісової продукції, тис. м³

	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Кількість заготовленої деревини	21923	22530	20870	17826	17649	15934
Усі види круглого лісу	18914	19696	17887	16773	16667	15085
Діловий круглий ліс	7297	8976	9303	8996	8215	6396
Паливна деревина	11617	10720	8583	7777	8452	8689
Неліквідна деревина	3009	2834	2983	1053	982	849

Дослідження обсягів заготівлі ліквідної деревини свідчить, що в 2022 р. обсяги заготівлі зменшилися на 9,7 %, що вказує на зниження активізації лісгосподарської діяльності в країні в зв'язку з військовою агресією росії. Аналіз свідчить, що за період 2020 – 2022 рр. зменшилась заготівля практично всіх видів лісової продукції. Так, зменшилося виробництво усіх видів круглого лісу, ділового круглого лісу та неліквідної деревини на 10,1 %, 22,1% та на 19,4 % відповідно. Зросла лише заготівля неліквідної деревини на 11,7 % (табл. 10.20).

Таблиця 10.21

Заготівля другорядної лісової продукції, т

	2010 р.	2015 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.
Дикорослі плоди	121	71	8	15	14
Гриби	474	68	262	438	54
Ягоди	5731	3325	3799	2057	1672
Лікарські рослини	211	125	159	214	548
Деревні соки	2909	2390	1228	980	357
Сіно	2388	1142	733	1050	813

У лісах без заподіяння їм шкоди може здійснюватися заготівля другорядних лісових матеріалів: грибів, ягід, дикорослих плодів,

лікарських рослин, деревних соків, або, відповідно до нормативно-правових актів з ведення лісового господарства – заготівлю інших другорядних лісових матеріалів.

Аналіз свідчить, що за двадцятирічний період значно зменшилася заготівля другорядної лісової продукції. Так, заготівля дикорослих плодів, грибів, ягід, деревних соків та сіна зменшилася за відповідний період в 8,6; 8,7; 3,4; 8,1 та 2,9 разів. Збільшилася за даний період лише заготівля лікарських рослин в 2,6 разів (табл.10.21).

У 2020 році 94,5% діючих державних лісових господарств були прибутковими. Загальний чистий фінансовий результат склав 147 млн грн, а чистий дохід від реалізації продукції - 14,5 млрд грн. Водночас, державні лісові господарства формують 94% зайнятості у галузі Лісозаготівлі. Порівняно із 2019 кількість неприбуткових підприємств збільшилась з 7 до 17, а загальний чистий фінансовий результат та чистий дохід від реалізації продукції скоротилися на 48,7% та 4,8% відповідно.

Таблиця 10.22

Основні показники галузі

	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Кількість діючих суб'єктів господарювання	3422	3552	3309	3211
фізичні особи-підприємці	2439	2558	2427	2326
підприємства	983	994	882	885
Кількість найманих працівників	65473	61786	56004	55760
Рентабельність операційної діяльності, %	3,9	2,3	1,5	6,1

У 2020 році 25 державних лісових господарств мали показник віддачі від власного капіталу вище 30 %, ще 63 підприємства – вище 10 %. У свою чергу, 16 підприємств мали негативне відношення прибутку до активів, а для 211 підприємств цей показник знаходився на рівні до 6 %.

Дебіторська заборгованість підприємств до оборотного капіталу становила в середньому 27 % у 2019 році й 19 % у 2020 році, а середній показник відношення кредиторської заборгованості до активів у 2019 та у 2020 роках становив 43%.

В 2021 р. рентабельність виробничої діяльності лісогосподарської галузі зростає до 6,1% (табл. 10.22). Лісогосподарська галузь України за підсумками 2022 року отримала рекордну за час незалежності виручку від реалізації продукції у розмірі 23,5 млрд грн, що на 3,1% перевищує минулорічні показники, прибуток підприємств галузі становив 1,3 млрд грн, а сума сплачених податків та зборів – 8,9 млрд грн.

10.8. Комплекс галузей легкої промисловості

Легка промисловість є одним із стратегічних сегментів національної економіки, базовою стратегічною галуззю господарства України, яка виробляє широкий спектр товарів народного споживання, здатних задовільнити попит населення. Це один із небагатьох секторів економіки зі швидким обертанням капіталу, який до коронакризи забезпечував майже 5% бюджетних надходжень і 2,6% товарного експорту.

До початку пандемії в Україні функціонувало понад 2,3 тис. малих і середніх підприємств легкої промисловості, на яких було задіяно близько 85 тис. працівників. Річні обсяги виготовленої ними продукції досягали 22 млрд грн. Проте, за 2021 рік галузь орієнтовно втратила до 20 тис. робочих місць. Особливо постраждали бренди, які мають свій рітейл.

Галузь здатна виробляти широкий спектр товарів широкого вжитку та промислового призначення. Згідно з КВЕД легка промисловість України об'єднує 23 види економічної діяльності, які згруповано у три основні розділи:

- текстильне виробництво (ткацьке виробництво, виробництво трикотажного полотна, килимів, канатів, мотузок, нетканих матеріалів, інших текстильних виробів, крім одягу, тощо);

- виробництво одягу (виробництво одягу зі шкіри, виробництво робочого, спіднього, верхнього одягу та аксесуарів, виготовлення виробів із хутра, виробництво трикотажного і в'язаного одягу, панчішно-шкарпеткового виробів тощо);

- виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів (виробництво взуття, дублення і оздоблення шкіри, вичинка і фарбування хутра, виробництво дорожніх виробів, сумок тощо).

Крім того до галузі відноситься виробництво іграшок, фурнітури, столового посуду та ін.

Текстильна промисловість є однією з найстаріших галузей легкої промисловості. У 2019 р. у текстильному виробництві функціонувало 510 підприємств, в яких працювало 15,9 тис. осіб.

Основними підгалуззями текстильної промисловості є бавовноочисна, бавовняна, вовняна, шовкова, лляна, конопляно-джутова, трикотажна, текстильно-галантерейна, первинної обробки льону та інших луб'яних культур, промисловість нетканих матеріалів тощо. Для виробництва тканин використовують натуральні (бавовняні, вовняні, лляні та шовкові), штучні й синтетичні (віскоза, капрон, нейлон тощо) волокна. Основні центри текстильної промисловості знаходяться в Полтаві, Нікополі, Чернівцях, Івано-Франківську, Коростишеві, Херсоні, Тернополі, Рівному, Кривому Розі, Одесі, Сумах, Харкові, Кременчуці, Лубнах.

Трикотажна промисловість базується на використанні пряжі із бавовни, льону та вовни для виробництва певних видів одягу (близько 52 млн виробів).

Швейна промисловість – група виробництв легкої промисловості, що виробляють одяг та інші швейні вироби побутового та технічного

призначення із тканин, трикотажного полотна, шкіри та хутра з використанням оздоблювальних матеріалів та фурнітури. Великі швацькі об'єднання: «Україна» м. Київ; ім. Володарського м. Дніпро; ім. Воровського м. Одеса; ім. Тинякова м. Харків; «Трембіта» м. Чернівці.

Після текстильної, найважливішою підгалуззю легкої промисловості є шкіряно-взуттєва, основною сировиною для якої є природна шкіра свійських, диких і морських тварин. Проте широке використання нових синтетичних матеріалів (штучної шкіри, гуми), парусини, вовни (для валяного взуття), тканини суттєво збагатило й доповнило сировинну базу взуттєвого виробництва. Крім того, із шкіри виготовляють одяг, шорно-сідельні та галантерейні вироби, деталі для текстильних та інших машин. На розміщення шкіряного виробництва впливають і центри м'ясної промисловості, а також традиційні способи й види вичинки шкір.

Шкіряні підприємства розміщені у Харкові, Києві, Львові, Василькові (Київська обл.), Бердичеві, Миколаєві. Штучну шкіру виготовляють у Києві, Тернополі, Запоріжжі, Луцьку, шкірзамінники – в Одесі.

Хутрова підгалузь обробляє хутра лисиць, куниці, видри, норки, шкурки кролів, ховрахів, хом'яків та водяних щурів, овечі шкурки й штучне хутро та виготовляє з них хутрові та шубні вироби. У минулому вона мала переважно кустарний і сезонний характер. Тепер в Україні збудовані і працюють хутрові підприємства в Харкові, Балті (Одеська область), Краснограді (Харківська область), Тисмениці (Івано-Франківська область), Львові, Одесі, Жмеринці.

У даній підгалузі освоєно технологію облагородження овечих шкурок, що сприяє поліпшенню їх якості, зовнішнього вигляду та асортименту виробів з них. Суттєве значення має використання трикотажного штучного хутра, яке імітує натуральне хутро норки, куниці, єнота, ондатри, ягнят каракульської породи, овець тощо. В Україні штучне

хутро виготовляють Дарницький шовковий комбінат, Київське виробниче трикотажне об'єднання, фабрики в Жовтих Водах (Дніпропетровська область) і Ясіні (Закарпатська область). Нині підприємства підгалузі випускають вироби масового вжитку, вдосконалюючи технології обробки хутрової сировини із застосуванням нових сгінких барвників, впроваджуючи автоматизовані системи управління виробництвом.

Галантерейна промисловість в Україні добре розвинена – підприємства розміщені скрізь – як у великих містах, так і у невеликих населених пунктах. Їх продукція різноманітна: валізи, портфелі, сумки, мильниці, гребінці, шпильки, стрічки тощо.

Аналіз індексів галузей легкої промисловості за 2015 - 2022 рр. свідчить про значне їх зниження. Так, в 2022 р. індекси текстильного виробництва, виробництва одягу та виробництва взуття зменшилися на 44,7 %, 10,3% та на 25,9% відповідно, що свідчить про падіння виробництва у даному секторі в зв'язку з військовими діями, які відбуваються на території України.

Таблиця 10.23

Індекси галузей легкої промисловості за 2015-2022 рр.

(до попереднього року)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Текстильне виробництво	99,7	104,2	116,2	99,6	92,2	98,3	113,8	69,1
Виробництво одягу	94,7	107,7	107,3	95,6	89,8	89,6	90,4	80,1
Виробництво взуття	95,8	108,7	101,1	95,3	99,6	80,4	100,3	74,4

Аналіз стану легкої промисловості свідчить, що в 2020 р. в порівнянні з 2016 р. збільшилась кількість підприємств, які виробляють продукцію в даній галузі (+464). Як наслідок, за даний період збільшився

обсяг реалізованої промислової продукції на 12698,7 млн грн, або на 62,4% (табл. 10.24).

Таблиця 10.24

Основні показники роботи підприємств легкої промисловості

	2016 р.	2020 р.
1	2	3
Кількість підприємств	2341	2805
Обсяг реалізованої промислової продукції		
млн.грн	20344,4	33043,1
<i>% до загального обсягу у промисловості</i>	0,9	1,0
Індекси промислової продукції до 2015 р., %	107,9	99,3
Капітальні інвестиції млн.грн	1796	1202
<i>% до загального обсягу у промисловості</i>	1,5	0,7
Індекси капітальних інвестицій		
% до відповідного періоду попереднього року	167,7	67,3
Основні засоби (на кінець року), млн.грн	10543	16881
Ступінь зносу основних засобів, відсотків	50,6	47,4
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	77,0	70,0
<i>% до загальної кількості працівників у промисловості</i>	3,9	3,9
Середньомісячна заробітна плата одного штатного працівника, грн	3773	7237
Фінансовий результат до оподаткування, млн грн	1641,2	924,9
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, %	23,0	29,5
Рентабельність операційної діяльності, відсотків	8,3	3,5

Легка промисловість в загальному обсязі реалізованої продукції промисловості займає 1%, а питома вага капітальних інвестицій, які

направляються в галузь становить 0,7% до загального обсягу інвестицій промисловості.

В 2020 р. збільшилася частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування до 29,5%, проти 23,% у 2016 р. В результаті цього рівень операційної діяльності підприємств легкої промисловості зменшився до 3,5% проти 8,3% відповідно.

Більшість українських промислових підприємств характеризуються високим ступенем зносу основних засобів, а коефіцієнт оновлення залишається досить низьким. Так, ступінь зносу основних засобів в легкій промисловості є досить високим - 47,4%.

Це обумовлено рядом проблем, що мають системний характер, вирішення яких цілком залежить від державної політики підтримки галузі. Тому змінити складну ситуацію, у якій опинилася легка промисловість, можливо тільки за наявності державної системної стратегії розвитку галузі і відповідних програм, які мають забезпечити перехід галузі на інноваційну модель розвитку, орієнтовану на підвищення її конкурентних переваг і збільшення випуску конкурентоспроможної продукції.

10.9. Агропромисловий комплекс (АПК)

Формування АПК є відображенням об'єктивного процесу поєднання сільського господарства та промисловості, розвитку різних форм агропромислової інтеграції. Агропромислова інтеграція розвивається на баз спеціалізації сільського господарства за регіонами та окремими господарствами. Розвиток інтеграції сільського господарства та переробної промисловості виражається у переході від традиційних фермерських і селянських господарств до агропромислових утворень: агрофірм, об'єднань.

Сьогодні АПК має такі сфери:

1. Промисловість, що виробляє засоби виробництва для сільського господарства.

2. Власне сільське господарство;

3. Галузі по переробці сільськогосподарської сировини;

4. Виробнича та соціальна інфраструктура АПК.

Сфери АПК рідко організаційно оформлюються. Частіше за все спостерігаються сполучення сільського господарства з харчовою промисловістю та тими галузями легкої промисловості, які споживають сільськогосподарську продукцію у вигляді сировини.

В агропромисловому секторі України в 2021 р. було зайнято 2693 тис. осіб, що менше ніж в 2020 р. на 1,1% в порівнянні з 2020 р. та на 6,2 % ніж в 2015 р. В даному секторі економіки зайнято 17,2 % від всіх працюючих в національному господарстві України. В АПК було спрямовано 9,1 % від всіх інвестицій, які були направлені в економіку країни, вироблено 12,4 % валової доданої вартості, експорт агропромислової продукції становить 41% (табл. 10.25).

Таблиця 10.25

Стан агропромислового комплексу України

	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.
Кількість зайнятого населення, тис. осіб	2871	2938	3010	2721	2693
<i>у % до працівників в цілому по економіці</i>	<i>17,5</i>	<i>18,0</i>	<i>18,2</i>	<i>17,1</i>	<i>17,2</i>
Середньомісячна заробітна плата, грн	3140	7166	8738	9734	11733
<i>у % до працівників в цілому по економіці</i>	<i>74,8</i>	<i>80,8</i>	<i>83,2</i>	<i>84</i>	<i>83,7</i>
Капітальні інвестиції, млн грн	29310	65059	58555	50189	48080
<i>% до усього</i>	<i>10,7</i>	<i>11,2</i>	<i>9,4</i>	<i>9,9</i>	<i>9,1</i>
Валова додана вартість, млрд грн	239,8	361,0	356,6	393,1	580,5
<i>% до усього</i>	<i>14,2</i>	<i>12,0</i>	<i>10,4</i>	<i>10,8</i>	<i>12,4</i>
Експорт агропродовольчої продукції, \$ млн	14563	18612	22144	22199	27947
<i>% до усього</i>	<i>38,2</i>	<i>39,3</i>	<i>44,2</i>	<i>45,1</i>	<i>41,0</i>

Сільське господарство – одна з найважливіших галузей господарського комплексу України, яка відіграє важливу роль у зміцненні економіки країни, підвищенні життєвого рівня населення і вирішенні соціально-економічних проблем.

Продукція сільського господарства є ресурсною складовою виробництва у різних галузях національного господарства, а у харчовій промисловості – її основою. Від ступеня насичення ринку продовольчими товарами сільськогосподарської переробки, їхньої якості та ціни (доступності) залежить забезпечення населення продуктами харчування, що в свою чергу є однією з основних задач виробництва.

Таблиця 10.26

Випуск продукції сільського господарства

(у фактичних цінах, млрд грн)

	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.
Випуск	544	848	843	893	1366
підприємства	327	533	531	566	929
господарства населення	217	315	311	327	438

Випуск продукції сільського господарства у 2021 р. збільшився в порівнянні з 2020 р. на 52,9%, а в порівнянні з 2015 р. в 2,5 разів. Більшу частину продукції сільського господарства виробляють сільськогосподарські підприємства, їх частка в загальному випуску становить 68%.

В структурі виробництва сільськогосподарської продукції найбільшу питому вагу займає продукція рослинництва – 81,4% у 2021 р., решта припадає на галузь тваринництва – 18,6% (табл. 10.27). Серед продукції рослинництва найбільшу частку займають зернові та зернобобові культури- 38,5% і технічні культури – 28%.

У сільському господарстві у 2021р. у вдалося зібрати рекордний урожай зернових та олійних культур, що дозволило аграрному сектору

сформуванати основу для зміцнення продовольчої безпеки України та світу, та збільшення валютної виручки від експорту продукції.

За підсумком 2021 р. обсяги виробництва продукції рослинництва збільшилися на 19,9%. Сприятливі кліматичні умови дозволили отримати високу врожайність більшості сільськогосподарських культур та зібрати рекордний врожай зернових культур за рахунок кукурудзи, пшениці, а також соняшнику. Так, за даними Державної служби статистики у 2021 р. урожайність зернових культур зросла на 32,5% (рекордні 86 млн тонн), соняшнику – на 25% (рекордні 16,4 млн тонн), сої – на 24,9% (3,5 млн тонн), цукрових буряків – на 18,6% (10,9 млн тонн), ріпаку – на 14,9% (2,9 млн тонн), овочів – на 2,9% (9,9 млн тонн) та картоплі – на 2,5% (21,4 млн тонн) відповідно.

Таблиця 10.27

Структура продукції сільського господарства, %

	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.
Продукція сільського господарства	100	100	100	100	100
продукція рослинництва	75,9	78,9	79,1	77,3	81,4
культури зернові та зернобобові	32,4	33,6	35,2	33,9	38,5
культури технічні	25	28,4	28,6	26,5	28,0
картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	13	12,1	11,4	12,9	11,3
культури плодові та ягідні, виноград	2,5	2,6	2,1	2,2	2
культури кормові	1,7	1,4	1,3	1,3	1,1
продукція тваринництва	24,1	21,1	20,9	22,7	18,6
сільськогосподарські тварини (вирощування)	11,8	10,8	10,9	12	10,1
молоко	7,9	6,7	6,3	6,7	5,4
яйця	3,3	2,8	2,8	3,1	2,3

Високі обсяги валового збору повністю забезпечили потребу внутрішнього споживання та дозволили сформувати активну

зовнішньоекономічну діяльність в сфері реалізації сільськогосподарської продукції.

Станом на 10.01.2022 з початку 2021/2022 МР Україна експортувала 33,5 млн т зернових культур, що на 6,3 млн т більше ніж за аналогічний період минулого МР. У 2021 р. питома вага зернових культур у експорті країни у вартісному вимірі становила 18,1%. У рейтингу світового виробництва зернових культур Україна у 2021 р. займала 8 місце (9 місце у 2020 р.), соняшнику – 1 місце (1 місце відповідно).

Проте, в галузі тваринництва останні роки спостерігається стагнація – падіння виробництва на 4,4% у 2021 р. проти 2,5% у 2020 р. На противагу рослинництву, негативний вплив на галузь спричинений в основному зростанням цін на проміжну продукцію (кормової бази та енергоресурсів), та прагнення окремих виробників призупиняти виробництво. До того ж, висока конкуренція на внутрішньому ринку з іноземними аналогами молочної продукції, виробництво якої у переважній більшості країн субсидіюється на досить високому рівні стримувала розвиток молочної галузі.

Ще одним стримуючим фактором є низькі закупівельні ціни на молоко у господарств населення, частка яких у загальному виробництві є досить значною - 68,5%. За даними Державної служби статистики у 2021 р. закупівельні ціни на молоко у господарств населення порівняно з сільськогосподарськими підприємствами були нижчі на 17,6%.

У 2021 р. сукупний індекс витрат на виробництво сільськогосподарської продукції зріс на 40,9 %, у т.ч. продукції рослинництва – на 42,2 % та продукції тваринництва – на 36,5 %. Індекс цін на матеріально-технічні ресурси промислового походження, що споживаються сільським господарством, збільшився - на 49,1 %. У розрізі основних підвидів тваринницької продукції негативний результат мало зменшення виробництва яєць на 13 %, що менше на 3,1 % у порівнянні з 2020 р. Наслідком низької рентабельності виробництва став неврожай

зернових культур у 2020 р., що призвело до збільшення вартості кормів та змушувало виробників скорочувати поголів'я і закривати підприємства.

Топовими областями у 2021 р., які зробили свій найбільший внесок у виробництво сільськогосподарської продукції є: Вінницька (8,3 %), Дніпропетровська (6,2 %), Черкаська (6 %), Полтавська (5,9 %), Київська (5,7 %), Хмельницька (5,6 %) та Кіровоградська і Харківська області по 5,2 %.

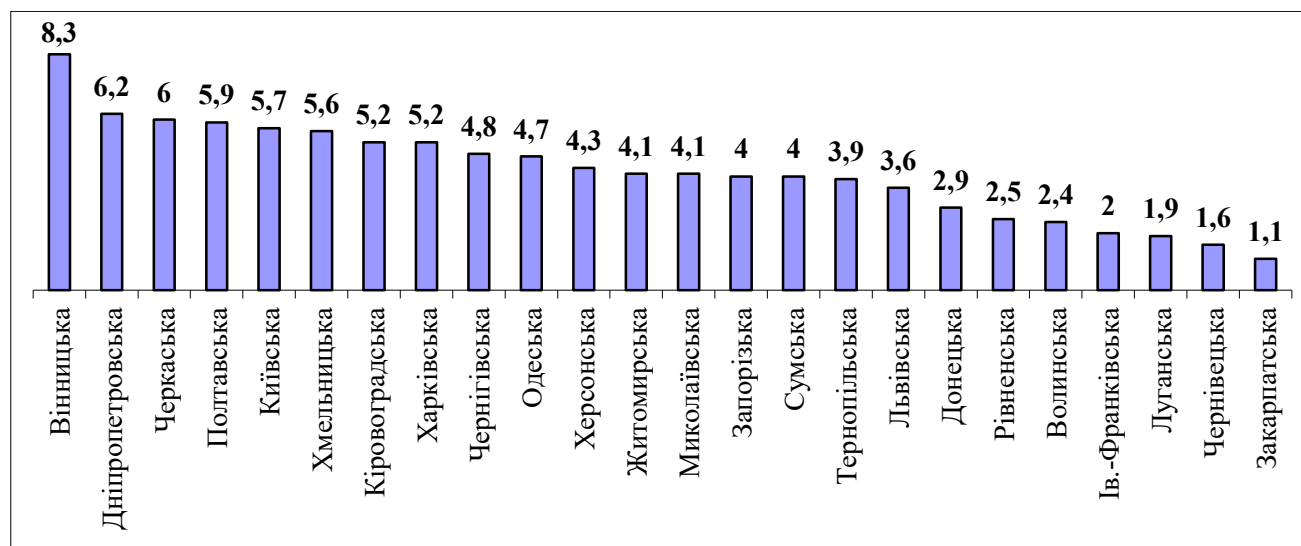

Рис. 10.4. Частка регіонів у загальному виробництві с.-г. продукції, 2021 р.

Урожайний 2021р. дав можливість виробникам сільськогосподарської продукції отримати 239,9 млрд грн прибутку, що майже в три рази більше в порівнянні з 2020 р. Зі всієї кількості підприємств, які виробляли аграрну продукцію, 88,3% закінчили рік з прибутком.

Останніми роками аграрний сектор економіки України демонструє вагомі досягнення – нарощення обсягів виробництва та експорту, високий рівень прибутковості та рентабельності виробництва. Так, в 2021 р. рівень

рентабельності всієї діяльності склав 40,3%, а операційної 36,4%, що більше в порівнянні з 2020 р. на 26,4 в.п. та на 17,4 в.п. (табл. 10.28).

Таблиця 10.28

**Основні економічні показники діяльності
сільськогосподарських підприємств**

	2015р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.
1	2	3	4	5	6
Фінансовий результат до оподаткування, млн грн	101996	70770	93554	81597	239983
Підприємства, які одержали прибуток до оподаткування					
у відсотках до загальної кількості	89,0	86,8	83,5	83,2	88,3
фінансовий результат, млн грн	127609	93550	115853	108101	248315
Підприємства, які одержали збиток до оподаткування					
у відсотках до загальної кількості	11,0	13,2	16,5	16,8	11,7
фінансовий результат, млн грн	25613	22779	22299	26504	8333
Чистий прибуток (збиток), млн грн	101912	70462	92893	81033	238807
Підприємства, які одержали чистий прибуток					
у відсотках до загальної кількості	88,9	86,7	83,5	83,1	88,3
фінансовий результат, млн грн	127526	93249	115198	107547	247143
Підприємства, які одержали чистий збиток					
у відсотках до загальної кількості	11,1	13,3	16,5	16,9	11,7
фінансовий результат, млн грн	25613	22787	22305	26514	48273
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	30,4	14,2	16,6	13,9	40,3
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	43,0	18,9	19,8	19,0	36,4

Отже, нині аграрний ринок є одним із найважливіших елементів економіки загалом, який здатний генерувати значну кількість валового внутрішнього продукту.

10.10. Транспортний комплекс

Україна має розвинуту транспортну мережу. Транспортний комплекс – це територіальне поєднання усіх видів транспорту, які взаємодіючи, забезпечують виробничі і невиробничі потреби матеріального виробництва, невиробничої сфери, а також населення в усіх видах перевезень.

До його складу входить сукупність шляхів сполучення, рухомого складу, засобів управління і зв'язку, різноманітне технічне обладнання, що забезпечує роботу всіх видів транспорту.

Виділяють такі види транспорту:

- наземний (залізничний, автомобільний, гужовий);
- водний (морський, річковий, озерний);
- повітряний;
- трубопровідний;
- електронний.

За функціональними особливостями транспорт поділяється на вантажний та пасажирський.

Вантажний транспорт – галузь виробничої інфраструктури. Не виробляючи безпосередньо матеріальної продукції, вантажний транспорт є четвертою галуззю матеріального виробництва після видобувної, переробної промисловості і сільського господарства. Жодна з названих трьох основних галузей матеріального виробництва не здатна функціонувати без транспортного забезпечення. Продукт тільки тоді готовий до споживача, коли від доставлений до споживача.

Пасажирський транспорт є галуззю невиробничої сфери і належить до інфраструктури галузей.

За призначенням виділяють транспорт загального користування, відомчий та особистого призначення.

Транспортний комплекс – це система шляхів сполучення технічних засобів перевезення вантажів і пасажирів, сервісного обслуговування транспортних перевезень, які забезпечують успішне функціонування національного комплексу країни.

В Україні розвинені всі види транспорту. На 10 тис. км. кв території припадає 372 км залізничних колій, 78 км внутрішньоводних та 1933 км автомобільних шляхів з твердим покриттям.

Головні економічні показники роботи транспорту:

- обсяг перевезень вантажів (т);
- обсяг перевезень пасажирів (осіб);
- вантажообіг (т.км).

В усіх видах економічної діяльності в 2021 р. було задіяно 7096,2 тис. працівників, у тому числі на транспорті, складському господарстві, в поштовій та кур'єрській діяльності – 611,5 тис. чол, що становить 8,6 % від зайнятих в усіх видах економічної діяльності. Найбільша кількість працівників зайнята в наземному і трубопровідному транспорті – 249,8 тис. осіб. В авіаційному транспорті зайнято 15,2 тис. чоловік, а у водному - 2,4 тис. осіб (табл. 10.29). Аналіз динаміки середньооблікової кількості штатних працівників, які працюють в вітчизняному транспортному комплексі свідчить, що починаючи з 2019 р. в два рази збільшилась кількість працівників, які працюють на авіаційному транспорті, що свідчить про розвиток даного виду транспорту.

**Середньооблікова кількість та середньомісячна заробітна
плата штатних працівників в транспортному комплексі України**

	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Середньооблікова кількість штатних працівників, тис. осіб					
Усі види економічної діяльності	7679,4	7661,5	7443,0	7345,2	7096,2
у тому числі					
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	655,2	648,4	635,1	625,8	611,5
% до усіх видів економічної діяльності	8,5	8,5	8,5	8,5	8,6
Наземний і трубопровідний транспорт	271,8	253,7	243,9	248,8	249,8
Водний транспорт	2,3	2,6	2,8	2,4	2,4
Авіаційний транспорт	8,2	8,1	16,2	16,0	15,2
Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, грн					
Усі види економічної діяльності	7104	8865	10497	11591	14014
у тому числі					
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	7688	9860	11704	11951	13837
% до усіх видів економічної діяльності	108,2	111,2	111,5	103,1	98,7
Наземний і трубопровідний транспорт	7183	9187	10705	11288	13121
Водний транспорт	7590	10467	13057	12807	14473
Авіаційний транспорт	31088	35651	27300	21685	28506

Найвищі заробітні плати отримують працівники авіаційного транспорту. Їхня заробітна плата в 2021 р. становила 28506 гривень. Найнижчу заробітну плату отримують працівники наземного і трубопровідного транспорту 13121 грн.

Протягом останніх років обсяг перевезених усіма видами транспорту вантажів коливався у межах від 1500 до майже 1600 млн т, сягнувши позначки у 2020 році 1641 млн т (табл. 10.30).

Безперечними лідерами виявилися автомобільний та залізничний транспорт. При цьому автотранспорт демонстрував незначне зростання від 1122 млн т у 2017 році до 1232 млн т у 2020 році, а залізничний та трубопровідний за цей період дещо зменшився, перевізши у 2021 році 314 млн т та 78 млн т відповідно.

Таблиця 10.30

Перевезення вантажів за видами транспорту, млн т

	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Транспорт	1582	1643	1579	1641	...
залізничний	339	322	313	306	314
автомобільний	1122	1206	1147	1232	...
водний	6	6	6	6	5
морський	2	2	2	2	2
річковий	4	4	4	4	3
авіаційний	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
трубопровідний	115	109	113	97	78

Станом на кінець 2020 року ринкові частки вантажних перевезень розподілилися наступним чином: 75% - здійснювались автомобільним транспортом, 19% - залізницею, 6% - трубопровідним. Авіаційний, морський, річковий та водний транспорт займають менше 1% у структурі перевезень (рис. 10.5).

В Україні розвинений трубопровідний транспорт, він складається з двох частин: газопроводу та нафтопроводу. За обсягом транзиту трубопровідний транспорт є першим. Найбільшим у світі транзитером природного газу є Україна. За довжиною нафто- і газопроводів лідирують США. Також найбільш довгим трубопроводом володіє Канада.

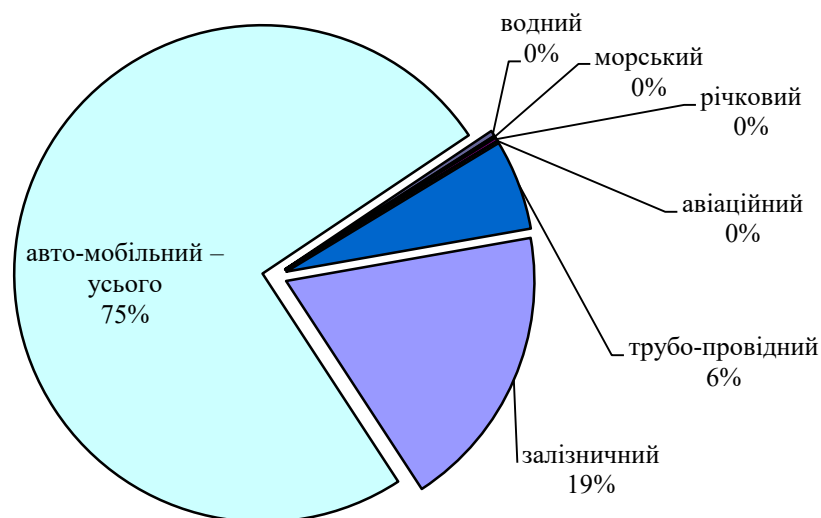

Рис. 10.5. Питома вага окремих видів транспорту в перевезенні вантажів у 2020 році, %

Таблиця 10.31

Перевезення пасажирів за видами транспорту, млн осіб

	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.	2021р.
Транспорт	4648	4487	4262	2570	2655
залізничний	165	158	155	68	81
морський	0	0	0	0	0
річковий	1	1	1	0	1
авіаційний	10	12	14	5	9
автомобільний	2019	1907	1805	1084	1475
тролейбусний	1058	1016	945	579	594
трамвайний	676	666	627	423	398
метрополітенівський	719	727	715	411	483

У 2021 р. усіма видами транспорту перевезено 2655 млн. пасажирів. У 2021 р. у порівнянні з 2017 р. кількість перевезених пасажирів усіма видами транспорту зменшилася на 43%.

Переважну частину пасажирських перевезень забезпечує автомобільний транспорт, частка якого у загальному обсязі становить 48%. Автомобільним транспортом перевезено 1475 млн осіб, що на 27% менше від обсягу 2017 року. Послугами тролейбусного та трамвайного транспорту скористалися 594 та 398 млн осіб, що менше ніж в 2017 р. на 44% та на 28,6% відповідно. Частка тролейбусного та трамвайного транспорту займає 20% та 13% відповідно (табл. 10.31, рис. 10.6).

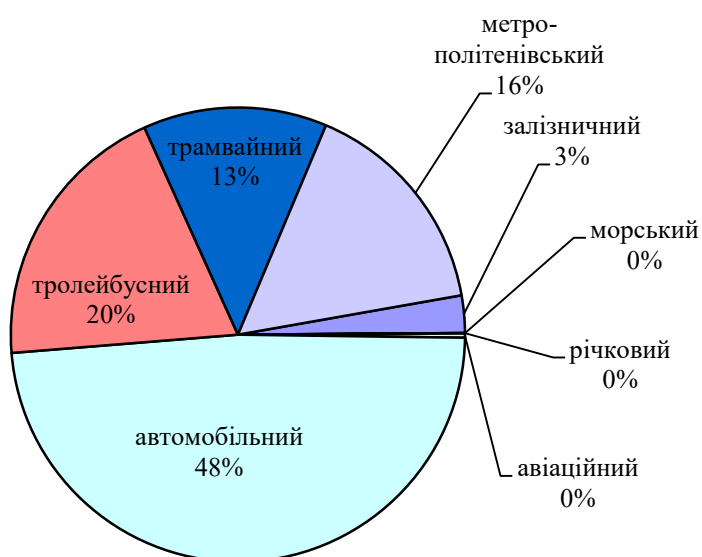

Рис. 10.6. Розподіл окремих видів транспорту у загальному перевезенні пасажирів у 2021 році, %

Сьогодні Україна має розвинену мережу залізниць, експлуатаційна довжина залізничних колій в 2021 р. складала

19,7 тис. км. Протяжність автомобільних доріг в Україні становить 161,8 тис. км. Мережа основних маршрутів поширена по всій країні і з'єднує всі великі міста України, а також надає транскордонні маршрути із

сусідніми країнами, з них з твердим покриттям - 158,4 тис. км. Довжина річкових судноплавних експлуатованих шляхів на всіх українських етнографічних землях становить 1,9 тис. км.

Таблиця 10.32

**Довжина шляхів сполучення загального користування
(на кінець року, тис. км)**

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Експлуатаційна довжина залізничних колій	21,0	21,0	19,8	19,8	19,8	19,8	19,7
Експлуатаційна довжина річкових судноплавних шляхів	1,6	1,6	2,1	1,9	1,9	1,9	1,9
Довжина автомобільних доріг	163,0	163,0	163,1	161,9	161,9	162,2	161,8
з них з твердим покриттям	159,4	159,5	159,6	158,5	158,4	158,7	158,4
Експлуатаційна довжина тролейбусних ліній	3,3	3,3	3,4	3,4	3,4	3,4	3,4
Експлуатаційна довжина трамвайних колій	1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5	1,5
Експлуатаційна довжина метрополітенівських колій, км	112,3	113,4	113,4	113,4	113,4	113,4	113,4

Експлуатаційна довжина тролейбусних та трамвайних ліній загального користування - що призначені для забезпечення руху тролейбусів та трамваїв, включаючи роз'їзди та поворотні кільця становлять 3,4 та 1,5 тис. км відповідно. Експлуатаційна довжина метрополітенівських колій становить 113,4 км (табл. 10.32).

Залізничний транспорт України є провідною галуззю в дорожньо-транспортному комплексі країни, який забезпечує вантажні та пасажирські перевезення, які здійснюються всіма видами транспорту.

За обсягами вантажних перевезень залізниці України займають четверте місце на Євразійському континенті. Вантажонапруженість

українських залізниць (річний обсяг перевезень на 1 км) в 3-5 разів перевищує відповідний показник розвинених європейських країн.

Важливість залізничного транспорту в системі транспортних комунікацій України посилюється і тим, що через територію держави пролягають основні транспортні транс'європейські коридори: Схід – Захід, Балтика – Чорне море.

Українські залізниці безпосередньо межують і взаємодіють із залізницями Молдови, Польщі, Румунії, Словаччини, Угорщини й забезпечують роботу із сорока міжнародними залізничними переходами, а також обслуговують 18 українських морських портів Чорноморсько-Азовського басейну.

Вантажообіг - це перевезення певної кількості вантажу на певну відстань за певний період, вимірюється у тонно-кілометрах (т/км). ДССУ дає подібне, проте більш детальне визначення. Вантажообіг - сума добутоків ваги перевезеного (транспортованого) вантажу (брутто) на відстань перевезення (транспортування) за кожною партією вантажу (вимірюється в тонно-кілометрах). Цей показник є дуже важливим у цілях аналізу роботи транспортних систем.

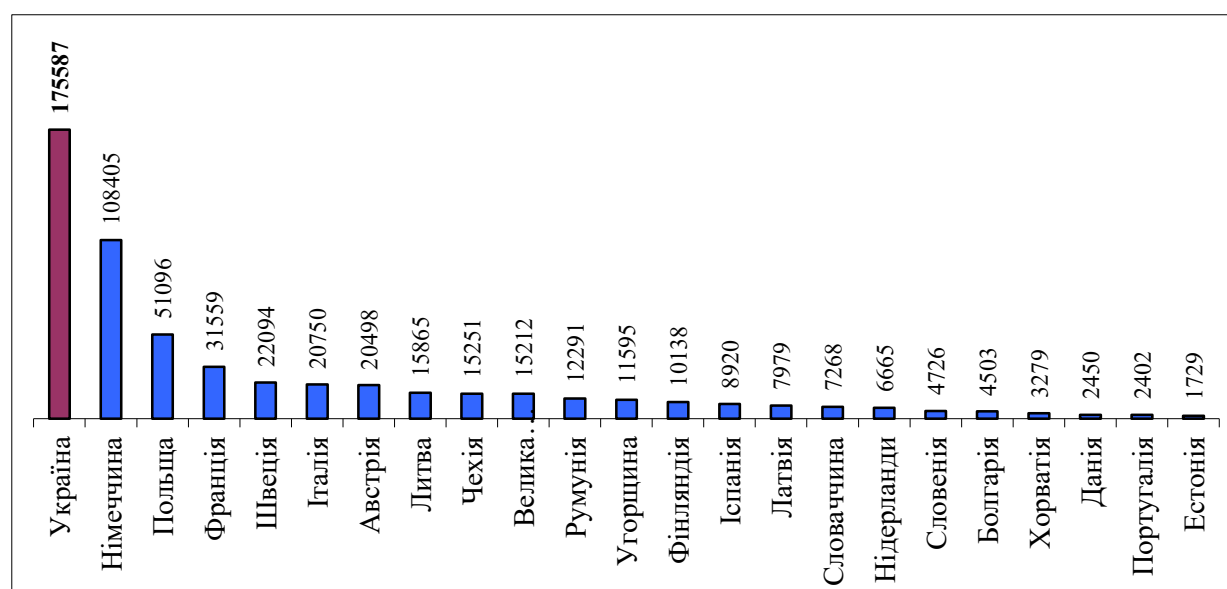

Рис. 10.7. Вантажообіг залізничного транспорту (Україна/ країни Європейського союзу, 2020 р., млн т/км)

Вантажообіг залізничного транспорту України за 2020 рік становив 175587 млн т/км. Питома вага видів транспорту у загальному вантажообігу є такою: залізничний - 60,5%, автомобільний - 14,6%, водний - 1%, трубопровідний -23,9%, авіаційний - 0,1%.

Серед багатьох країн світу, представлених на рис. 10.7 Україна займає перше місце по вантажообігу залізничного транспорту. Лідируючу позицію в світі також займає Німеччина, вантажообіг даної країни становить 108405 млн т/км. Такі країни як Польща, Франція мають набагато нижчий товарообіг ніж Україна та Німеччина – 51096 млн т/км та 31559 млн т/км. Інші країни світу взагалі мають низький товарообіг (рис. 10.7).

Основною причиною зростання вантажообігу є зростання середньої дальності перевезення вантажів.

Близько 20% всього обсягу вантажу та більше 50% вантажообігу припадає на залізничні перевезення. У структурі вітчизняного вантажообігу залізничним транспортом переважають експортні перевезення. Третина усього вантажообігу залізничним транспортом припадає на внутрішні перевезення. Частки імпорту та транзитних перевезень є незначними.

10.11. Соціальний комплекс

Соціальний комплекс - особливий сектор економіки країни, являє собою сукупність галузей виробництва та видів діяльності, що забезпечують безпосередньо головну продуктивну силу – людину, а в регіональному вимірі – всього населення даної території.

Соціальний комплекс складається з двох достатньо відмінних між собою секторів господарства – соціальної інфраструктури та виробництва товарів споживання.

Основними цільовими функціями соціального комплексу є:

- забезпечення життєдіяльності людей, створення умов існування та відтворення робочої сили;
- забезпечення цілісності регіональної соціально-економічної системи;
- забезпечення основних демократичних свобод людини (право на життя, житло, освіту, охорону здоров'я, свободу слова, соціальне забезпечення на випадок втрати працездатності);
- забезпечення певного рівня соціально-економічного розвитку регіону;
- забезпечення продуктивності зайнятості;
- забезпечення тривалого періоду працездатності;
- формування освіченого і висококваліфікованого кадрового потенціалу розвитку економіки;
- створення умов щодо оптимізації міграційних потоків населення;
- створення умов збалансованого розвитку сільської та міської мереж розселення.

Галузевий склад соціального комплексу:

- соціальна інфраструктура;
- виробництво товарів споживання.

Соціальна інфраструктура складається з матеріально-побутових послуг населенню – торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування, житлово-комунального господарства та соціально-культурних послуг – охорона здоров'я, освіта, наука, культура, туризм, фізична культура і спорт, рекреаційний комплекс, інформаційні послуги.

Житлово-комунальний комплекс задовольняє потреби населення країни у житлі. Статистичні дані свідчать, що рівень забезпеченості житлом в Україні утричі нижчий від стандартів ООН. У середньому на одну особу припадає 24,5 м² житла, - в Європі ці показники практично удвічі вищі. На жаль, державні програми фактично не фінансуються.

Основою житлово-комунальної інфраструктури України є житловий фонд, який станом на 2020 р. налічував 17408 тис. квартир загальною площею 1014,8 млн м², що більше ніж у 2015 р. на 3,1% (табл. 10.33).

Таблиця 10.33

Житловий фонд України

Роки	Загальна площа, млн м ²	У середньому на одну особу, м ²	Кількість квартир, тис. од
2015	973,8	22,9	16886
2016	977,9	23,1	16912
2017	984,8	23,3	16987
2018	993,3	23,7	17100
2019	1011,4	24,2	17380
2020	1014,8	24,5	17408

В Україні трьома видами формальної післясередньої освіти є професійна (професійно-технічна) освіта, фахова передвища освіта та вища освіта.

В 2022/23 рр. за даними ЄДЕБО в Україні нараховувалося 283 університета, академій та інститутів та 347 коледжів, технікумів, училищ (рис. 10.8). Публічну політику у сфері вищої освіти формує та реалізує Міністерство освіти і науки України (МОН). Під управлінням МОН перебуває 157 державних ЗВО. Інші державні заклади вищої освіти підпорядковуються іншим міністерствам та відомствам. На початок 2022 р. в Україні 984,1 тис. осіб здобували вищу освіту рівнів молодшого бакалавра, бакалавра та магістра. Більшість студентів (861,7 тис. осіб) навчалися у закладах вищої освіти державної форми власності, менше (96,5 тис. осіб) - у приватних закладах вищої освіти, ще менше студентів (19,5 тис. осіб) налічувалося у закладах вищої освіти комунальної форми

власності. здобували вищу освіту вищевказаних рівнів у фахових коледжах різних форм власності 6,4 тис. студентів.

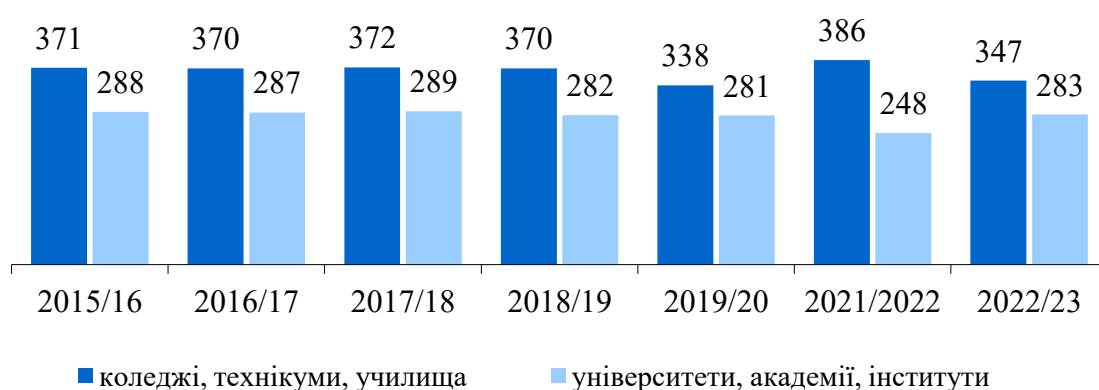

Рис. 10.8. – заклади передвищої та вищої освіти

Важливим етапом для цілісного розвитку дитини є дошкільна освіта. На сьогоднішній день її зміст органічно пов'язаний з ідеями Нової української школи: в умовах шкільної реформи він забезпечує наступність між дошкільною та початковою освітою. В Україні у системі безперервного навчання дошкільна освіта є обов'язковою. В 2022 р. в Україні працювали 14 тис. закладів дошкільної освіти (рис. 10.9).

В Україні протягом 2015-2022 рр. прослідковується тенденція щодо скорочення закладів дошкільної освіти з 14,8 тис. у 2015 р. до 14 тис. у 2022 р. Зазначимо, що у 2020 р. в Україні була найвища кількість таких закладів – 15,3 тис. У Державній службі якості освіти зазначають, що однією із основних причин зменшення кількості закладів дошкільної освіти є зменшення в громадах кількості дітей дошкільного віку за цей період.

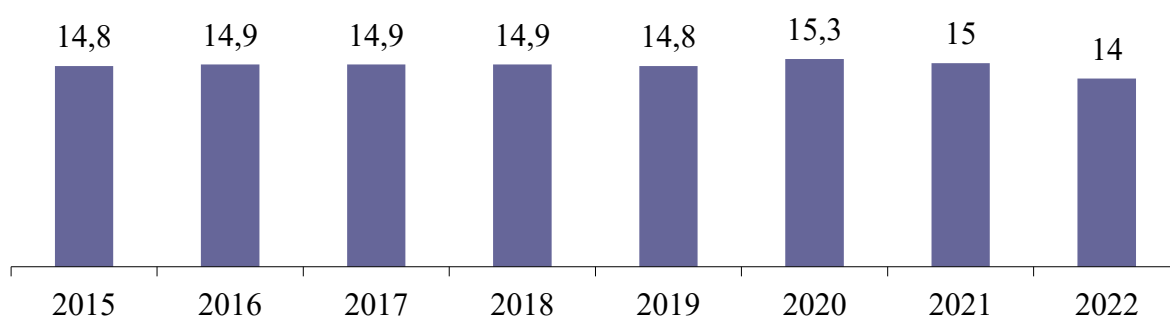

Рис.10.9. Кількість закладів дошкільної освіти, тис

Загальна середня освіта в Україні є державною політикою, системою заходів, матеріального, практичного і теоретичного забезпечення з надання освітніх послуг у загальних середніх навчальних закладах, а також система навчальних закладів, що надають такий освітній рівень.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України у 2001 р. розпочався поступовий перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру та 12-річний термін навчання, який передбачає розвантаження учнів протягом кожного навчального року, створення умов для зміцнення їхнього здоров'я, оновлення змісту освіти, перехід на компетентніший підхід до самої організації навчального процесу.

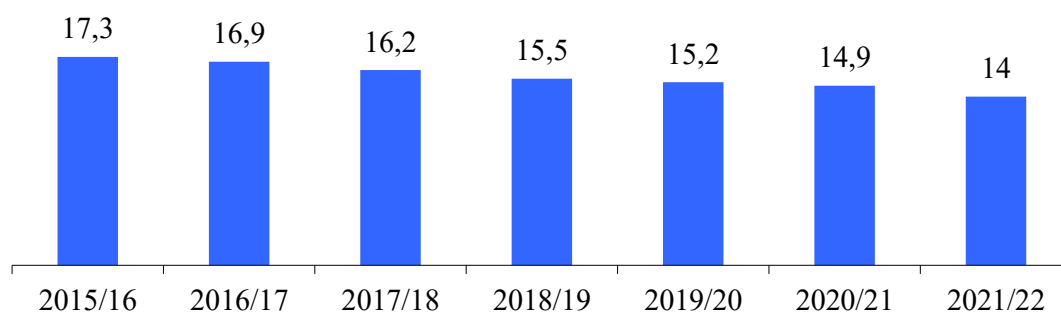

Рис. 10.10. Кількість закладів загальної середньої освіти

За період 2015-2016 рр. кількість навчальних закладів загальної середньої освіти становила 17,3 тис. Проте у 2021-2022 рр. кількість таких закладів зменшилася до 14 тис. (рис. 10.10).

Станом на 2022 рік структура освіти в Україні, регламентована Законом України «Про освіту» і передбачає: дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту.

Аналіз розподілу кількості учнів, слухачів та студентів закладів освіти України за Міжнародною стандартною класифікацією освіти МСКО

2011 за період 2015-2022 рр. свідчить про скорочення чисельності учнів, які отримують дошкільну та початкову освіту.

Таблиця 10.34

Розподіл кількості учнів, слухачів та студентів закладів освіти України за Міжнародною стандартною класифікацією освіти МСКО 2011

Рівні освіти за МСКО	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22
назва							
Дошкільна освіта	1291207	1300129	1303787	1278237	1230398	1150545	1111358
Початкова освіта	1599250	1644263	1676550	1724664	1724705	1722098	1695406
Перший етап середньої освіти	1708172	1743530	1796094	1845424	1914425	1984601	2031830
Другий етап середньої освіти	617692	591448	580754	599124	625026	631821	633977
Післясередня не вища освіта	117922	106831	92289	83414	76998	77539	77526
Короткий цикл вищої освіти	427471	408732	398721	383710	355994	356963	370027
Бакалаврат або його еквівалент	855683	800450	774076	746330	726336	702915	692516
Магістратура або її еквівалент	322116	377572	365768	392210	357376	247633	266445
Докторантура або її еквівалент	30308	27755	26432	23974	26358	25668	26389

Також за даний період зменшилася чисельність студентів, які отримують ступінь бакалавра, проте збільшилася кількість слухачів, які отримують ступінь магістра та докторанта (табл. 10.34).

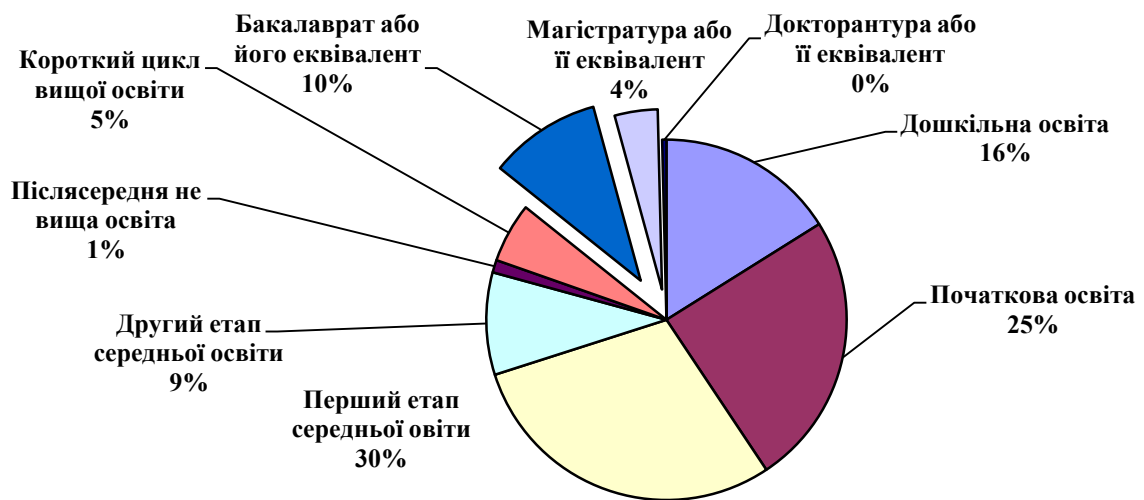

Рис. 10.11. Питома вага рівнів освіти за МСКО

Питання для самоконтролю

1. Що таке міжгалузеві комплекси? На які види вони поділяються?
2. Що таке паливно-енергетичний комплекс?
3. Охарактеризуйте сучасний стан розвитку гірничо-металургійного комплексу України.
4. Які складові має машинобудівний комплекс? Охарактеризуйте рівень його розвитку.
5. Наведіть характеристику комплексу галузей хімічної промисловості України.
6. Що включає в себе будівельний комплекс? Охарактеризуйте сучасний рівень його розвитку.
7. Охарактеризуйте поняття та склад лісопромислового комплексу.
8. Наведіть характеристику галузей легкої промисловості України.
9. Які основні зони спеціалізації сільського господарства вирізняють в Україні?

10. Назвіть економічні показники роботи транспорту.
11. Яким чином проводиться формування міжгалузевих комплексів?
12. Охарактеризуйте типи міжгалузевих комплексів.
13. Охарактеризуйте паливо-енергетичні, рудні, нерудні ресурси та їх потенціал в Україні.
14. Охарактеризуйте водні, земельні, лісові, рекреаційні ресурси та їх потенціал в Україні.
15. Охарактеризуйте трудові ресурси, трудовий потенціал України, демографічні передумови в регіональному аспекті.
16. Дайте загальну характеристику паливо-енергетичного комплексу України, розміщення і регіональна структура.
17. Нафтова промисловість України, розміщення і регіональна структура.

МОДУЛЬ 3. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ ТА РЕГІОНАЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА

ТЕМА 11. КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІСТЬ ЕКОНОМІКИ РЕГІОНІВ

11.1. Регіон як основний об'єкт регіональної економіки.

Діагностика регіонального розвитку

11.2   Методика оцінки конкурентних позицій регіону

11.1.   Регіон як основний об'єкт регіональної економіки.

Діагностика регіонального розвитку

Основною методологічною проблемою дослідження регіонального розвитку вважають відсутність загальновизнаного трактування поняття «регіон» з точки зору економічної теорії.

Район має чітко окреслені межі, зумовлені територією тих адміністративних одиниць (областей, районів, округів), які входять до його складу. Регіон таких меж може і не мати. Багато вчених досліджуючи поняття «регіон», знаходили різні відтінки цього значення, але загальним виявилось те, що за основу приймалися такі ознаки, як територія, спеціалізація й наявність економічних зв'язків.

Під регіоном розуміють будь-яку частину національної економіки, що відрізняється характером економічних операцій і місцем у територіальному розподілі праці, а саме:

- регіон не має національних меж;
- у регіоні не здійснюються деякі види економічної діяльності, властиві тільки національній економіці (витрати на оборону, немає національного банку, національної грошової системи і т.д.).

Крім цього на території регіону можна виділити три типи інституційних одиниць: регіональні одиниці, центр інтересів яких знаходиться в даному регіоні, і більшість їхньої діяльності відбувається в цьому регіоні. Серед регіональних одиниць знаходяться:

- домашні господарства, корпорації, розташовані в даному регіоні, місцева і центральна влада, в тій частині її діяльності, де чітко може бути виділена регіональна складова (система державного соціального страхування, наприклад);

- мультирегіональні одиниці, центром інтересів яких є більше ніж один регіон або навіть національна економіка. У такому положенні знаходиться безліч корпорацій і некомерційних організацій;

- національні утворення, центр інтересів яких розташований за межами навіть міжрегіонального ареалу, хоча їх діяльність істотно впливає на економічну активність в регіоні.

Це відноситься до центрального уряду в тій частині діяльності, яка має національний, надрегіональний характер (система національної оборони, наприклад) і не піддається регіональному розподілу, і загальнонаціональним і міжнародним корпораціям, сфера інтересів яких набагато ширше за конкретний регіон або навіть окремої національної економіки.

Розглядаючи методологічні аспекти, важливо визначитися з понятійним інструментарієм, і в першу чергу з поняттям - регіон. Справа в тому, що й у вітчизняній, і в закордонній науковій літературі немає чіткого визначення даного поняття, що є однією з причин різноманіття напрямків і методологічних концепцій у сучасних регіональних дослідженнях в Україні і за кордоном. Дуже різноманітними і інколи суперечливими є визначення поняття -регіон, як у науковій, так і у навчальній літературі. В економічній літературі найчастіше присутні два поняття регіону, причому досить часто між поняттями -регіон і -район ставиться знак рівності.

Так, окремі автори під регіоном мають на увазі певну територіальну частину економіки країни, яка відрізняється географічними умовами і природно-ресурсною спеціалізацією. Ці райони є відносно замкнутими як у виробничо-технічному, так і в економічному відношеннях. Інші під

регіоном розуміють одиницю адміністративного розподілу країни: область, місто, адміністративний район.

Про неоднозначність та різноманітність напрямків та методологічних концепцій у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі щодо визначення предмета регіональної економіки говорить той факт, що в сучасних регіональних дослідженнях існує біля 100 тлумачень понять «регіон» та «район». При цьому з одного боку існують визначення «регіон» без чіткого наукового обґрунтування, а з іншого боку – надто складні. Поняття «регіон» більш еластичне і зручніше для вживання. В країнах заходу майже виключно вживається термін «регіон». Багато дослідників сходиться на думці, що термін «район» та «регіон» слід вважати синонімами.

У рамках Європейського економічного співтовариства розроблене загальне для всіх країн поняття «*regionu*». Це територіально спеціалізована частина національного господарства, країни, що характеризується єдністю і цілісністю відтворювального процесу.

Регіон як складна система включає в себе такі структурні елементи:

- природне середовище;
- виробничу сферу;
- соціальну сферу.

У 1996 році більше 300 європейських регіонів з різними територіями та політико-адміністративним устроєм, що представляють інтереси понад 400 млн своїх громадян, прийняли Декларацію про регіоналізм в Європі. Головний мотив ухвалення Декларації прагнення до подальшої регіоналізації в інституційних межах своїх країн. Ініціатором ухвалення була Асамблея регіонів Європи. У декларації зазначено, що поняття «регіон» відповідає принципу політичної самобутності, яка може набувати різних політичних форм, що відображають демократичну волю кожного регіону. ЄС визнає регіони держави-члена і регіональні асоціації як активних учасників своєї політики.

У світовій практиці розрізняють наступні *типи регіонів*:

- ✓ депресивні - демонстрували у минулому відносно високі темпи розвитку економіки та соціальної сфери;
- ✓ стагнаційні - характерні доволі низькі або нульові темпи розвитку;
- ✓ піонерні – регіони нового освоєння;
- ✓ програмні (планові) - на них розповсюджуються цільові програми розвитку; їхні контури не співпадають по території з регіонами єдиної сітки;
- ✓ унікальні (проблемні та проектні) - проектні пов'язані з реалізацією великих новобудов, проблемні характеризуються дуже низькими темпами розвитку.

Усі ці класи регіонів безумовно мають територіальні масштаби. Тому їх відносять до двох типів:

1) мікрорегіони, або первинні, найменші економічні регіони, де зберігаються ознаки власне регіону. Якщо такий регіон поділити, то його частини не будуть мати ознак регіонів.

2) економічні регіони найвищого рангу, які власне й утворюють генеральну схему регіонального поділу країни і є в ній макроелементами.

Для оцінки економічного розвитку регіону використовується шість груп показників: виробничо-економічні, структурні, інвестиційні, інституціональних перетворень і розвитку підприємництва, зовнішньоекономічні, науково-інноваційні:

Виробничо-економічні показники відображають місце регіону в національній економіці, результати і тенденції функціонування господарського комплексу регіону, виявляють потенційні загрози в галузях господарства.

Структурні показники характеризують структуру господарського комплексу, що дозволяє оцінити спеціалізацію регіону, раціональність структури на макрорівні з позицій сталості економіки. Структурні

показники вказують на негативні відхилення в макропропорціях господарського комплексу території.

Інвестиційні показники дають уявлення про темпи та структуру інвестування економіки регіону за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел.

Показники інституціональних перетворень відображають рівень конкурентного середовища, характер зміни форм власності у галузях господарського комплексу, роль малих підприємств в економічному розвитку.

Зовнішньоекономічні - розкривають експортний потенціал регіону, його роль у зовнішньоекономічних зв'язках держави, структуру експорту та імпорту, конкурентоспроможність продукції галузей господарського комплексу.

Науково-інноваційні - характеризують тенденції розвитку наукового потенціалу, рівень сприйнятливості сфери виробництва до інновацій, знос основних засобів.

11.2. Методика оцінки конкурентних позицій регіону

В умовах глобалізації світовий ринок за своєю природою є ринком покупця, де діє безліч суб'єктів підприємництва та високий ступінь конкуренції. Тому вивчення конкурентоспроможності регіонів, включених у систему географічного поділу праці, - важливе завдання регіональної економіки. Знаючи сильні та слабкі сторони конкурентів, можна оцінити їхній потенціал, визначити цілі й стратегію. Майже всі видатні економічні успіхи ґрунтуються на концентрації власних кращих сил на протипагу слабких місць конкурентів.

Найбільш фундаментальні праці з теорії конкуренції належать американському економістові Майклу Портеру, який стверджує, що конкурентні переваги конкретної фірми в певному регіоні (країні)

полягають у чотирьох основних *властивостях (детермінантах)*, що формують середовище, у якому конкурують місцеві фірми:

- *факторні умови* - ті конкретні фактори (природні ресурси, кваліфіковані кадри, капітал, Інформація тощо), властиві регіону, які необхідні для успішної конкуренції в даній галузі;

- *умови попиту* - високий чи низький на внутрішньому ринку регіону попит на продукцію або послуги, пропоновані галуззю;

- *споріднені та підтримуючі галузі* - наявність або відсутність у регіоні споріднених або підтримуючих галузей, конкурентоспроможних на світовому ринку

Споріднені галузі - такі, де у фірм є загальні види діяльності, не пов'язані з безпосереднім виробництвом (канали збуту, розвиток технологи тощо) Приміром, виробництво легкових автомобілів, легких вантажівок і автотранспорту.

Підтримуючі галузі - галузі, що постачають сировину, напівфабрикати та комплектуючі для виробництва даної галузі. Наприклад, виробництво шин для автомобілебудування

- *Стратегія фірм, їх структура та конкуренція* - важливо знати, як створюються та керуються фірми, який характер конкурентів на внутрішньому ринку

- Регіони мають більше шансів на успіх у тих галузях та їх групах (кластерах), де «національний ромб» (сукупність детермінант конкурентної переваги як системи) має найбільш сприятливий характер (рис. 11.1).

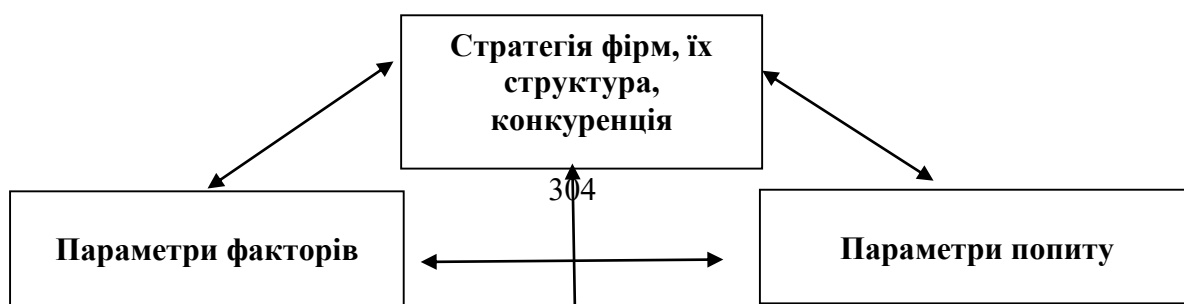

Рис. 11.1. «Національний ромб» за М. Портером

Крім того, слід враховувати ще два змінних параметри, що теж впливають на конкурентну обстановку в регіоні:

- *випадкові події*, які керівництво фірм та органи управління регіону не можуть контролювати («прориви» в технологіях, політичні катаклізми за кордоном, зміна попиту та пропозиції на зовнішніх ринках тощо):

- дії *органів управління регіону*, у тому числі антимонопольна політика, протекціонізм тощо.

Зростання рівня життя в регіоні прямо залежить від здатності його компаній домагатися продуктивного використання ресурсів, причому постійно збільшуючи ефективність. Фірми повинні безупинно збільшувати продуктивність існуючих галузей, підвищуючи якість продукції, додаючи їй нових необхідних властивостей та характеристик шляхом удосконалення технології та підвищення продуктивності праці.

На думку М. Портера, дешева робоча сила та «сприятливий» обмінний курс валют не визначають конкурентоспроможність. Будь-яка країна прагне підтримувати високу зарплату та призначати високі ціни на свої товари на міжнародних ринках. Розширюючи експорт за рахунок низької зарплати та слабкої валюти й одночасно імпортуючи складні товари (виробляти які країна не може досить продуктивно, щоб змагатися із закордонними конкурентами), можна досягти збалансованої зовнішньої торгівлі та навіть позитивного торговельного сальдо. Але при цьому рівень життя в країні буде падати. Заснування фірмами даної країни (регіону)

закордонних філій може підвищити продуктивність економіки, якщо тільки за кордон переводяться менш продуктивні види виробництва або за кордоном здійснюється вузькоспеціалізована діяльність (скажімо, обслуговування продукції або п підготування до місцевих умов), яка дозволяє краще закріпитися на закордонному ринку. У такий спосіб можна збільшити експорт і отримувати додатковий прибуток, який уливається в місцеву економіку та підвищує національний (регіональний) доход.

Спираючись на дослідження М. Портера, можна виділити чотири *особливі стадії конкурентоспроможності регіональної економіки* (рис. 11.2), що відповідають чотирьом основним рушійним силам, або стимулам, які визначають її розвиток в окремі періоди часу. Це стадії факторів виробництва, інвестицій, нововведень і багатства (рис. 11.2). На перших трьох стадіях відбувається зростання конкурентоспроможності економіки, що, як правило, супроводжується зростанням добробуту населення. Четверта стадія, на якій головною рушійною силою економіки стає нагромаджене багатство (що має властивість розтрачуватися), означає поступове сповільнення зростання та в кінцевому підсумку падіння.

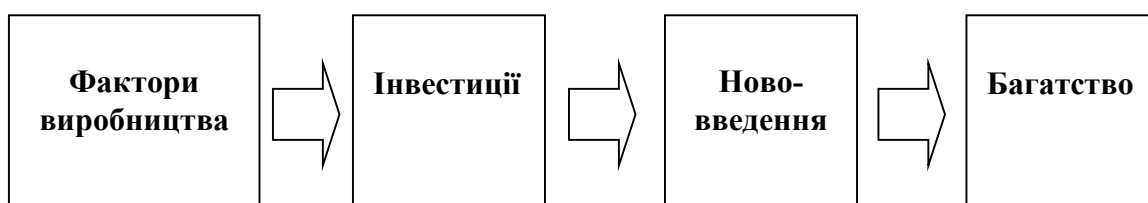

Рис. 11.2. Стадії конкурентоспроможності регіональної економіки

Згідно з дослідженнями М. Портера, стадії багатства вже досягли такі промислово розвинені країни, як США та Великобританія, а також деякі країни Західної Європи.

Регіональну конкурентоспроможність можна також розглядати як можливість регіону виробляти товари і послуги, які відповідають вимогам національного і світового ринків при одночасному збільшенні реальних доходів населення. Розрізняють певні рівні конкуренції та

конкурентоспроможності регіонів (рис. 11.3). На кожному з цих рівнів можуть використовуватись різні критерії для оцінки конкурентоспроможності.

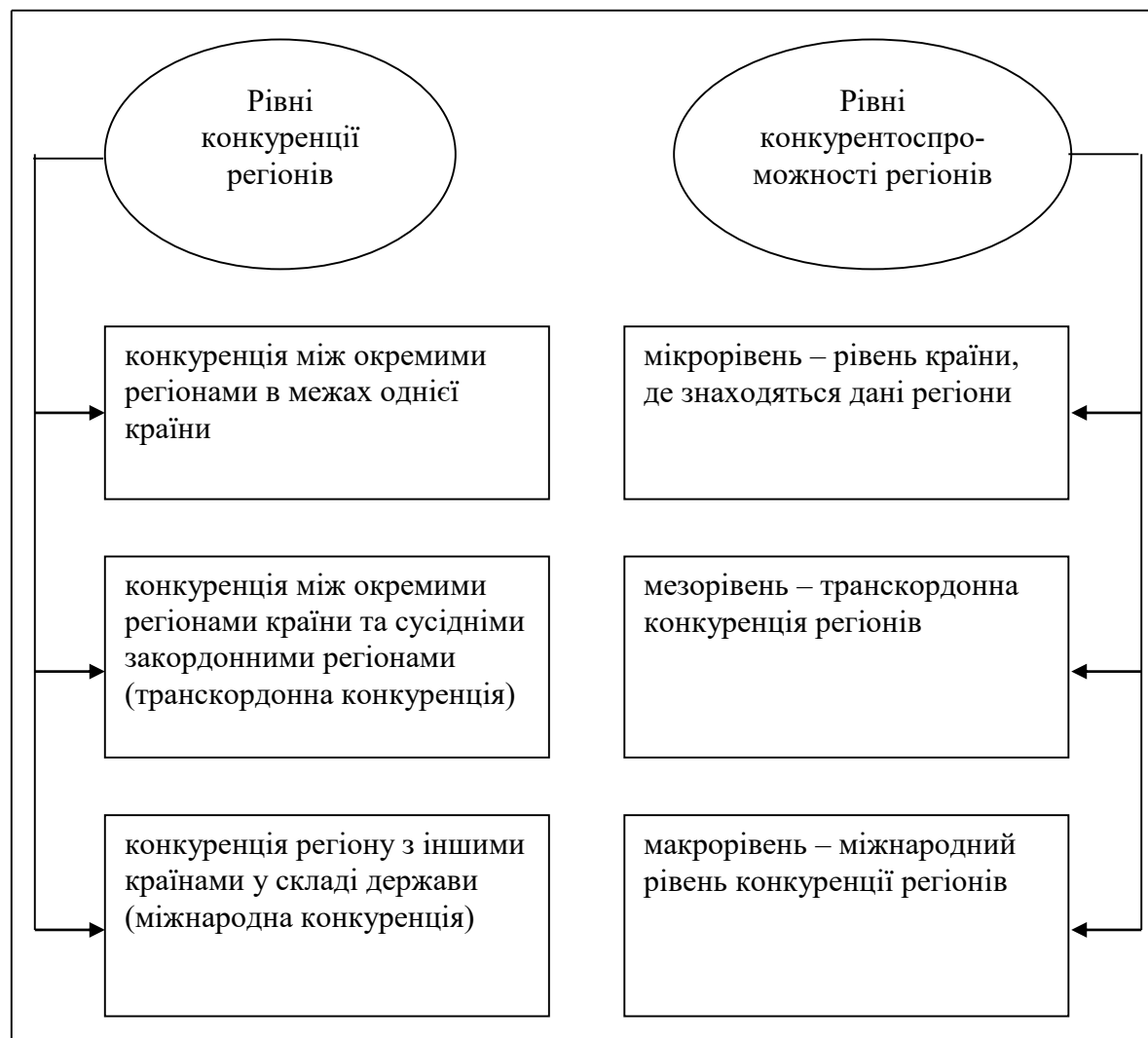

Рис. 11.3. Рівні конкуренції та конкурентоспроможності регіонів

Для оцінки конкурентних позицій регіонів широко використовуються системи методів на мікро- й макрорівнях. Всесвітньо відомими є рейтинги конкурентоспроможності макрорівня: індекс глобальної конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (Global Competitiveness Index; World Economic Forum), індекс світової конкурентоспроможності від Інституту розвитку менеджменту (Institute for

Management Development), розгалужена система рейтингів від Світового Банку (наприклад, рейтинг якості бізнес-середовища Doing Business).

Питання для самоконтролю

1. Які типи регіонів вирізняють у світовій практиці?
2. Які основні характеристики відсталих регіонів?
3. Які якісні ознаки притаманні депресивним регіонам?
4. Які основні детермінанти, за М. Портером, формують середовище, в якому конкурують місцеві фірми?
5. Охарактеризуйте стадії конкурентоспроможності регіональної економіки.
6. Назвіть показники, які використовуються для оцінки економічного розвитку регіону.
7. Охарактеризуйте «Національний ромб» за М. Портером.
8. Які структурні елементи включає регіон як складна система?
9. Які галузі відносять до споріднених?
10. Які галузі відносять до підтримуючих?

ТЕМА 12. ЕКОНОМІКА РЕГІОНІВ УКРАЇНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

- 12.1. Економіка Карпатського економічного району
- 12.2. Економіка Причорноморського (Південного) економічного району
- 12.3. Економіка Подільського економічного району
- 12.4. Економіка Поліського економічного району
- 12.5. Економіка Східного економічного району
- 12.6. Економіка Центрального економічного району
- 12.7. Економіка Придніпровського економічного району

12.1. Економіка Карпатського економічного району

До його складу входять Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська й Чернівецька області. Площа району становить 5661 тис. га (9,4 % території України). На 1 січня 2022 р. до його складу входило 22 райони, які включають 251 громаду, 81 місто та 3592 сільських населених пункти (рис. 12.1). Район розташований близько до центру Європи межує з Польщею, Румунією, Молдовою, Угорщиною і Словаччиною, що зумовлює вигідність його географічного положення.

КАРПАТСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РЕГІОН

Кількість адміністративно-територіальних одиниць на 1 січня 2022 р.

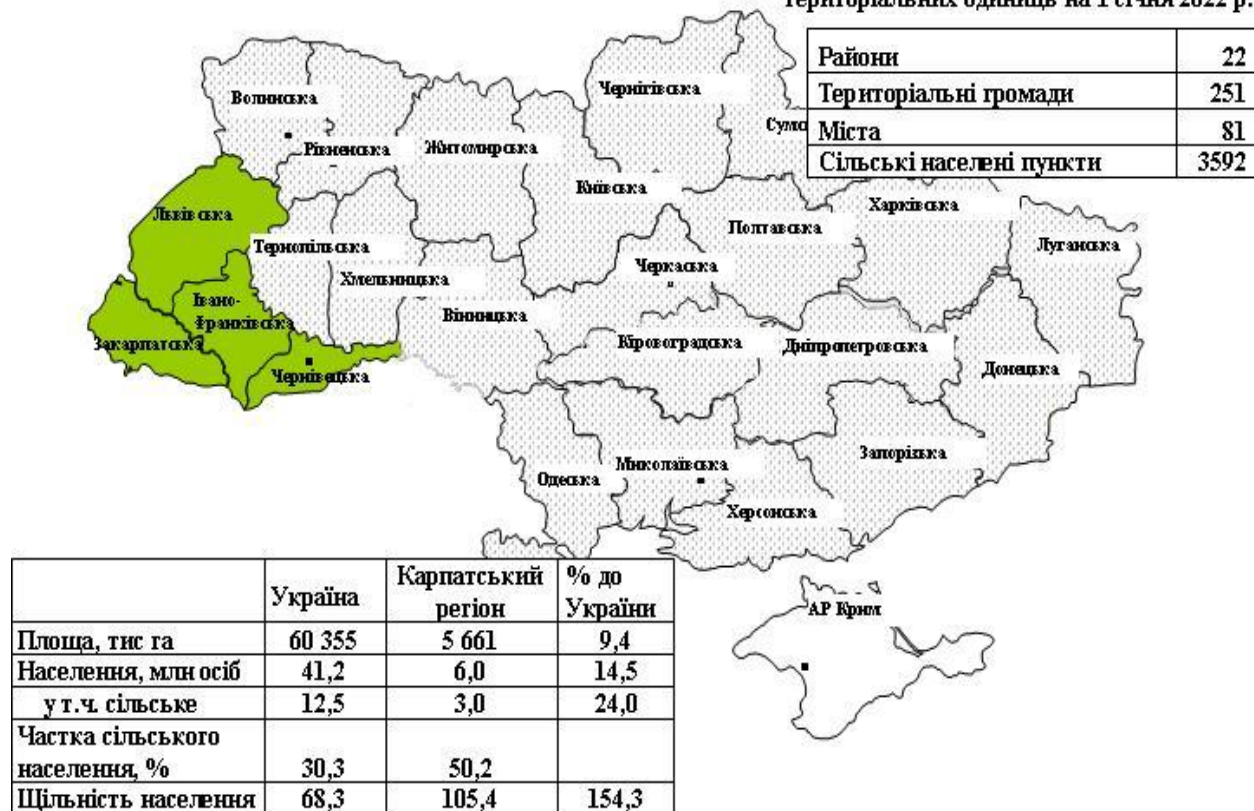

Рис. 12.1. Карпатський економічний регіон

1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* Район дефіцитний на мінеральні ресурси, але має значні рекреаційні, лісові та водні ресурси, що

сприяє розвитку багатогалузевого господарства. Мінерально-сировинна база представлена 25 видами корисних копалин. На території району є родовища кам'яного вугілля, сірчаних руд, калійних солей, цементної сировини, нафти й природного газу. Серед рекреаційних ресурсів підземного походження необхідно виокремити 336 джерел мінеральних вод, окремі з яких мають унікальну лікувальну дію.

1.2. Рекреаційно-туристичний потенціал. Карпатський економічний район - це зона багатопрофільного, зимового і літнього, гірськоспортивного і масового пізнавально-оздоровчого відпочинку та бальнеологічного лікування. Помірно-континентальний клімат, з мальовничими передгірними і гірськими ландшафтами, значні запаси лікувальної грязі, озокериту створюють передумови для розвитку курортного господарства. Клімат сприяє оздоровленню хворих на легеневі, серцево-судинні хвороби. Карпати - це єдиний регіон для розвитку гірськолижного спорту.

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.1. Гео економічне та геополітичне положення. У районі розвинутий залізничний, автомобільний та інші види транспорту. Діють нафто- і газопроводи, продуктопроводи, які перекачують бензин, керосин, етилен.

2.2. Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону. В 2021 р. частка Карпатського економічного району в загальному експорті економіки України становить 7,2%, імпорту – 10,9%. Продукція хімічної і деревообробної промисловості, машинобудування, агропромислового комплексу є дуже важливою для України.

Водні ресурси, якими район достатньо забезпечений, використовуються для водопостачання, виробництва гідроенергії. Земельний фонд порівняно незначний, але, з урахуванням фізико-географічних особливостей, є досить освоєним з погляду сільського

господарства (63%). Гористий рельєф місцевості сприяє змиву і розмиву ґрунтів, площа природних пасовищ недостатня.

1.2. *Економічний потенціал.* У структурі господарства Карпатського району провідне місце займає промисловість - основними її галузями є виробництво харчових продуктів (20,8%), виробництво гумових і пласмасових виробів (11,3), машинобудування (10,6%), виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу (7,6%), виробництво хімічної продукції (7,3%), добувна промисловість (5,9%) (рис. 12.2). Питома вага валового регіонального продукту становить 10%.

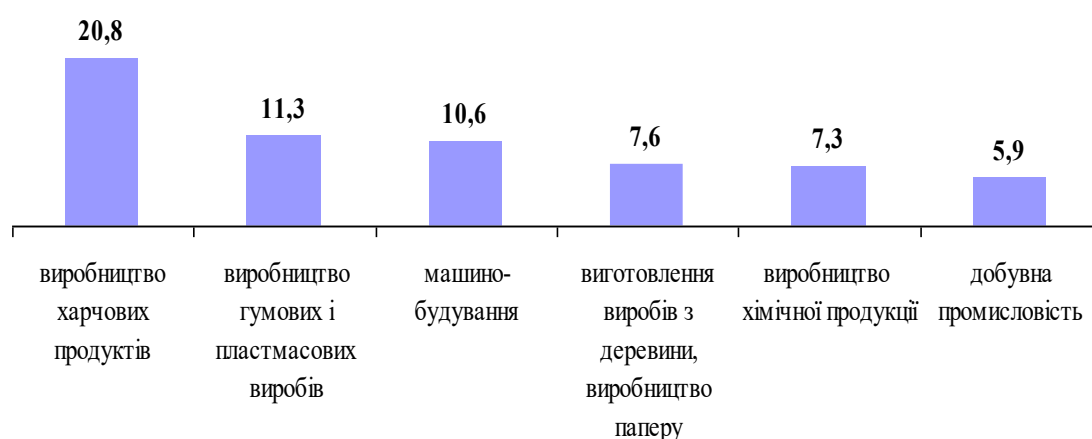

Рис. 12.2. Частка галузей промислової діяльності, %

Харчова промисловість району представлена цукровими заводами, підприємствами м'ясної і молочної промисловості (Дрогобич, Львів, Чернівці, Стрий), виноробними заводами (Виноградів, Хуст, Ужгород), олійно-жировим комбінатом (Чернівці). У районі також розвинена легка промисловість (Львів, Борислав, Чернівці, Тисмениця, Коломия та ін.)

Основу машинобудування складає приладобудування, яке орієнтується на кваліфіковану робочу силу (Івано-Франківськ, Львів, Чернівці, Мукачеве, Ужгород). Розвинене також транспортне машинобудування (Львів, Соломонове). Верстатобудівні підприємства тозташовані у Мукачеве, Стрию, а підприємства важкого машинобудування у Львові, Дрогобичі, Калуші, Чернівцях.

Серед галузей хімічної промисловості переважає лакофарбова (Львів, Борислав, Дрогобич), фармацевтична (Львів), виробництво добрив (Калуш, Стебник), кислот і солей (Калуш, Новий Розділ, Новояворівське), хімічних волокон і ниток (Сокаль), реактивів (Львів) тощо. У Прикарпатті склався один із найбільших районів хімічної промисловості в Україні.

Лісова і деревообробна промисловість має розгалужену структуру - лісозаготівельна (у Карпатах), меблева (Ужгород, Львів, Берегове, Свалява та ін.), паперова (Жидачів).

Електроенергію для потреб господарства району дають Добротвірська і Бурштинська ТЕС.

Гірничодобувна промисловість займається видобутком різноманітної сировини, насамперед неметалевих і паливних мінеральних ресурсів.

Таблиця 12.1

Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2021 р., %

Кількість зайнятого населення	15,4
Валовий регіональний продукт	10,0
Обсяг реалізованої промислової продукції	8,1
Продукція сільського господарства	8,3
у т.ч. продукція рослинництва	7,0
продукція тваринництва	14,4
Обсяг виробленої будівельної продукції	10,5
Оборот роздрібною торгівлі	12,1
Експорт товарів	7,2
Імпорт товарів	10,9

Карпатський економічний район займаючи 7% сільськогосподарських угідь виробляє 8,3% від всієї продукції с.-г.

України. Його частка у загальній продукції рослинництва - 7%, тваринництва – 14,4%.

Таблиця 12.2

Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г продукції, %

Сільськогосподарські угіддя	7,0	ріпак	9,5
Валова продукція – усього	8,3	картопля	17,9
У тому числі рослинництва	7,0	овочі	15,5
з неї: зерно	4,6	плоди та ягоди	25,3
пшениця	4,1	виноград	12,6
жито	4,7	У тому числі тваринництва	14,4
кукурудза	5,1	з неї: молоко	15,7
ячмінь	3,9	м'ясо – усього	14,4
овес	11,0	яловичина і телятина	24,2
гречка	5,1	свинина	19,3
інші зернові	2,3	баранина	35,4
цукрові буряки	8,7	птиця	8,9
соняшник	1,6	вовна	20,0
соя	18,5	яйця	10,9

Серед продукції рослинництва район виробляє четверту частину всіх плодів і ягід - 25,3 %, сої – 18,5 %, картоплі – 17,9 %, овочів – 15,5 %. Зазначимо, що це один із економічних районів, який забезпечує країну продукцією тваринництва. Так, питома вага яловичини і телятини становить - 24,2 %, баранини – 35,4 %, вовни – 20 % (табл. 12.2). Отже, частка даного регіону у виробництві сільськогосподарської продукції є досить вагомою.

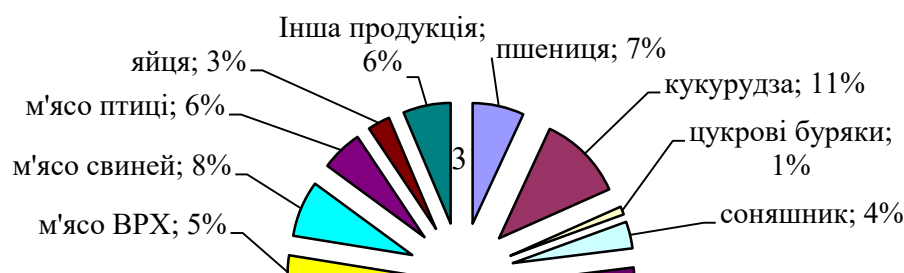

Рис. 12.3. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 68 %, тваринництво – 32 %)

Карпатський економічний район більше спеціалізується на виробництві продукції рослинництва, питома вага якої становить – 68%, відповідно продукція тваринництва займає – 32%. Серед продукції рослинництва аграрії більше зосереджені на виробництві зернових культур, а саме пшениці і кукурудзи 18%, картоплі та овочів 12% та 10% відповідно (рис. 12.3). Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво молока, м'яса свиней та м'яса птиці 10%, 8% та 6% відповідно.

1.3. *Науково-технічний потенціал.* Карпатський економічний район, особливо м. Львів, є одним з найбільших в Україні осередків вищих навчальних закладів та науково-дослідних установ. Усі обласні центри регіону, і особливо м. Львів, є великими промисловими, культурно-освітніми, науковими, історико-архітектурними центрами.

1.4. *Стан навколишнього природного середовища.* Порівняно з іншими районами Карпатський економічний район має більш сприятливу екологічну ситуацію. Головні екологічні проблеми - стік забрудненої води в річки, викиди шкідливих речовин в атмосферу, забруднення ґрунтів мінеральними добривами та пестицидами. Погіршується екологічна ситуація в курортних зонах унаслідок неконтрольованої вирубки лісів, що спричинює збільшення ерозійних процесів, паводків, буреломів.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Район належить до найбільших за чисельністю населення - 6,0 млн осіб. Щільність населення досить висока - 105,4 осіб/км². Частка сільського населення 50,2%, проти 30,3% в середньому по Україні.

Таблиця 12.3

Місце регіону в економіці України

	Україна	Карпатський регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	5 661	9,4
Населення, млн осіб	41,2	6,0	14,5
у т.ч. сільське	12,5	3,0	24,0
Частка сільського населення, %	30,3	50,2	x
Щільність населення, осіб/км ²	68,3	105,4	154,3

Район є трудонадлишковим і характеризується значною еміграцією населення, особливо молоді, яка зумовлена обмеженістю місць прикладання робочої сили. За національним складом переважають українці - близько 90%, але район є багатонаціональним.

12.2. Економіка Причорноморського (Південного) економічного району

Район має вигідне географічне положення, розташований на півдні України, займає площу 11330 тис. га, що становить 18,8% території України. До нього входять АР Крим, Одеська, Миколаївська, Херсонська області, м. Севастополь.

27 квітня 2014 року набув чинності Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 4473-1 від 15 квітня 2014 року. Закон визначає статус Криму як окупованої території у складі України.

Південний район займає переважно рівнинну причорноморську низовину і має вигідне географічне положення, бо через його територію проходять важливі автомобільні, залізничні, річкові та повітряні шляхи, які зв'язують Україну з багатьма зарубіжними країнами.

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ (ПІВДЕННИЙ) ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

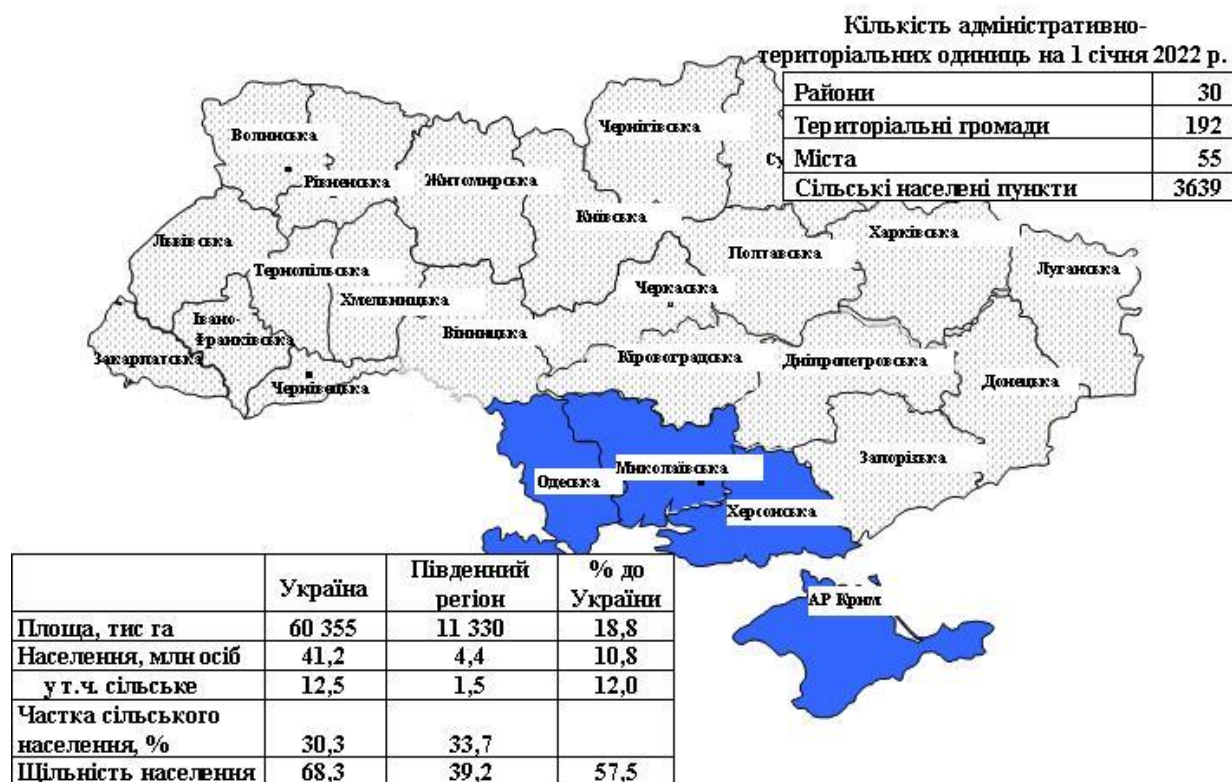

Рис. 12.4. Причорноморський (Південний) економічний район

На 1 січня 2022 р. до його складу входило 30 районів, які включають 192 територіальні громади, 55 міст та 3639 сільських населених пунктів (рис. 12.4).

1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* Район зосереджує 15,6% природно-ресурсного потенціалу від загальноукраїнського рівня. Корисних копалин небагато (2,8%), це в основному керченська залізна руда, флюсові вапняки, солі кримських озер, різні види будівельних матеріалів (мармур, граніт, глини), природний газ, лікувальні грязі

лиманів, мінеральні джерела. Недостатність корисних копалин компенсується теплим кліматом і морем (природно-рекреаційні ресурси становлять 27,4%).

Район займає територію рівнинної Причорноморської низовини, має родючі ґрунти, на півночі – чорноземні, на півдні - темно-каштанові. В цілому ґрунтово-кліматичні умови економічного району сприяють розвитку сільського та рекреаційно-туристичного господарства.

1.2. *Економічний потенціал.* У структурі загальнодержавного обсягу виробництва продукції Причорноморського (Південного) економічного району значне місце займає промисловість - основними її галузями є добувна промисловість і розроблення кар'єрів – 31,8 %, машинобудування - 26,6 %, виробництво харчових продуктів - 18,3 %, виробництво фармацевтичних препаратів - 10,6 %, виробництво гумових і пласмасових виробів - 10,4 %. Питома вага валового регіонального продукту становить 8,9 % (рис. 12.4). Обсяг реалізованої промислової продукції регіону становить 6,1 % від загального виробництва промислової продукції.

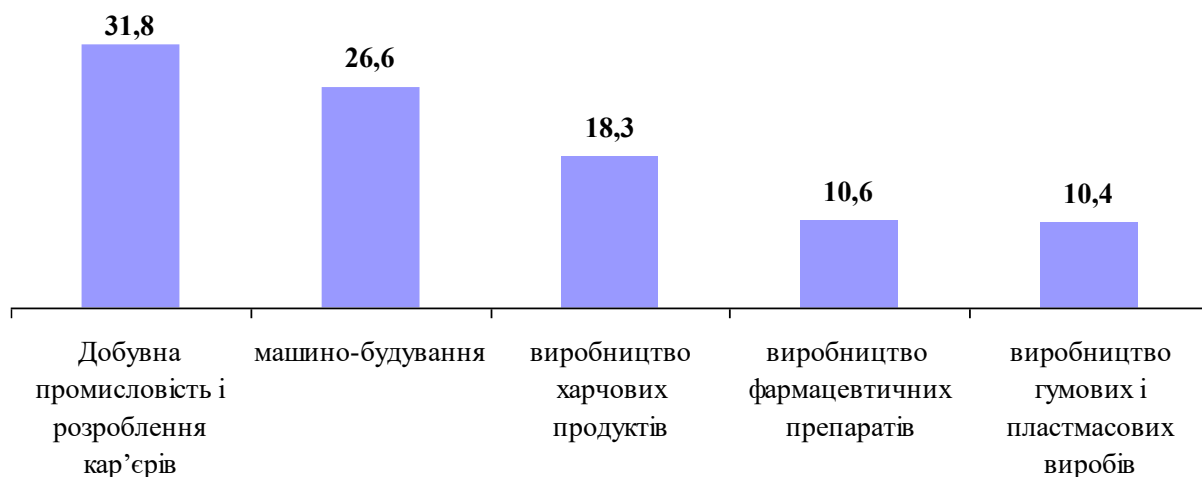

Рис. 12.4. Частка галузей промислової діяльності, %

Отже, у Причорноморському (Південному) економічному районі розвинене машинобудування, суднобудування, рекреаційний комплекс, багатогалузева харчова та хімічна промисловість, курортне господарство.

На район припадає 30% виробництва ковальсько-пресового устаткування, 45,9% консерв, 20% хімічних добрив України. Тут сконцентровано до 90% українського виробництва вин. Значним є вклад регіону у виробництво морських та річкових суден, кукурудзозбиральних комбайнів, тракторних плугів, металорізальних верстатів, електродвигунів.

Таблиця 12.4

Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2021 році, %

Кількість зайнятого населення	11,9
Валовий регіональний продукт	8,9
Обсяг реалізованої промислової продукції	6,1
Продукція сільського господарства	13,0
у т.ч. продукція рослинництва	14,6
продукція тваринництва	6,2
Обсяг виробленої будівельної продукції	16,2
Оборот роздрібної торгівлі	11,7
Експорт тварів	6,7
Імпорт товарів	5,4

В районі розвинуте високотоварне сільське господарство, частка якого становить 13%. Район займає досить значну частку сільськогосподарських угідь – 16,6%, при цьому виробляє 14,6% всієї продукції рослинництва та 6,2% продукції тваринництва.

Район є житницею України. Степи перетворені в зерновий пояс озимої пшениці, ячменю і інших зернових культур. Серед технічних культур провідне місце займають ріпак та соняшник, ефіроолійні (коріандр, троянда, лаванда, шавлія та ін.), тютюн.

Овочівництво займаючи 21,2% активно розвивається навколо великих міст та центрів консервної промисловості. Славиться район виноградниками, питома вага яких становить 74,2%.

Даний економічний район є найважливішим в Україні за виробництвом тонкорунної вовни і забезпечує 58,7% загальнодержавного обсягу її виробництва (табл. 12.5).

Таблиця 12.5

Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г продукції, %

Сільськогосподарські угіддя	16,6	ріпак	24,2
Валова продукція – усього	13,0	картопля	5,0
У тому числі рослинництва	14,6	овочі	21,2
з неї: зерно	14,6	плоди та ягоди	7,3
пшениця	21,0	виноград	74,2
жито	1,7	У тому числі тваринництва	6,2
кукурудза	4,8	з неї: молоко	8,9
ячмінь	36,8	м'ясо – усього	4,0
овес	2,7	яловичина і телятина	12,4
гречка	4,3	свинина	4,9
інші зернові	26,8	баранина	21,1
цукрові буряки	0,0	птиця	1,1
соняшник	17,1	вовна	58,7
соя	8,7	яйця	6,8

Спеціалізація самого Причорноморського (Південного) економічного району зосереджена на продукції рослинництва, питома вага якої становить – 91%, відповідно продукція тваринництва займає – 9%. Серед продукції рослинництва аграрії більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, а саме пшениці і ячменю 24% та 12% відповідно, та соняшнику 26% (рис. 12.5). Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво молока, проте частка його є дуже мізерною 4%.

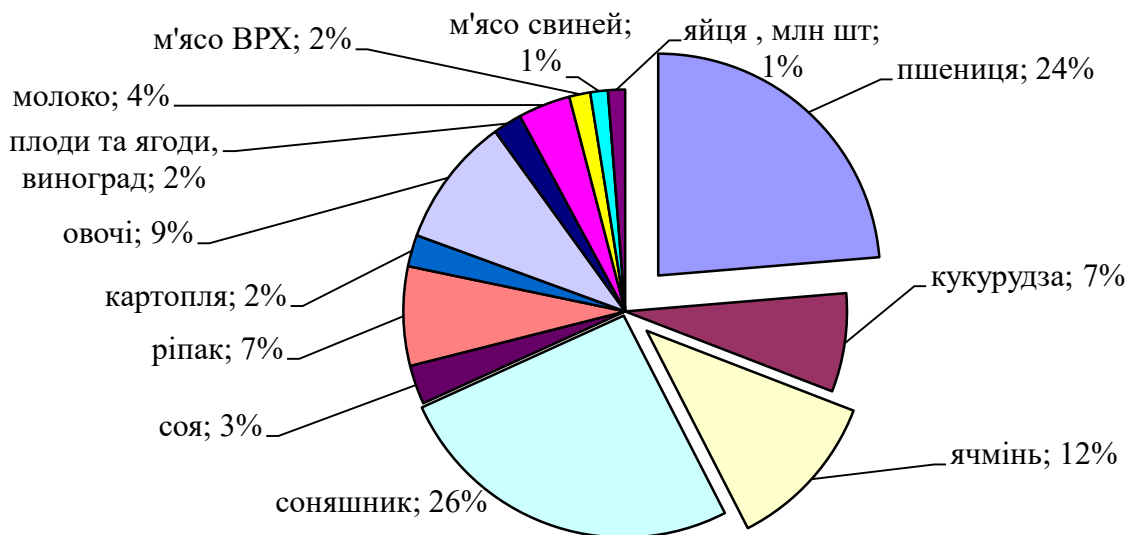

Рис. 12.5. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 91 %, тваринництво – 9 %)

1.3. *Науково-технічний потенціал.* Район має потужний науково-технічний потенціал. На його території зосереджені науково-дослідні і проектно-конструкторські організації України.

1.4. *Стан навколишнього природного середовища.* Діяльність об'єктів портово-промислового комплексу, хімічних, металургійних комбінатів негативно впливає на навколишнє середовище. Аварійні викиди спричиняють значне забруднення прибережних акваторій нафтопродуктами, технічними мастилами, важкими металами. Ґрунти схильні до активної ерозії та лінійного розмиву. Узбережжя Чорного та Азовського морів зазнають зсувів. Викиди хімічної і газової промисловості, автотранспорту - основні джерела атмосферного забруднення.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Район належить до найбільших за чисельністю населення - 4,4 млн осіб (10,8% населення країни). Щільність населення - 39,2 осіб/км². Частка сільського населення – 33,7 %. Кількість зайнятого населення становить 11,9% від всього зайнятого населення країни. Більшість людей зайняті на приватних підприємствах, у фермерських господарствах.

Місце регіону в економіці України

	Україна	Південний регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	11 330	18,8
Населення, млн осіб	41,2	4,4	10,8
у т.ч. сільське	12,5	1,5	12,0
Частка сільського населення, %	30,3	33,7	x
Щільність населення, осіб/кв км	68,3	39,2	57,5

1.6. *Рекреаційно-туристичний потенціал.* Кліматичні умови, приморське положення, Кримські гори сприяють розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу. Провідне значення мають лікувальні грязі, ропа та джерела мінеральних вод. Краці лікувальні грязі у Куяльницькому та Хаджибейському лиманах Одеської області. Також відкрито понад 100 різних за складом і дією на людський організм мінеральних джерел. У районі зосереджена значна кількість санаторіїв, пансіонатів, будинків відпочинку, дитячих оздоровчих таборів.

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.1. *Гео економічне та геополітичне положення.* Район має досить вигідне географічне положення. Його територією проходять важливі залізничні, автомобільні, річкові та повітряні шляхи, які сполучають економічні райони України з багатьма зарубіжними країнами. Район розташований на перетині державних і міжнародних морських шляхів Азово-Чорноморського басейну.

2.2. *Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток району.* На зовнішньоекономічну ситуацію дуже сприятливо впливає зручне транспортно-географічне положення району. Характер зв'язків району з іншими економічними районами багатогранний. Сюди надходять електроенергія, нафта, газ, метали, машини, технологічне обладнання.

12.3. Економіка Подільського економічного району

Площа району становить - 6095 тис. га (10,1 % території України). До нього входять Тернопільська, Хмельницька, Вінницька області. Район розташований у центральній частині Правобережної України, у зоні з родючими ґрунтами, достатнім зволоженням, що сприяє розвитку агропромислового комплексу. Серед економічних районів України за територією економічний район посідає четверте місце, що створює можливості для його комплексного економічного та соціального розвитку.

ПОДІЛЬСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

Кількість адміністративно-територіальних одиниць на 1 січня 2022 р.

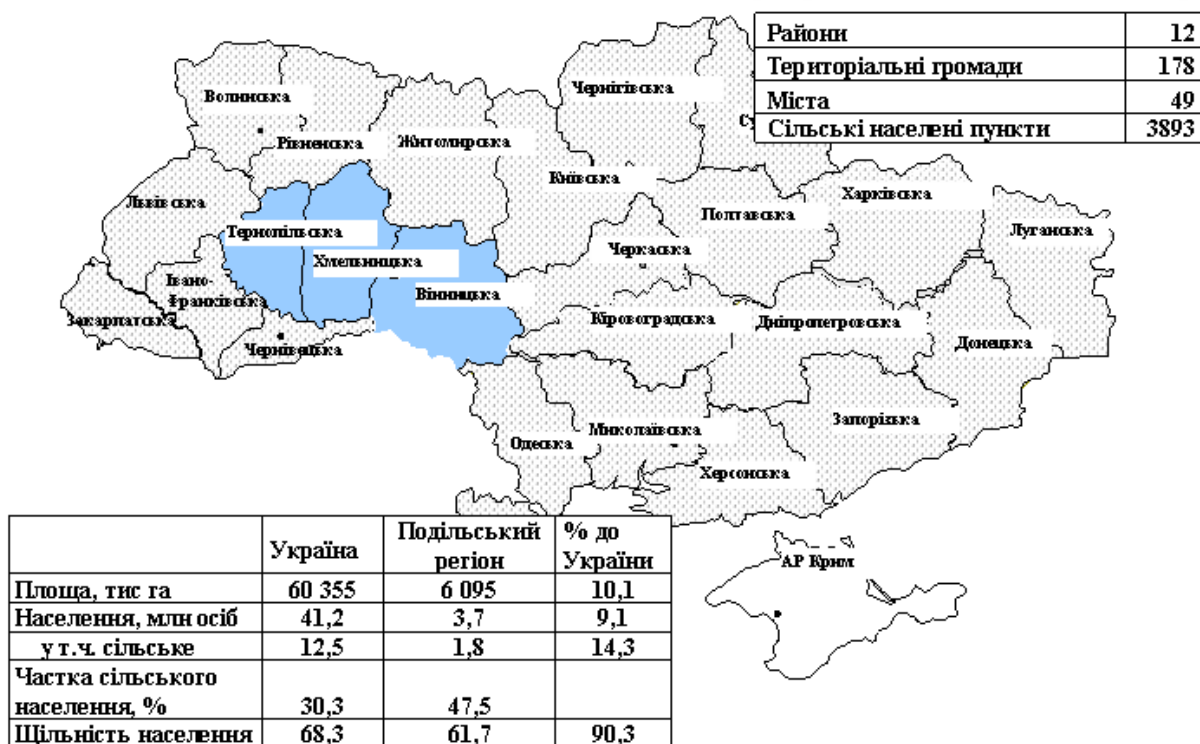

Рис. 12.6. Подільський економічний район

1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* До природних ресурсів належать сільськогосподарські, лісові, мінеральні, водні, рекреаційні ресурси. Вони є основою формування виробничих комплексів. Річки району використовуються для виробництва електроенергії, зрошення, риборозведення. Високий рівень розораності сільськогосподарських угідь який становить 84% та рівнинний рельєф сприяють вирощуванню різноманітних аграрних культур.

Серед мінеральних ресурсів провідне місце належить групі будівельних матеріалів, сировині для виробництва цементу, щебеню цегли, черепиці. Є значні запаси гранітів, гнейсу, марганцевих руд, мергелів, гіпсу, каоліну.

1.2. *Економічний потенціал.* Розвиток промисловості обмежений недостатньою мінерально-сировинною базою. У структурі загальнодержавного обсягу виробництва обсяг реалізованої промислової продукції Подільського економічного району становить 5,2%. Основними її галузями є виробництво харчових продуктів – 36,2%, добувна промисловість – 13,9%, виробництво гумових і пластмасових виробів 8,0%, машинобудування – 7,2%, металургійне виробництво – 5,9% та виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу – 3,9%. Питома вага валового регіонального продукту становить 6,9%, обсягу виробленої будівельної продукції – 11,4%, оборот роздрібною торгівлі складає 6,8% (рис. 12.7).

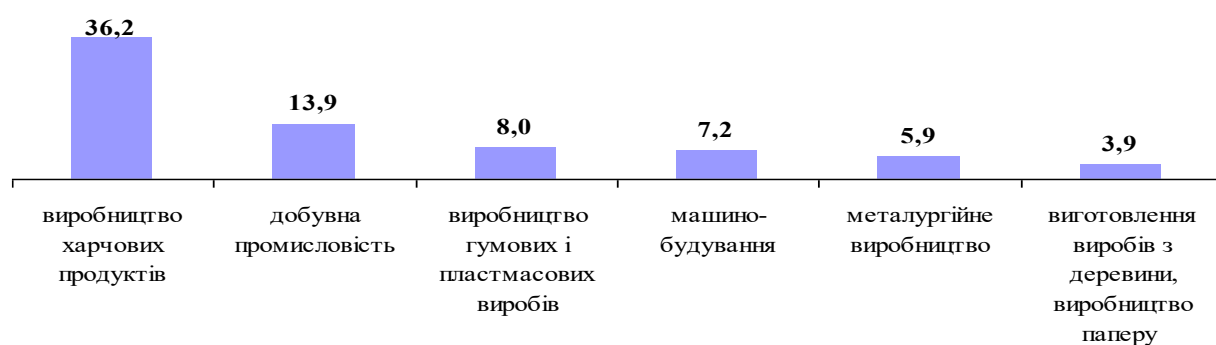

Рис. 12.7. Частка галузей промислової діяльності, %

Отже, провідною галуззю промисловості є харчова, а в ній - цукрова, спиртово-горілчана, м'ясна, молочна, овочеконсервна.

Машинобудування представлене виробництвом сільськогосподарських машин та устаткування, електротехнічними та приладобудівними виробництвами. Легка промисловість району виробляє тканини, взуття, одяг тощо.

У районі виробляють також добрива, фарби, пральні засоби, штучну шкіру. Найбільшим центром хімічної промисловості є м. Вінниця.

Промисловість будматеріалів має широку галузеву структуру. Крім виробництв, які орієнтуються на споживача і мають повсюдне розміщення, важливе міжрайонне значення має цементна промисловість (Кам'янець-Подільський), видобуток граніту. Галуззю спеціалізації району стає і рекреаційне господарство. У Хмільнику, Микулинцях і Сатанові лікуються і відпочивають люди з різних регіонів України. Основними видами транспорту є залізничний і автомобільний.

Таблиця 12.7

Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2021 році, %

Кількість зайнятого населення	9,7
Валовий регіональний продукт	6,9
Обсяг реалізованої промислової продукції	5,2
Продукція сільського господарства	17,8
у т.ч. продукція рослинництва	16,9
продукція тваринництва	21,7
Обсяг виробленої будівельної продукції	11,4
Оборот роздрібною торгівлі	6,8
Експорт товарів	3,5
Імпорт товарів	2,7

Природно-економічні умови району найбільш сприятливі для розвитку агропромислового виробництва. Сільське господарство спеціалізується на зерновому, буряковому, технічно-кормовому та м'ясо-молочному напрямах. Розвинуте садівництво, ягідництво.

Подільський економічний район займаючи 11,7% сільськогосподарських угідь виробляє 17,8% всієї валової продукції с.-г. України. Його частка у загальній продукції рослинництва – 16,9%, тваринництва – 21,7%.

Таблиця 12.8

Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г продукції, %

Сільськогосподарські угіддя	11,7	ріпак	26,0
Валова продукція – усього	17,8	картопля	17,8
У тому числі рослинництва	16,9	овочі	10,0
з неї: зерно	17,1	плоди та ягоди	26,4
пшениця	13,1	виноград	1,6
жито	5,3	У тому числі тваринництва	21,7
кукурудза	21,7	з неї: молоко	20,7
ячмінь	11,9	м'ясо – усього	25,2
овес	7,1	яловичина і телятина	16,8
гречка	29,6	свинина	12,2
інші зернові	7,8	баранина	4,9
цукрові буряки	48,2	птиця	34,8
соняшник	10,8	вовна	1,3
соя	26,2	яйця	14,0

У загальнодержавному обсязі виробництва аграрної продукції значною є частка району у виробництві кукурудзи (21,7%), гречки (29,6%), цукрових буряків (48,2%), сої (26,2%), ріпаку (26%), плодів та ягід (26,4%), молока (20,7%), мяса (25,2%), птиці (34,8%) (табл. 12.8).

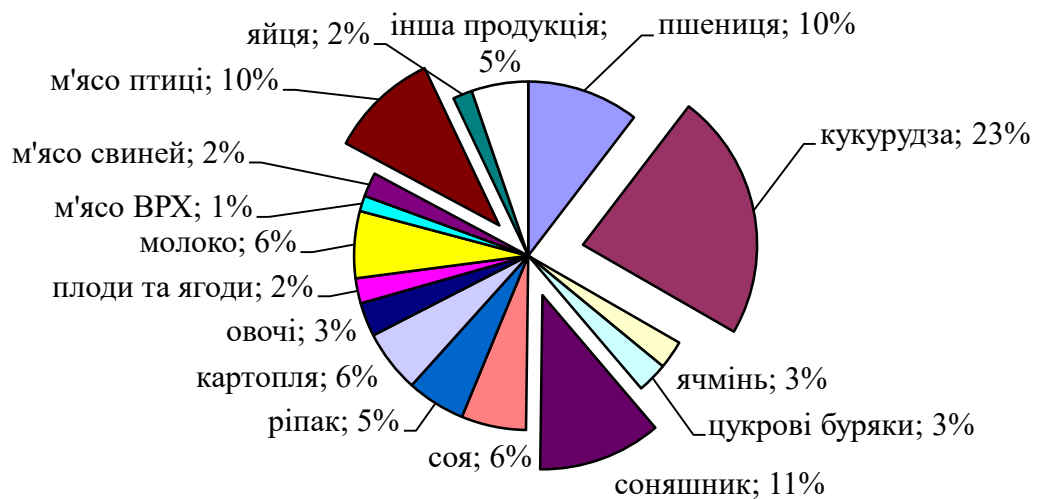

Рис. 12.8. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 77%, тваринництво – 23%)

Спеціалізація самого Подільського економічного району зосереджена на виробництві продукції рослинництва, питома вага якої становить – 77%, продукція тваринництва займає – 23%. Серед продукції рослинництва аграрії більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, а саме кукурудзи та пшениці 23% та 10% відповідно, та соняшнику 11% (рис. 12.8). Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво м'яса птиці та молока 10% та 6% відповідно, проте їх частка в загальному обсязі виробництва продукції району є незначною (рис. 12.8).

1.3. *Науково-технічний потенціал.* Науково-технічний потенціал зосереджено у науково-дослідних і проектно-конструкторських організаціях. Вищі навчальні заклади III - IV рівнів акредитації проводять наукову роботу.

1.4. *Стан навколишнього природного середовища.* Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Кількість викидів забруднювальних речовин в атмосферне повітря від стаціонарних джерел зменшилась, але спостерігається зростання викидів від автомобільного

транспорту. Якість води в поверхневих водоймах району за основними показниками не перевищує норми.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Чисельність населення району – 3,7 млн осіб. Щільність населення - 61,7 осіб/км². За значного розвитку агропромислового виробництва спостерігається досить високий відсоток міського населення - 52,5%.

Таблиця 12.9

Місце регіону в економіці України

	Україна	Подільський регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	6 095	10,1
Населення, млн осіб	41,2	3,7	9,1
у т.ч. сільське	12,5	1,8	14,3
Частка сільського населення, %	30,3	47,5	х
Щільність населення, осіб/кв км	68,3	61,7	90,3

1.6. *Рекреаційно-туристичний потенціал.* До природно-рекреаційних ресурсів належать розташовані у сприятливих кліматичних умовах мальовничі краєвиди, лісові масиви, а також джерела мінеральних вод. Край має 269 територій та об'єктів природно-заповідного фонду. У районі є санаторії, лікувальні пансіонати, будинки відпочинку.

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.2. *Гео економічне та геополітичне положення.* Розвинута транспортна мережа має сприятливі можливості для економічних і культурних зв'язків з Карпатським, Центральним, Причорноморським економічними районами. Територію району перетинають залізничні магістралі республіканського і міжнародного значення, проходять газопроводи.

2.2. *Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток району.* В 2021 р. частка Подільського економічного району в загальному експорті

економіки України становить 3,5%, імпорту – 2,7%. Близькість району до державного кордону України дає можливість розвивати на його території галузі з виробництва, продукція яких може транспортуватися в інші країни. Сусідні райони і зарубіжні країни впливають на економіку району за допомогою постачання природних ресурсів.

12.4. Економіка Поліського економічного району

До нього входять Волинська, Житомирська, Рівненська і Чернігівська області. Його територія становить 101,9 тис. км² (16,9% площі України), розташований район у північно-західній частині країни. До складу району входить 241 територіальна громада, 50 міст, 5130 населених пункти та 17 районів.

Рис. 12.9. Поліський економічний район

12.1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* У районі зосереджено 10% природно-ресурсного потенціалу країни. Найбільшу частку складають земельні, водні та лісові ресурси. З корисних копалин можна виокремити нафту, калійну і кухонну сіль, сірку, озокерит, мінеральні води. Район багатий на сировину для будівельної промисловості. Природно-кліматичні умови (помірно-континентальний клімат) зумовили заболоченість території, надмірність водних ресурсів, спеціалізацію сільського господарства.

1.2. *Економічний потенціал.* У структурі загальнодержавного обсягу виробництва обсяг реалізованої промислової продукції Поліського економічного району становить 5,6%. Основними її галузями є виробництво харчових продуктів – 20,7%, виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу – 17,4%, виробництво гумових і пластмасових виробів 10,9%, машинобудування – 6,0%, добувна промисловість – 5,8%. Питома вага валового регіонального продукту становить 7,5%, обсягу виробленої будівельної продукції – 5,2%, оборот роздрібної торгівлі складає 8% (рис. 12.10).

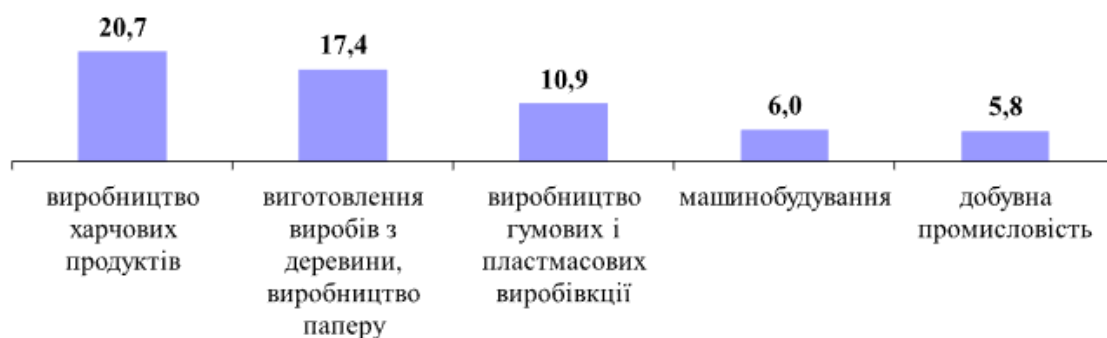

Рис. 12.10. Частка галузей промислової діяльності, %

Отже, аналіз промислового виробництва Полісся, зокрема порівняння питомої ваги, продукції галузей промисловості району з загальним обсягом виробництва в Україні, підтверджує, що досить

високими є частки переробних галузей АПК – легкої та харчової промисловості.

Таблиця 12.10

Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2021 році, %

Кількість зайнятого населення	10,9
Валовий регіональний продукт	7,5
Обсяг реалізованої промислової продукції	5,6
Продукція сільського господарства	13,7
у т.ч. продукція рослинництва	13,9
продукція тваринництва	13,0
Обсяг виробленої будівельної продукції	5,2
Оборот роздрібної торгівлі	8,0
Експорт тварів	4,2
Імпорт товарів	5,1

Окрім цих, галузями спеціалізації Полісся в суспільному поділі праці стали різнопрофільне, в основному працемістке машинобудування та металообробка, в тому числі приладобудування, автомобільна промисловість, випуск пожежного обладнання, військово-промислове та конвекторне виробництво, хімія та нафтохімія, в тому числі – виробництво мінеральних добрив, хімічних волокон та ниток, електроенергетика, промисловість будівельних матеріалів, виготовлення скляних та фарфоро-фаянсових виробів, лісова, деревообробна та целюлозно-паперова галузі промисловості, видобування окремих корисних копалин, в тому числі – вугілля, торфу, нафти и газу, випуск вузько-профільних виробів чорної та кольорової металургії.

**Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г
продукції, %**

Сільськогосподарські угіддя	14,0	ріпак	15,8
Валова продукція – усього	13,7	картопля	26,1
У тому числі рослинництва	13,9	овочі	11,2
з неї: зерно	14,6	плоди та ягоди	9,1
пшениця	9,1	виноград	0,4
жито	58,8	У тому числі тваринництва	13,0
кукурудза	20,0	з неї: молоко	17,8
ячмінь	5,4	м'ясо – усього	10,4
овес	57,4	яловичина і телятина	10,9
гречка	32,1	свинина	12,9
інші зернові	6,2	баранина	9,3
цукрові буряки	10,6	птиця	8,7
соняшник	7,8	вовна	4,5
соя	18,9	яйця	13,1

Поліський економічний район займаючи 14,0% сільськогосподарських угідь виробляє 13,7% всієї валової продукції с.-г. України. Його частка у загальній продукції рослинництва – 13,9%, тваринництва – 13,0%.

У загальнодержавному обсязі виробництва аграрної продукції значною є частка району у виробництві жита (58,8%), вівса (57,4%), гречки (32,1%), сої (18,9%), ріпаку (15,8%), картоплі (26,1%), молока (17,4%), яєць (13,1%) (табл.12.11).

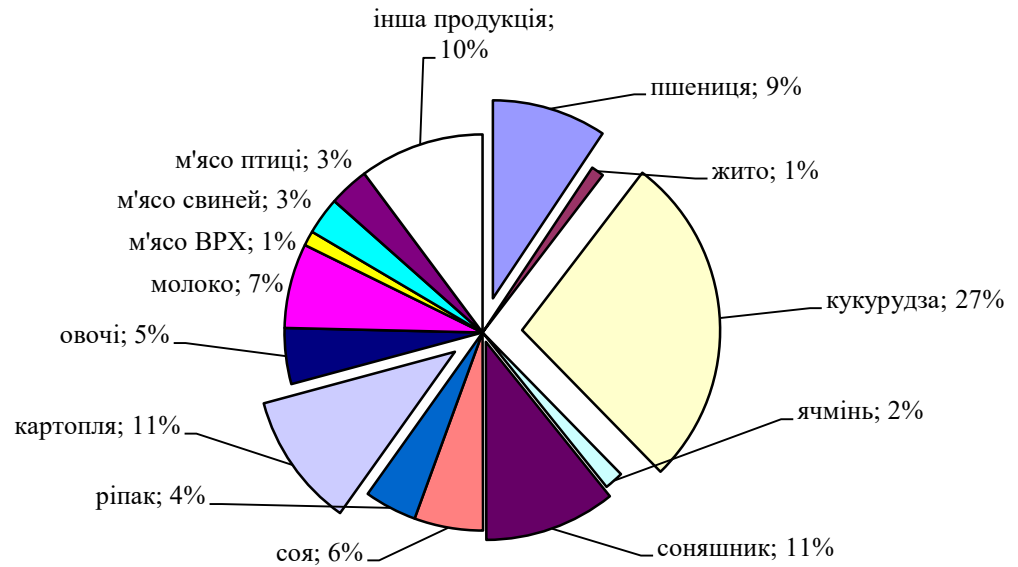

Рис. 12.11. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 82%, тваринництво – 18%)

Спеціалізація самого Поліського економічного району зосереджена на виробництві продукції рослинництва, питома вага якої становить – 82%, продукція тваринництва займає – 18%. Серед продукції рослинництва аграрії більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, а саме кукурудзи та пшениці 27% та 9% відповідно, та соняшнику і картоплі по 11%. Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво молока 7%, проте його частка в загальному обсязі виробництва продукції району є незначною (рис. 12.11).

1.3. *Науково-технічний потенціал.* У районі функціонують науково-дослідні та проектно-конструкторські організації, проводяться наукові розробки, проте незначна їх частина спрямовується на створення та впровадження нових видів техніки і технологій.

1.4. *Стан навколишнього природного середовища.* Сучасний стан навколишнього природного середовища стабільний. Забрудненість атмосферного повітря порівняно з іншими районами - невисока. Осушення

боліт, неконтрольована вирубка лісів негативно впливають на природне середовище. В цілому екологічна ситуація району стабільна.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Чисельність населення району – 4,3 млн осіб (10,4 % населення країни). Щільність населення невелика – 42,2 осіб/км² (нижча від показника в Україні – 68,3 осіб/км²). Частка сільського населення становить 43,9% при переважній частці аграрного виробництва. Значна частина населення зайнята у сфері економічної діяльності та у сільському господарстві.

Таблиця 12.12

Місце регіону в економіці України

	Україна	Поліський регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	10193	16,9
Населення, млн осіб	41,2	4,3	10,4
у т.ч. сільське	12,5	1,9	15,1
Частка сільського населення, %	30,3	43,9	
Щільність населення, осіб/кв км	68,3	42,2	61,9

1.6. *Рекреаційно-туристичний потенціал.* Чинниками, які сприяють розвитку рекреації, є наявність унікальних мальовничих ландшафтів та місцевостей курортно-оздоровчого типу, багатого лісового фонду, луків, численних озер та річок. Мінеральні води, лікувальні грязі дають змогу розвивати лікувально-оздоровчі заклади.

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.1. *Гео економічне та геополітичне положення.* Українське Полісся має досить вигідне географічне положення вздовж північного кордону держави. На півдні воно межує з Карпатським регіоном, Поділлям, областями Центральної України та Слобожанщини. Через регіон проходять транспортні та зв'язкові мережі, що з'єднують Україну з Білоруссю, частково - із Західною Європою.

2.2. *Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону.* Таке стратегічне розташування району дає змогу активно залучати Полісся не тільки до розвитку міжрегіональних внутрішньодержавних зв'язків, але й торговельних та виробничих взаємовідносин України з іншими державами, створення вільних економічних зон, розбудови міжнародної системи торгівлі, транспорту та зв'язку. Доля експорту району - 4,2%, імпорту – 5,1%.

12.5. Економіка Східного економічного району

Район - один з потужніших індустриально-аграрних господарських комплексів України. До нього входять Полтавська, Сумська, Харківська, Луганська і Донецька області. Загальна площа району становить 13720 тис. га (22,7% території України). На 1 січня 2022 р. в регіоні налічувалося 32 райони, 270 територіальних громад, 137 міст та 6826 населених пунктів (рис. 12.12).

1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* У районі вдало поєднуються рівнинна поверхня, сприятливий кліматичний режим, родючі ґрунти і значні запаси корисних копалин.

Район розташований у межах Дніпровсько-Донецької западини, яка в рельєфі виражена Придніпровською низовиною і Полтавською рівниною. Земельний фонд Східного району визначається значними площами сільськогосподарських угідь (25,8% від загальнодержавних). Район добре забезпечений водними та лісовими ресурсами. Мінеральні ресурси досить різноманітні. Насамперед це енергетичні ресурси і залізна руда, також є поклади кам'яного та бурого вугілля, нафти, газу.

СХІДНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

Кількість адміністративно-територіальних одиниць на 1 січня 2022р.

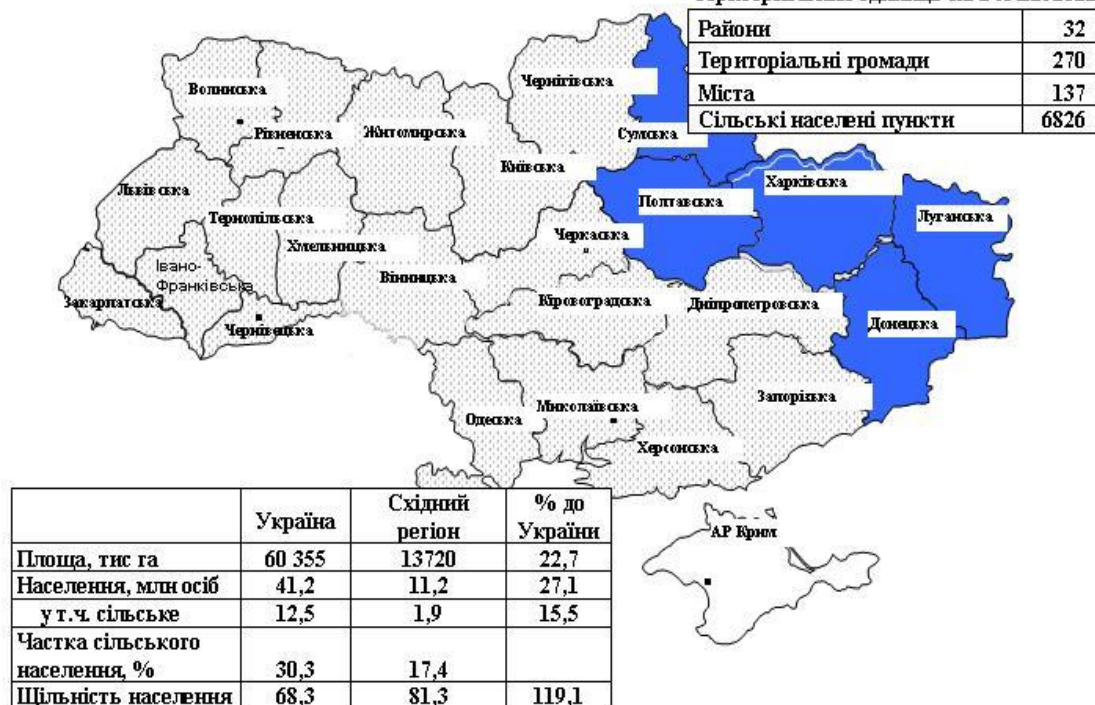

Рис. 12.12. Східний економічний район

1.2. *Економічний потенціал.* У районі склався індустріально-аграрний господарський комплекс. Визначальне значення має промисловість, на яку припадає 75 % валового продукту національного господарства. За рівнем розвитку промислового виробництва, вартістю основних виробничих засобів і чисельністю промислово-виробничого персоналу район посідає третє місце в Україні після Донбасу і Придніпров'я. У ньому зосереджено 25 % металургійного виробництва, 11,1 % виробництва харчових продуктів, 5,2 % машинобудування, 3,0 % виробництва гумових і пластмасових виробів. Проте найбільший відсоток становить добувна промисловість, питома вага якої в загальнодержавному виробництві становить 30 % (рис. 12.13). Висока територіальна концентрація промисловості зумовлює значні показники обсягів товарної продукції в розрахунку на одного жителя.

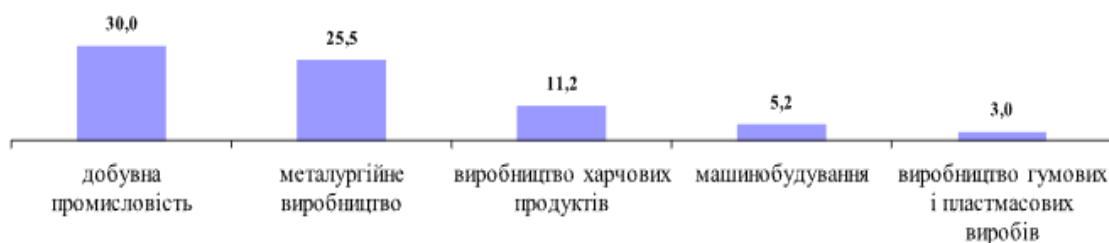

Рис. 12.13. Частка галузей промислової діяльності, %

Обсяг реалізованої промислової продукції становить 26,4% в загальному обсязі промислової продукції України. Питома вага виробленої будівельної продукції складає 17,1%, оборот роздрібної торгівлі 15,9%.

Таблиця 12.13

Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2021 році, %

Кількість зайнятого населення	20,4
Валовий регіональний продукт	18,8
Обсяг реалізованої промислової продукції	26,4
Продукція сільського господарства	20,0
у т.ч. продукція рослинництва	21,1
продукція тваринництва	15,1
Обсяг виробленої будівельної продукції	17,1
Оборот роздрібної торгівлі	15,9
Експорт тварів	16,0
Імпорт товарів	10,4

Східний економічний район займаючи 25,8% сільськогосподарських угідь виробляє 20% всієї валової продукції с.-г. України. Його частка у загальній продукції рослинництва – 21,1%, тваринництва – 15,1%.

У загальнодержавному обсязі виробництва аграрної продукції значною є частка району у виробництві пшениці (23,6%), кукурудзи (22,2%), соняшнику (29,2%), овочів (18,0%), плодів і ягід (15,5%), картоплі (15,0%), молока (19,7%), яловичини і телятини (16,1%), свинини (21,7%), яєць (15,2%) (табл. 12.14).

Таблиця 12.14

Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г продукції, %

Сільськогосподарські угіддя	25,8	ріпак	3,9
Валова продукція – усього	20,0	картопля	15,0
У тому числі рослинництва	21,1	овочі	18,0
з неї: зерно	21,9	плоди та ягоди	15,5
пшениця	23,6	виноград	4,3
жито	13,7	У тому числі тваринництва	15,1
кукурудза	22,2	з неї: молоко	19,7
ячмінь	15,0	м'ясо – усього	11,2
овес	15,0	яловичина і телятина	16,1
гречка	17,6	свинина	21,7
інші зернові	22,7	баранина	8,5
цукрові буряки	13,1	птиця	4,5
соняшник	29,2	вовна	11,3
соя	12,4	яйця	15,2

Спеціалізація самого Східного економічного району зосереджена на виробництві продукції рослинництва, питома вага якої становить – 86%, продукція тваринництва займає – 14%. Серед продукції рослинництва аграрії більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, а саме кукурудзи та пшениці 21% та 17% відповідно та соняшнику 27%. Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво молока 5%, проте його частка

в загальному обсязі виробництва продукції району є незначною (рис. 12.14).

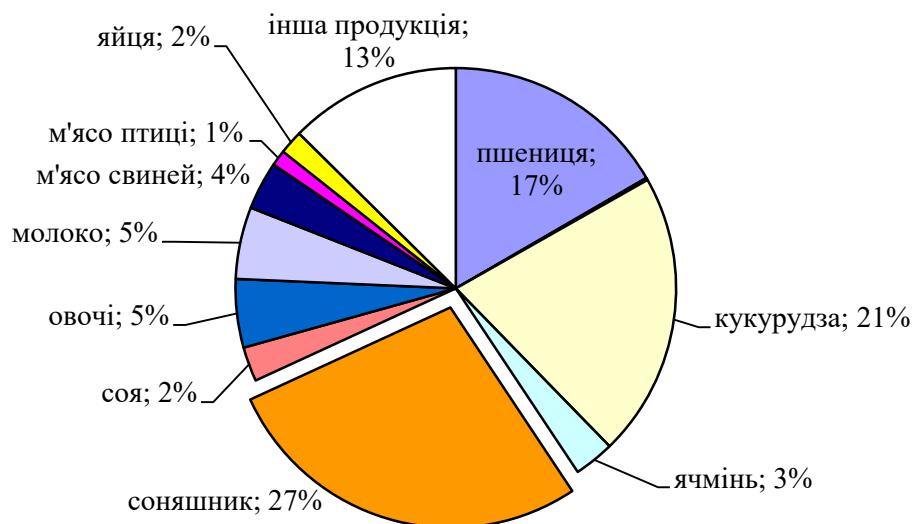

Рис. 12.14. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 86%, тваринництво – 14%)

1.3. *Стан навколишнього природного середовища.* Надмірна технологічна концентрація виробництва, переважання матеріаломістких виробництв створили в районі напружену екологічну ситуацію. Забруднення стічних вод, значні викиди в атмосферу шкідливих речовин, накопичення побутового сміття негативно впливають на природне середовище і потребують негайного вирішення цих проблем.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Чисельність населення району 11,2 млн осіб (27,1% населення країни). Щільність населення є досить високою 81,3 особи/км² (вища від показника по Україні – 68,3 осіб/км²). Економічний має високий відсоток міського населення - 82,6% (табл. 12.15).

Місце регіону в економіці країни

	Україна	Східний регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	13720	22,7
Населення, млн осіб	41,2	11,2	27,1
у т.ч. сільське	12,5	1,9	15,5
Частка сільського населення, %	30,3	17,4	100
Щільність населення, осіб/кв км	68,3	81,3	119,1

1.6. *Рекреаційно-туристичний потенціал.* Сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, лісиста місцевість (Сумська обл.), густа річкова мережа (Полтавська обл.) створюють курортний потенціал регіону, який налічує: 45 санаторіїв та пансіонатів, 16 туристичних бюро подорожей та екскурсій, 8 туристичних баз. Особливе значення мають мінеральні води Полтавщини, зокрема в Миргороді, Великобагачанську, Новосанжарську, Хоролі. За хімічним складом вони належать до гідрокарбонатно-хлоридно-натрієвих і хлоридно-натрієвих. В Миргороді є також бальнеологічні грязі.

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.1. *Гео економічне та геополітичне положення.* Географічне положення цього району створило передумови для формування міцних економічних відносин із сусідніми країнами, які межують.

2.2. *Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток району.* Район характеризується вигідним транспортно-географічним положенням, близькістю до паливно-металургійних баз України - Донбасу і Придніпров'я, виходом до Дніпра. Доля експорту регіону становить 16,0%, імпорту – 10,4%.

12.6. Економіка Центрального економічного району

До складу району входять дві області: Київська і Черкаська та м. Київ. Площа району становить 4987 тис. га (8,3% території України). Природно-кліматичні й соціально-економічні передумови району сприяють розвитку багатогалузевого промислового і сільськогосподарського виробництва. До складу регіону входять 11 районів, 135 територіальних громад, 43 міста та 1950 сільських населених пункти (рис. 12.15).

Рис. 12.15. Центральний економічний район

1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* Район зосереджує 7% природно-ресурсного потенціалу країни. Мінеральних ресурсів небагато (1,1%), Сировинна база не в достатній мірі забезпечує потреби району. Є незначна кількість бурого вугілля, торфу, різні види будівельних матеріалів (лабрадорит, граніт, пісок), державне значення мають запаси бентонітових глин та каолінів. Багатством району є водні (6,6%), земельні (9,9%), лісові (8,6%), фауністичні (10,0%) і природно-рекреаційні (9,6%) ресурси.

1.2. *Економічний потенціал.* У районі утворився високорозвинений комплекс галузей, які визначають його спеціалізацію. Так, найбільшу питому вагу в структурі промисловості займає добувна промисловість – 31,9%, виробництво харчових продуктів – 18,2%, виробництво гумових і пластмасових виробів – 12,5%, машинобудування – 10,7%, виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу – 6,4%, виробництво готових металевих виробів – 5,8%, виробництво хімічної продукції -3,9% (рис. 12.16).

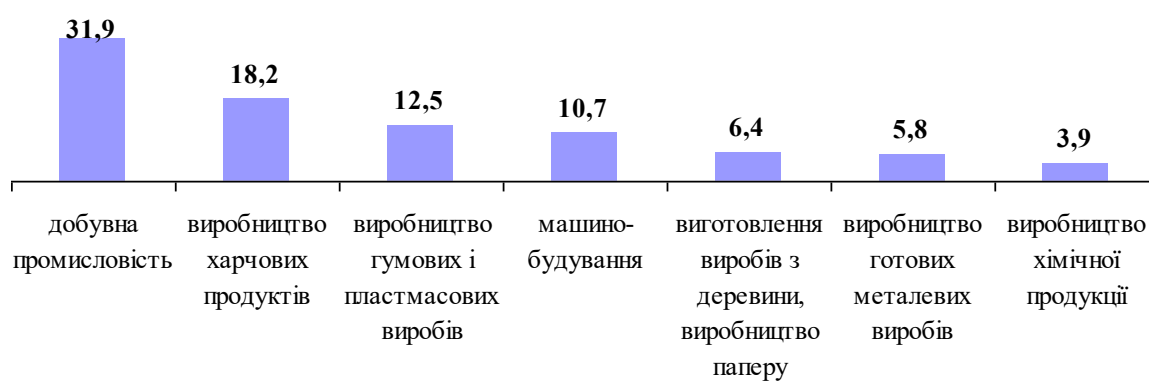

Рис. 12.16. Частка галузей промислової діяльності, %

Валовий регіональний продукт займає значну питому вагу – 31,2%. Обсяг реалізованої промислової продукції – 20,2% в загальнонаціональному обсязі промислової продукції країни. Обсяг виробленої будівельної продукції – 29,4%, оборот роздрібною торгівлі – 30,2% (табл. 12.16).

Центральний економічний район займаючи лише 7,7% сільськогосподарських угідь виробляє 11,7 % всієї валової продукції с.-г. України. Його частка у загальній продукції рослинництва – 10,4%, тваринництва – 17,5%.

**Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-
економічних показниках у 2021 році, %**

Кількість зайнятого населення	16,4
Валовий регіональний продукт	31,2
Обсяг реалізованої промислової продукції	20,2
Продукція сільського господарства	11,7
у т.ч. продукція рослинництва	10,4
продукція тваринництва	17,5
Обсяг виробленої будівельної продукції	29,4
Оборот роздрібної торгівлі	30,2
Експорт тварів	22,5
Імпорт товарів	53,8

У загальнодержавному обсязі виробництва аграрної продукції значною є частка району у виробництві кукурудзи (16,0%), цукрових буряків (14,6%), сої (12,2%), свинини (17,8%), м'яса птиці (24,2%) (табл. 12.17).

Спеціалізація самого Центрального економічного району зосереджена на виробництві продукції рослинництва, питома вага якої становить – 72%, продукція тваринництва займає – 28%. Серед продукції рослинництва аграрії більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, а саме кукурудзи та пшениці 26% та 8% відповідно та соняшнику 14%. Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво м'яса птиці 11%, та іншої продукції тваринництва 10%, проте їх частка в загальному обсязі виробництва продукції району є незначною (рис. 12.17).

**Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г
продукції, %**

Сільськогосподарські угіддя	7,7	ріпак	5,3
Валова продукція – усього	11,7	картопля	11,3
У тому числі рослинництва	10,4	овочі	10,9
з неї: зерно	11,3	плоди та ягоди	5,7
пшениця	7,1	виноград	1,5
жито	11,7	У тому числі тваринництва	17,5
кукурудза	16,0	з неї: молоко	9,2
ячмінь	5,4	м'ясо – усього	20,3
овес	4,7	яловичина і телятина	11,2
гречка	8,7	свинина	17,8
інші зернові	7,2	баранина	8,5
цукрові буряки	14,6	птиця	24,2
соняшник	8,6	вовна	0,3
соя	12,2	яйця	29,0

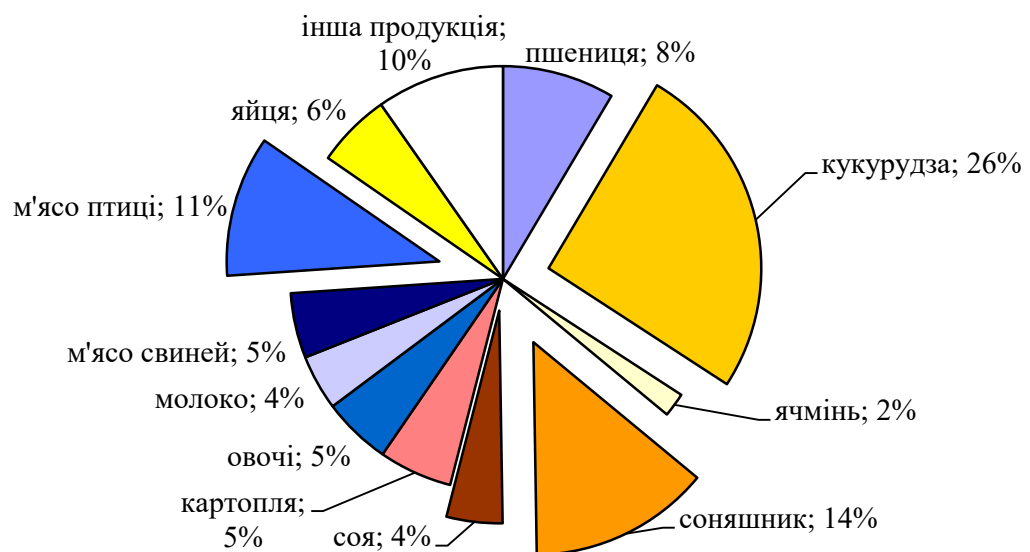

Рис. 12.17. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 72%, тваринництво – 28%)

1.3. *Науково-технічний потенціал.* В районі функціонує потужний потенціал академічної, вузівської і галузевої науки. В академічному секторі зосереджено понад 7% наукових працівників. Найбільшим сектором науки є вузівський сектор. З метою удосконалення управління наукою створено 6 наукових центрів. Мережа науково-дослідних, конструкторських, проектних інститутів, а також дослідних підрозділів функціонує з метою виробництва, розповсюдження і впровадження в практику наукових знань. Проблемою є – недостатнє фінансування науки державою.

1.4. *Стан навколишнього природного середовища.* Нинішня екологічна ситуація району характеризується як кризова, що формувалася протягом тривалого періоду. Велика кількість об'єктів з часткою матеріаломістких та енергоємних технологій спричинила виникнення надзвичайної ситуації. Промислові і транспортні викиди в атмосферу та водойми, накопичення шкідливих і токсичних речовин у ґрунті спричинили деградацію довкілля. Негативно на навколишнє середовище впливає Чорнобильська катастрофа з її довготривалими медико-біологічними, економічними та соціальними наслідками.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Чисельність населення району становить 5,9 млн осіб (14,4 % населення країни). Щільність населення майже у два рази перевищує державну й становить 118,5 осіб/км² (Україна – 68,3 осіб/км²). Частка міського населення є високою 80,0%.

Таблиця 12.18

Місце регіону в економіці країни

	Україна	Центральний регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	4987	8,3
Населення, млн осіб	41,2	5,9	14,4
у т.ч. сільське	12,5	1,2	9,5
Частка сільського населення, %	30,3	20,0	x
Щільність населення, осіб/кв км	68,3	118,5	173,7

1.6. *Рекреаційно-туристичний потенціал.* Природно-кліматичні, історичні умови району сприяють розвитку рекреаційно-туристичного потенціалу. Рівнинний рельєф, помірно-континентальний клімат, ліси, водні ресурси сприяли розвитку мережі різних типів санаторіїв, здравниць, будинків відпочинку. Привертають увагу історико-етнографічні об'єкти (археологічні музеї, історико-культурні, національні заповідники, архітектурна унікальність будівель).

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.1. *Геоелектронічне та геополітичне положення.* вигідне геоелектронічне положення, розміщення в районі столиці України - культурного, політичного та промислового центру, сприяє розвитку типового та інноваційного виробництва. Центральне положення району формує розвинутий транспортний комплекс, який включає густу мережу залізниць, автошляхів, трубопроводів. Добре функціонує річковий транспорт. Район має авіаційний зв'язок з багатьма країнами світу. Вагоме значення мають чотири міжнародні транспортні коридори.

2.2. *Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток регіону.* На зовнішньоекономічну ситуацію позитивно впливає центральне транспортно-географічне положення району. Столичний статус міста Києва сприяє розташуванню в районі представництв багатьох країн та відділень світових організацій, що сприяє розвитку культурних, політичних, економічних міжнародних зв'язків. Доля експорту району 22,5%, імпорту 53,8%.

12.7. Економіка Придніпровського економічного району

Старопромисловий район розвинутої індустрії, потужного промислово-аграрного комплексу, який має значний вплив на розвиток економіки України. До нього входять Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області. Площа району становить 60355 тис. га (13,9% території України). До складу району входить 16 районів, 202 територіальні громади, 46 міст та 3341 населений пункт.

ПРИДНІПРОВСЬКИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ РАЙОН

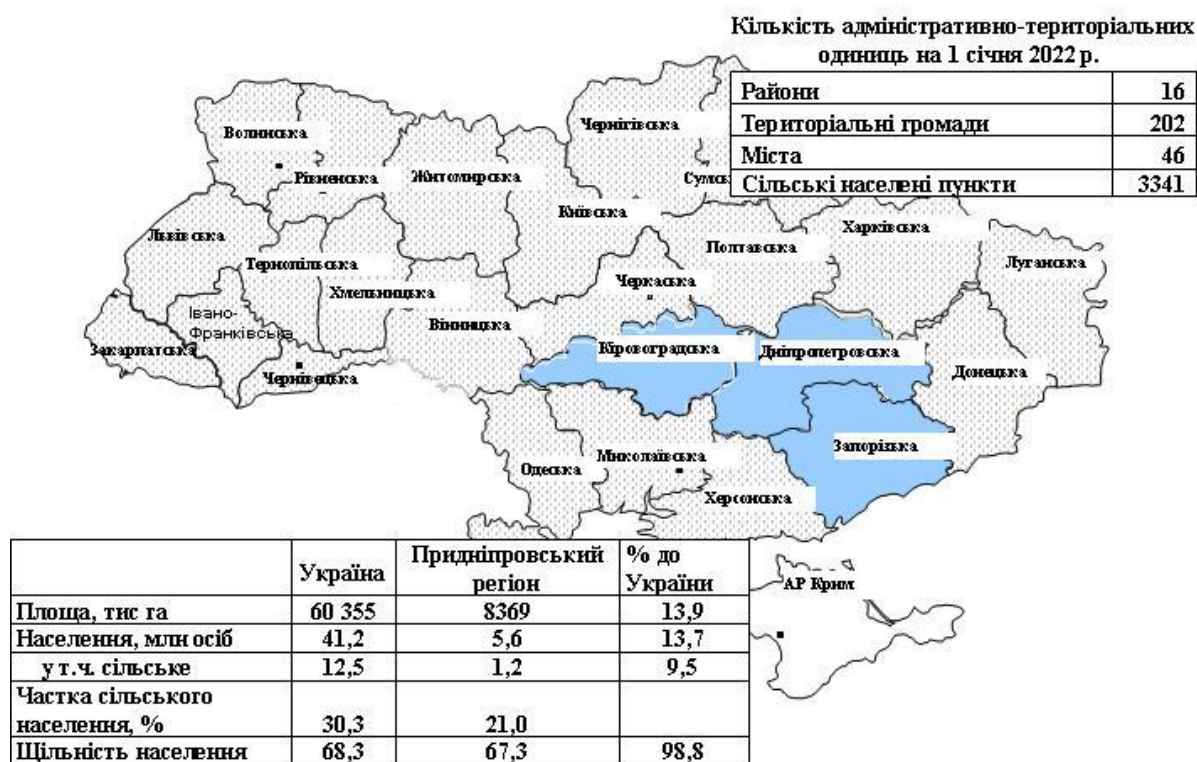

Рис. 12.18. Придніпровський економічний район

1. Внутрішні фактори розвитку.

1.1. *Природно-ресурсний потенціал.* Ресурсний потенціал економічного району становить 17,9% від загального потенціалу України. У його складі виокремлюють мінеральні, водні, земельні, природно-рекреаційні, лісові ресурси. Даний район належить до територій з високим

рівнем інтегрального природно-ресурсного потенціалу. Мінеральна база характеризується значними запасами корисних копалин. Тут розміщені родовища залізних, марганцевих, нікелевих, уранових, титанових руд, фосфатної сировини, доломітів, талько-магнезитів, графіту. Промислове значення мають поклади кам'яного, бурого вугілля, родовища нафти і газу. У районі унікальне поєднуються природні умови і ресурси, що стало однією з передумов формування потужного територіально-виробничого комплексу.

1.2. *Економічний потенціал.* Придніпровський економічний район є в промислово-аграрний, так як на більшості території промисловість значно переважає сільське господарство (6 : 1). Виняток становить Кіровоградська область, де це співвідношення є більш збалансованим.

У регіоні за останні роки зросла частка видобувних галузей до 38,9% і зменшилась частка обробних, що свідчить про поглиблення екстенсивних процесів у промисловості. Основну питому вагу у промисловій діяльності району займає виробництво гумових і пластмасових виробів – 23,3%, металургійне виробництво – 13,8%, машинобудування – 7,5% та виробництво харчових продуктів – 5,1% (рис. 12.19).

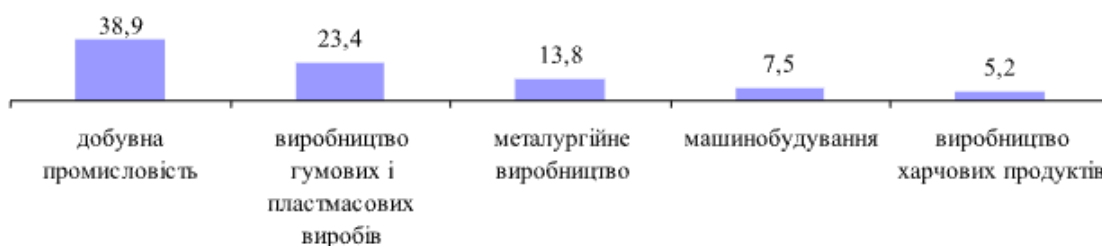

Рис. 12.19. Частка галузей промислової діяльності, %

Найбільш розвиненою галуззю промисловості району є чорна металургія, так за виробництвом чорних металів регіон посідає перше місце в Україні. Тут виник цикл виробництв, що складається з видобування

коксівного вугілля, залізної і манганової руд, нерудної сировини, виробництва коксу, вогнетривів, чавуну, сталі, сплавів, прокату.

У комплексі з чорною металургією розвивається коксохімія. Основними її центрами є Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Запоріжжя, Новомосковськ, Нікополь.

Кольорова металургія представлена виробництвом алюмінію, магнію та титану (Запоріжжя).

Машинобудування та металообробка поступається лише чорній металургії. Провідну роль відіграє важке металомістке машинобудування. Металургійне і гірничо-шахтне устаткування виробляють у Дніпропетровську, Кривому Розі, Марганці, електротехнічне – у Запоріжжі, Бердянську, будівельно-шахтне – у Бердянську, Дніпропетровську, Нікополі. Транспортне машинобудування зосереджено в Дніпродзержинську і Запоріжжі, виробництво металоконструкцій – у Кривому Розі та Дніпропетровську.

Підприємств хімічної промисловості в районі небагато, проте їх продукція значна за обсягом. Головними центрами є: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ та Кривий Ріг. Потужна сировинна база сприяє розвитку будівельній індустрії.

Таблиця 12.19

Питома вага регіону в загальнодержавних основних соціально-економічних показниках у 2021 році, %

Кількість зайнятого населення	15,4
Валовий регіональний продукт	16,7
Обсяг реалізованої промислової продукції	28,4
Продукція сільського господарства	15,4
у т.ч. продукція рослинництва	16,2
продукція тваринництва	12,2
Обсяг виробленої будівельної продукції	10,2
Оборот роздрібною торгівлі	15,3
Експорт тварів	40,0
Імпорт товарів	11,7

Валовий регіональний продукт становить 16,7%. Обсяг реалізованої промислової продукції становить 28,4% в загальному обсязі промислової продукції України. Питома вага виробленої будівельної продукції складає 10,2%, оборот роздрібною торгівлі 15,3%.

Таблиця 12.20

Частка регіону у забезпеченні с.-г. угіддями та виробництві с.-г продукції, %

Сільськогосподарські угіддя	17,2	ріпак	15,2
Валова продукція – усього	15,4	картопля	6,8
У тому числі рослинництва	16,2	овочі	13,2
з неї: зерно	16,0	плоди та ягоди	10,7
пшениця	21,9	виноград	5,4
жито	4,1	У тому числі тваринництва	12,2
кукурудза	10,3	з неї: молоко	8,0
ячмінь	21,5	м'ясо – усього	14,4
овес	2,1	яловичина і телятина	8,4
гречка	2,6	свинина	11,3
інші зернові	26,8	баранина	12,2
цукрові буряки	4,8	птиця	17,9
соняшник	24,9	вовна	3,9
соя	5,6	яйця	11,1

Займаючи 17,2% сільськогосподарських угідь Придніпровський економічний район виробляє 21,9% пшениці, 21,5% ячменю, 24,9% соняшнику, 15,2% ріпаку, 14,4% м'яса та 17,9% птиці (табл. 12.20).

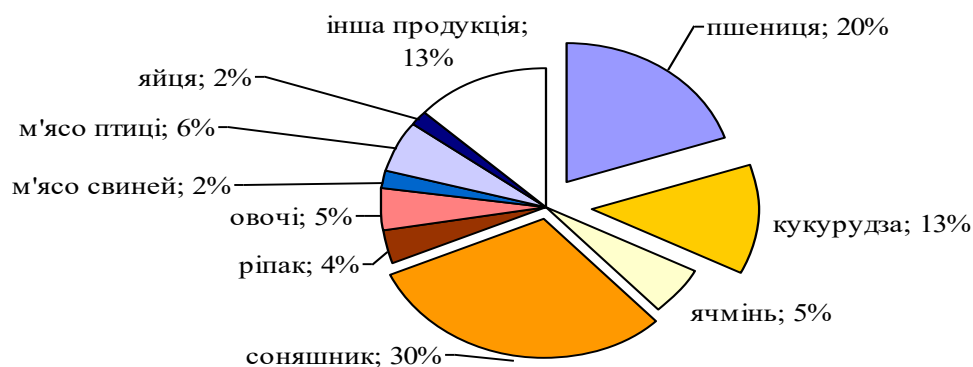

Рис. 12.20. Структура валової продукції регіону, % (рослинництво – 81%, тваринництво – 19%)

Спеціалізація самого Придніпровського економічного району зосереджена на виробництві продукції рослинництва, питома вага якої становить – 81%, продукція тваринництва займає – 19%. Серед продукції рослинництва аграрії більше спеціалізуються на виробництві зернових культур, а саме кукурудзи та пшениці 13% та 20% відповідно та соняшнику 30%. Щодо продукції тваринництва, то в структурі валової продукції регіону найбільшу питому вагу займає виробництво мяса птиці 5%, проте його частка в загальному обсязі виробництва продукції району є незначною (рис. 12.20).

1.3. *Науково-технічний потенціал.* У районі створена система наукових організацій, що відповідає його спеціалізації. Наукова діяльність і підготовка професійних кадрів проводиться в вищих навчальних закладах III-IV та в закладах I-II рівнів акредитації, в районі зосереджена значна кількість організацій, що виконують наукові та науково-технічні роботи.

1.4. *Стан навколишнього природного середовища.* Незбалансованість розвитку окремих галузей економіки, безвідповідальне ставлення до природних ресурсів та довілля зумовили екстенсивне природокористування, погіршення навколишнього середовища. Викиди хімічної, гірничорудної промисловості, автомобільного транспорту формують основну частину забруднення у районі. Нинішня екологічна ситуація складна, хоча в останні роки у зв'язку із скороченням виробництва вона поліпшилася.

1.5. *Оцінка трудового потенціалу.* Чисельність населення району становить 5,6 млн осіб (5,6% населення країни). Щільність населення - 67,3 осіб/км². Частка міського населення - 79% (табл.12.20).

Місце регіону в економіці країни

	Україна	Придніпровський регіон	% до України
Площа, тис га	60 355	8369	13,9
Населення, млн осіб	41,2	5,6	13,7
у т.ч. сільське	12,5	1,2	9,5
Частка сільського населення, %	30,3	21,0	
Щільність населення, осіб/кв км	68,3	67,3	98,8

1.6. *Рекреаційно-туристичний потенціал.* У районі нараховується майже 100 тис. га курортно-рекреаційних територій. Рекреаційний потенціал району складають мінеральні бальнеологічні води, лікувальні грязі, морські, річкові пляжі, ліси рекреаційного призначення. Велику цінність має акваторія Азовського моря, де знаходяться лікувальні водно-морські та грязьові ресурси. Цінні лікувальні грязі є в районі Бердянська та Маріуполя.

2. Зовнішні фактори розвитку.

2.1. *Гео економічне та геополітичне положення.* Вигідне економіко-географічне положення, вихід до Азовського моря, сусідство з економічно розвинутими районами України сприяли формуванню розвинутої транспортної системи. Територією району проходять важливі транзитні, залізничні, шосейні магістралі. Діють міжнародні аеропорти, які здатні приймати найсучасніші літаки. Важливу роль у транспортній системі відіграють річка Дніпро і Бердянський морський порт.

2.2. *Вплив зовнішньоекономічної ситуації на розвиток району.* Район є одним із лідерів за обсягами зовнішньої торгівлі. Вагома частка виробництва спрямована на зовнішні ринки. Партнерами району у зовнішній торгівлі є більше ніж 100 країн світу. У загальній структурі експорту більше половини складають чорні метали, продукція кольорової

металургії та машинобудування. Найбільші обсяги експортних поставок товарів та послуг до Туреччини, Китаю, Польщі. Майже чверть усіх імпортних закупівель припадає на мінеральне паливо, нафту, нафтопродукти, механічне устаткування та запасні частини до нього. Імпорт товарів здійснюється більше ніж із 40 країн світу.

Питання для самоконтролю

1. Які внутрішні фактори чинять вплив на розвиток економічних районів України (кожного зокрема)?
2. Які зовнішні чинники впливають на розвиток економічних районів України (кожного зокрема)?
3. Дайте характеристику Придніпровського економічного району.
3. За якою схемою дається загальна характеристика економічних районів України?
4. У чому полягають особливості внутрішніх факторів розвитку кожного з восьми економічних районів України?
5. Які фактори мають найбільшу розбіжність у порівнянні Придніпровського та Подільського економічних районів?
6. Як відрізняються показники соціально-економічного розвитку регіонів?
7. Назвіть просторові чинники зростання економіки регіону.
8. Що називають кумулятивним зростанням регіонів?
9. Дайте загальну характеристику регіональній економічній ситуації.
10. Дайте характеристику Карпатського економічного району.

ТЕМА 13. УЧАСТЬ ДЕРЖАВИ В УПРАВЛІННІ РЕГІОНОМ

13.1. Сутність та складові державної регіональної політики

13.2. Основні види регіональної економічної політики

13.3. Принципи та механізм реалізації регіональної економічної політики

1.1. Сутність та складові державної регіональної політики

Під *регіональною політикою* розуміється система цілей і завдань органів державної влади з управління політичним, економічним і соціальним розвитком регіонів країни, а також механізм їхньої реалізації.

Регіональна політика держави — це дії держави, спрямовані на вирівнювання умов діяльності регіонів і їхніх результатів, підвищення ефективності використання регіональних ресурсів і можливостей, створення умов підвищення ефективності діяльності регіонів.

Регіональну політику держави варто відрізнити від внутрішньої політики, що здійснюється органами управління регіону самостійно з урахуванням загальнодержавних інтересів. Внутрішня політика регіонів спрямована на використання всіх ресурсів конкретного регіону для підвищення добробуту населення, удосконалення структури матеріального виробництва, поліпшення стану навколишнього середовища, розвиток соціальної інфраструктури, сприяння розвитку підприємництва, економічного й соціального росту регіону.

Державна регіональна політика й політика регіонів — це дві частини цілого, які взаємодоповнюють і збагачують один одного. Практика показує, що інтереси окремих територій далеко не завжди збігаються з інтересами держави в цілому й нерідко суперечать інтересам сусідніх територій. У цьому випадку регіональна політика являє собою своєрідний

компроміс між регіональними інтересами держави й місцевими інтересами самих регіонів, а її гармонія складається саме в компромісі загальноукраїнських і регіональних інтересів, економічній ефективності й соціальній справедливості.

До цілей регіональної політики держави відносяться:

- створення єдиного економічного простору;
- забезпечення єдиних мінімальних соціальних стандартів і рівного соціального захисту, гарантування соціальних прав громадян, установлених Конституцією України, незалежно від економічних можливостей регіонів;
- вирівнювання умов соціально-економічного розвитку регіонів;
- запобігання забрудненню навколишнього середовища, а також ліквідація наслідків його забруднення, комплексний екологічний захист регіонів;
- пріоритетний розвиток регіонів, що мають особливо важливе стратегічне значення;
- максимальне використання природно-кліматичних особливостей регіонів;
- становлення й забезпечення гарантій місцевого самоврядування.

Основними складовими державної регіональної політики є:

Економічна політика формується з урахуванням економічного стану країни й регіонів, її метою є раціональне використання розмаїтості економічних можливостей регіонів, ефектів регіональної агломерації, об'єктивних переваг територіального поділу праці й економічної кооперації регіонів.

У регіональному управлінні економічна політика займає провідне місце, тому що вирішення соціальних, економічних демографічних і інших проблем регіону можливе в необхідному обсязі тільки при наявності

відповідних економічних передумов: фінансових, кредитних і матеріальних ресурсів.

Важливим напрямком регіональної економічної політики є досягнення економічного й соціального розвитку регіону, забезпечення добробуту населення в умовах економічної самостійності регіону. Під самостійністю регіону розуміється наявність повноважень і ресурсів для вирішення органами регіонального управління всіх своїх регіональних проблем.

Регіональна економічна політика включає:

- а) бюджетну й податкову політику, що дозволяє здійснити заходи щодо зміцнення місцевих бюджетів і розширення прав місцевих органів виконавчої влади й органів самоврядування в бюджетній політиці, збільшення частки закріплених доходів у бюджетах всіх рівнів і встановлення науковообґрунтованих нормативів відрахувань місцевим бюджетам від державних податків;
- б) планування, прогнозування й програмування соціально-економічного розвитку регіону;
- в) розміщення продуктивних сил і структурні перетворення в регіоні;
- г) політику розвитку регіональних комплексів (агропромислового, будівельного, транспортного);
- д) контрольно-економічну діяльність та інформаційне забезпечення.

Метою *соціальної політики* є підвищення добробуту й задоволення потреб життєдіяльності всього населення. Здійснення соціальної політики перебуває в безпосередній залежності від економічних можливостей країни, тієї частини національного доходу, яка виділяється на споживання. Соціальна політика держави й регіону має загальну економічну й правову основу, покликану забезпечити реалізацію прав та інтересів громадян

України. Цілі сучасної регіональної політики в соціальній сфері - забезпечення достатнього рівня добробуту в кожному регіоні, створення приблизно однакових життєвих шансів для всіх громадян, реалізація права вільного вибору місця проживання й трудової діяльності. Надмірні регіональні контрасти в соціальних умовах — загроза існуванню демократичної держави, що веде до її розпаду. Регіональна політика покликана послабити внутрішню соціальну напругу, зберегти цілісність і єдність країни.

Таким чином, регіональна соціальна політика виражається в реалізації централізованої соціальної політики й забезпеченні соціального захисту різних верств населення регіону.

Регіональна *науково-технічна політика* визначається відношенням держави до науково-технічних проблем як складової частини регіональної політики держави. Відношення держави до існуючих, виникаючих і можливих протиріч продуктивних сил регіону складається із цілеспрямованої діяльності центральних державних органів регіонального управління шляхом вибору пріоритетних напрямків науково-технічного розвитку і їхньої реалізації за допомогою системи правових, організаційно-технічних і економічних заходів, що дає регіонам відносно однакові стартові умови, ефективність виробництва й екологічну безпеку. Забезпечення державою оптимальної рівноваги в розвитку всіх регіонів дозволить уникнути конфліктів і домогтися цілісності країни. Така стратегічна мета регіональної науково-технічної політики, а основне завдання виражається у виявленні нових технологій. Регіональні науково-технічні програми розробляються за тими пріоритетними напрямками, які мають основне значення для розвитку відповідного регіону. Вони можуть мати самостійне значення або бути складовою частиною державної програми.

Ціль *екологічної політики* - створення безпечних умов життя людини й відновленні природного середовища. До цілей екологічної політики відносять:

- гарантування екологічної безпеки ядерних об'єктів, захисту населення й навколишнього середовища;
- зведення до мінімуму шкідливого впливу наслідків катастрофи на ЧАЕС;
- поліпшення екологічного стану басейну Дніпра і якості питної води;
- стабілізацію й поліпшення екологічного стану в містах і промислових центрах Донецько-Придніпровського регіону;
- попередження забруднення Чорного й Азовського морів і поліпшення їхнього екологічного стану,
- екологізацію технологій у промисловості, енергетиці, будівництві, сільському господарстві й на транспорті.

При визначенні пріоритетів в окремих регіонах потрібно вживати заходи щодо зменшення трансграничних перенесень забруднюючих речовин, поліпшення стану деградованих земель, рекультивації порушених природних ландшафтів, боротьби з водною ерозією й хімічним забрудненням земельних ресурсів, заощадження біологічної розмаїтості флори й фауни. Заслужують на увагу заходи щодо зниження аварійності господарської діяльності, захворюваності населення у зв'язку з високим техногенним навантаженням території.

Демографічна політика розглядається як складова частина регіональної політики держави й розробляється у взаємозв'язку з економічними, соціальними й екологічними факторами розвитку. Вона враховує особливості дії всіх факторів в окремих регіонах, а також специфіку демографічної ситуації в кожному регіоні й конкретизує напрямки її реалізації. Формування регіональної демографічної політики повинне враховувати сполучення довго- і короткострокових цілей.

Короткострокові цілі досягаються шляхом підготовки законодавчих і нормативних актів, що стосуються підвищення прав і надання пільг різним верствам населення. Довгострокові цілі розробляються щодо проблем, які вимагають тривалого часу для їхнього досягнення: формування статевовікової структури населення, створення додаткових робочих місць, зміну екологічної ситуації в регіоні, підвищення безпеки праці.

Національна політика в Україні повинна бути спрямована на здійснення конституційних, громадських, політичних, екологічних і соціальних прав і свобод незалежно від статі, раси, національності, віросповідання, майнового й посадового положення, належності до громадських об'єднань згідно із загальновизнаними принципами й нормами міжнародного права. Регіональна національна політика ґрунтується на цих умовах з урахуванням особливостей регіону.

Основним завданням *гуманітарної політики* є духовний розвиток суспільства, його моральний стан і фізичне здоров'я. Гуманітарна політика повинна бути спрямована на формування вільної, відкритої, ініціативної особистості, виховання національного, патріотичного обов'язку, створення сучасного культурного фундаменту суспільства. Сильна, демократична, правова, незалежна Україна повинна стати ідеалом всіх соціальних груп, етносів, партій, громадських об'єднань, конфесій.

13.2. Основні види регіональної економічної політики

Макроекономічна політика застосовується для економічного регулювання програм економічного та соціального розвитку окремих регіонів. Враховуються диспропорції у виробництві товарів і пропозиції послуг, перерозподіляються сировинні та фінансові потоки, оцінюються і пропонуються структурні зміни, вивчаються та корегуються міжгалузеві диспропорції.

Цінова політика відповідає за ціноутворення на регіональному рівні, забезпечує регулювання цін природних монополій за рахунок створення інтервенційних фондів. Регіональна цінова політика дає змогу регулювати ціни на природні (наприклад, земельні) та трудові ресурси, впливати на сезонні ціни для споживчих товарів. Шляхом товарної інтервенції цінова політика може вплинути на високі монопольні ціни на товари чи послуги або курс іноземних валют.

Бюджетна політика полягає в особливості формування доходів та видатків регіональних бюджетів, диверсифікації джерел фінансування (внутрішні, зовнішні). Вона враховує регіональні борги та витрати на їх обслуговування, субсидії, дотації, трансферти, регіональні інвестиції. Регіон може брати певні запозичення під заставу своєї власності (Одеська або Київська муніципальні позики), залежно від рівня розвитку виробництва формує прибуткову та витратну частини бюджету, отримує субвенції на окремі програми (реконструкція Одеського оперного театру, боротьба зі СНІДом у Миколаївській області).

Податкова політика забезпечує місцеві пільги з оподаткування, формує пільгову регіональну податкову політику шляхом створення технопарків або територій пріоритетного розвитку, корегування регіональної бази оподаткування. На сьогодні значно розширена місцева база оподаткування. Частина податків з державного рівня перенесена на регіональний, що, з одного боку, дає змогу розширити поле оподаткування і збільшити джерела фінансових надходжень, з іншого - забезпечує можливість більш ретельного контролю відносно ухилення від сплати податків.

Грошово-кредитна політика формує регіональний рівень ставок за кредитами та депозитами, підтримує місцеві програми кредитування, визначає статутний капітал банків та рівень розвитку комерційних банків в регіоні, регулює коливання валютного курсу. Чим розвиненіший регіон, чим привабливіше він для залучення іноземних інвестицій, тим більше на

його території відкривається загальнонаціональних і місцевих банків та філій великих міжнародних банків, тим більший їх статутний капітал. Банки в таких регіонах пропонують більший спектр послуг, нові кредитні лінії і навіть враховують сезонні стрибки курсу валют - влітку на Південь України спрямовуються значні потоки рекреантів не тільки з різних регіонів України, а й з близького та далекого зарубіжжя. У цей час знижується ціна купівлі долара США, євро та російського рубля.

Інвестиційна політика включає внутрішні та зовнішні інвестиції. Рівень амортизаційних відрахувань в регіоні є важелем вирішення економічних та екологічних проблем, розподілу державних капіталовкладень по регіонах, страхування інвестиційних ризиків, державної експертизи інвестиційних проектів. Слід посилювати інвестиційну привабливість регіонів, розвиваючи соціальну, комунальну та інженерну інфраструктуру, вирішувати питання прискорення інституціональних перетворень, екологічного оздоровлення довкілля.

Науково-технологічна та інноваційна політика впроваджується через розробку регіональних програм розвитку, державне та регіональне фінансування науки. Інноваційна діяльність у регіоні має спрямовуватися на підвищення конкурентоспроможності окремих видів діяльності, поширених у ньому. Науково-технологічна політика повинна створювати умови для формування технопарків, впровадження енерго- та ресурсозберігаючих технологій.

Інституціональна політика відображає особливості приватизації, зміну форм власності, розвитку малого та середнього бізнесу, фермерства в регіоні. Розробляються та реалізуються програми приватизації державного та комунального майна; формується регіональний фондовий ринок та ринок цінних паперів; стимулюється надходження до бюджету, контролюється розподіл коштів від приватизації; вивчається співіснування в регіоні владних структур та бізнесу.

Зовнішньоекономічна політика на регіональному рівні повинна включати такі складові: прикордонне та транскордонне співробітництво, формування регіональних тарифів та митних зборів, укладання угод про співпрацю різних територій різних країн, організацію єврорегіонів, підвищення конкурентоспроможності економіки регіону.

Соціальна політика включає регіональні особливості індексації зарплат, пенсій, допомог. Рівень пенсій, доходів, витрат населення також суттєво відрізняється на окремих територіях і відображає специфіку регіону. Для цього розробляються специфічні програми щодо системи працевлаштування та розвитку трудового потенціалу. Мають свою специфіку і регіональні витрати на охорону здоров'я, пенсійне забезпечення, освіту, культуру. Узгоджуються етнічні, мовні, культурні питання для національних меншин, що мешкають на території даного регіону. Розробляються регіональні цільові програми боротьби з онкологічними захворюваннями, туберкульозом, СНІДом, палінням, алкоголізмом, бродяжництвом, безпритульністю, сирітством.

Екологічна політика є складовою інвестиційного іміджу регіону, тому значна увага приділяється розробці регіональних програм охорони довкілля. Визначаються джерела фінансування цих програм, їх пріоритетність, місцеві податки за забруднення довкілля; плануються витрати з бюджету на охорону довкілля; формуються різноманітні екологічні фонди; розробляються регіональні нормативи платежів за забруднення довкілля, викидів та скидів, плати за природні ресурси.

Промислова політика включає підтримку вітчизняного товаровиробника на регіональному рівні. Впроваджуються заходи протекціоністської політики, надається сприяння підвищенню екологічності та конкурентоспроможності промисловості регіону. Запроваджується за допомогою податків, субсидій, мита, тарифів, дотацій, субвенцій, а також сертифікації і ліцензування. Для цього розробляються програми

інноваційного розвитку і підтримки підприємництва взагалі та окремих галузей виробництва зокрема.

13.3. Принципи та механізм реалізації регіональної економічної політики

Сучасна державна регіональна економічна політика ґрунтується на таких *основних принципах*:

- забезпечення єдності завдань соціально-економічного розвитку країни та окремих регіонів;
- правове забезпечення економічної самостійності регіонів на основі розмежування повноважень між центральними та місцевими органами влади та органами місцевого самоврядування, підвищення їх відповідальності щодо вирішення завдань життєзабезпечення і комплексного розвитку територій;
- дотримання вимог екологічної безпеки при реформуванні господарських комплексів і розміщенні нових підприємств;
- досягнення економічного та соціального ефекту за рахунок раціонального використання ресурсів, системи управління і розвитку міжрегіональних зв'язків.

Реалізація вказаних принципів сприятиме реформуванню системи управління державним сектором економіки, зміцненню економічної основи місцевого самоврядування і розширенню прав місцевих органів влади у бюджетній сфері.

Механізм реалізації державної регіональної економічної політики - це система конкретних економічних важелів, за допомогою яких здійснюється державний вплив на організацію суспільства, забезпечується соціально-економічний розвиток та вдосконалюється структура господарського комплексу регіону.

Основними складовими цього механізму виступають:

1. *Відповідна законодавча-нормативна база.* Вона визначає взаємовідносини держави і регіонів. Через законодавчу базу держава проводить політику, спрямовану на підвищення економічної самостійності територій. Вона координує діяльність місцевої влади на основі визначення співвідношень державного і місцевих бюджетів.

Державні органи управління можуть впливати на регіональний розвиток через надання регіонам різних заохочувальних премій за спорудження об'єктів, які дозволяють покращити економіку регіону, працевлаштувати вивільнених працівників, або поліпшити екологічну ситуацію.

2. *Бюджетно-фінансове регулювання регіонального розвитку.* Доступне державне втручання в господарські процеси, які вимірюються показником питомої ваги державних видатків у внутрішньому валовому продукті, їх висока питома вага свідчить про сильний вплив держави на економіку. У перспективі передбачається розширити права місцевих органів виконавчої влади у бюджетній політиці на основі підвищення ролі місцевих податків і зборів та встановлення науковообґрунтованих нормативів відрахувань до місцевих бюджетів.

3. *Прогнозування і програмування.* З допомогою розробки довгострокових і середньострокових програм розвитку регіонів (районів, областей) досягається планомірність розвитку продуктивних сил, узгоджуються інтереси окремих галузей. На сьогодні розробляються окремі проекти соціально-економічного розвитку Карпатського регіону, Полісся, Поділля та ін., але вони майже не життєві, оскільки відсутні єдині органи управління цими регіонами.

4. *Розвиток різних форм територіальної організації продуктивних сил* (створення спеціальних економічних зон, міжрегіональне та прикордонне співробітництво). Створення спеціальних економічних зон дасть змогу збільшити надходження іноземних інвестицій, створити сучасну виробничу, транспортну і ринкову інфраструктуру, підвищити ефективність використання

природних ресурсів. Пільговий режим оподаткування та митного режиму сприятиме зростанню економічної активності об'єктів господарювання.

Особливе місце в регіональній економічній політиці відводиться різним формам прикордонного співробітництва. Створюються зони спрощеного перетину кордону, взаємовигідної торгівлі, добросусідства.

Таким чином, регіональна політика виступає у формі державного втручання в різні підсистеми регіону, формуючи при цьому й різні види політик, розглянутих вище. Державне втручання в розвиток регіонів має на меті:

- ✓ «справедливість», тобто таке розміщення (просторова організація) економічної діяльності, при якому жителі всіх регіонів мають більш-менш рівні можливості досягти бажаного добробуту;
- ✓ «ефективність», що вимагає раціонального використання виробничого потенціалу кожного регіону з метою загальнонаціонального добробуту.

Обидві ці мети можуть бути як сумісними, так і конфліктними. Як правило, у період економічного росту переважає перша мета, у період криз — друга. Необов'язково, щоб у політиці державних органів різних рівнів територіальної ієрархії домінувала яка-небудь одна мета. Однак певна погодженість у регіональних політиках, що проводяться державною й регіональною владою, повинна бути, інакше регіональні нерівності будуть наростати.

Питання для самоконтролю знань

1. У чому полягає сутність та які основні складові державної регіональної політики?
2. Чи вірною є думка про те, що державна регіональна політика та політика регіонів - нетотожні поняття?
3. Які основні цілі державної регіональної політики?

4. Які складові державної регіональної політики? У чому полягає їх сутність?
5. У чому полягає сутність основних видів регіональної економічної політики?
6. Охарактеризуйте основні принципи реалізації регіональної економічної політики.
7. Які складові механізму реалізації державної регіональної економічної політики?
8. Дайте визначення регіональної економічної політики та охарактеризуйте структуру економічної політики, вкажіть її суб'єкти.
9. В чому полягає суть механізму реалізації державної регіональної економічної політики?
10. Яка відмінність між методами прямого та непрямого економічного регулювання державної регіональної політики?
11. Охарактеризуйте бюджетно-фінансові важелі реалізації регіональної економічної політики

ТЕМА 14. ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У РОЗВИТКУ ПРОДУКТИВНИХ СИЛ УКРАЇНИ

- 14.1. Характеристика основних форм зовнішньоекономічної діяльності.
- 14.2. Економічна інтеграція та економічні союзи.
- 14.3. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України.

14.1. Характеристика основних форм зовнішньоекономічної діяльності.

Зовнішньоекономічна діяльність являє собою таку систему економічних відносин, які формуються при обміні різноманітними ресурсами між державами чи їхніми економічними суб'єктами. В ці відносини включаються всі аспекти економічного життя держав: виробництво, торгівля, фінанси, інвестиційна сфера.

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності є суб'єкти господарювання всіх форм власності, які самостійно здійснюють зовнішньоекономічні операції із закордонними партнерами.

Об'єктами здійснення зовнішньоекономічної діяльності являються процеси обміну товарами, послугами чи результатами творчої діяльності та інші види зовнішньоекономічної діяльності відповідно до чинного законодавства.

Зовнішньоекономічна діяльність спрямовується на:

- створення сприятливих умов для вирівнювання темпів економічного розвитку;
- реалізацію переваг у міжнародному поділі праці задля сприяння зростанню ефективності національних економік.

Основними функціями зовнішньоекономічної діяльності є:

- організація та обслуговування обміну між державами ресурсами й результатами праці в різних формах;
- міжнародне визначення споживчої вартості продукції міжнародного поділу праці;
- організація міжнародного грошового обігу.

Практичне значення зовнішньоекономічної діяльності країн полягає в одержанні валютної виручки при експорті, підвищенні технічного рівня виробництва внаслідок імпорту більш ефективних техніки та технологій, можливості виробництва конкурентоспроможної продукції.

При класифікації видів зовнішньоекономічної діяльності можуть використовуватися різноманітні критерії. Наприклад, зовнішню торгівлю можна розглядати з позиції напрямку зовнішньоекономічної діяльності як імпорт і експорт, а можна з позиції предмета як товари та послуги, чи з позиції регіональних особливостей - прикордонна торгівля, та засобів розрахунку - бартерні операції тощо.

До основних видів зовнішньоекономічної діяльності включають:

- міжнародну торгівлю та лізинг;
- використання активів із-за кордону;
- контрактні форми зовнішньоекономічної діяльності;
- міжнародні інвестиції.

При веденні міжнародного бізнесу зазвичай вибирають одну з форм господарських операцій залежно від цілей діяльності, ресурсів та умов здійснення такої діяльності.

Переважаючою з усіх форм зовнішньоекономічної діяльності є міжнародна торгівля, що являє собою міжнародний обмін продуктами та послугами.

В залежності від предмета й характеру здійснення зовнішньоторговельних операцій розрізняють різноманітні *форми міжнародної торгівлі*:

1. *Готовою продукцією* - здійснюється за світовими чи договірними цінами безпосередньо виробником або посередниками. Розрахунки здійснюються в валюті експортера, імпортера чи третьої країни. Це залежить від умов договору.

2. *Продукцією в розібраному вигляді* - імпорт, як правило, оподатковують митом за зниженими тарифами, що є більш привабливим у порівнянні з високими митними ставками при ввезенні готової продукції. Така торгівля є виправданою, якщо збирання продукції у готовий вигляд за кордоном дозволяє отримувати більший прибуток внаслідок використання більш дешевої місцевої робочої сили, пільгового оподаткування, низької

земельної оренди тощо. Також експорт деяких товарів у зібраному вигляді є об'єктивно неможливим, зокрема реакторів, портових кранів і ін.

3. *Зустрічні поставки* – здійснення експортно-імпортних операцій, коли між експортерами та імпортерами є зобов'язання придбання товарів на часткову чи повну вартість експортованої продукції. Найважливіші різновиди таких операцій:

- бартерні - передбачається безвалютний, збалансований обмін товарами, який базується на їхній вартісній оцінці за договірними чи світовими цінами. Здійснюються такі операції при відсутності в партнерів конвертованої валюти;

- викуп - здійснюються шляхом викупу застарілої продукції при збуті осучаснених моделей і модифікацій, зараховуючи в ціну нової продукції залишкову вартість виробів, які повертаються;

- з давальницькою сировиною - передбачається переробка імпортованої сировини чи відходів із подальшими розрахунками продуктами їхньої переробки. Такі операції є виправданими, якщо наявні достатні запаси сировини та відходів, а потужностей для їхньої переробки немає.

4. *Постачання комплексного устаткування* - передбачається постачання технологічних комплексів із повним комплектом послуг щодо їхнього проектування, спорудження, налагодження та підготовки до експлуатації у місцевих умовах. Найбільш поширеною є задача об'єктів "під ключ" із оплатою після прийняття їх замовником. У таких угодах також передбачається постачання необхідних матеріалів і інструментів, навчання місцевих кадрів, сприяння й допомога в організації і управлінні виробництвом, забезпечення експлуатації об'єкта протягом дії гарантійного терміну.

5. *Ліцензіями* - передбачається надання на певних умовах прав на використання різних винаходів, "ноу-хау" тощо протягом зазначеного в

угоді терміну за відповідну винагороду. Найбільш поширеними є ліцензійні угоди, якими передбачається комплексний міжнародний технологічний обмін із наданням "ноу-хау" й інших послуг.

6. *Подорожі, туризм і транспорт* – передбачається одержання надходжень від транспортування товарів, перевезення пасажирів і безпосередньо туризму. Стан економіки деяких країн, наприклад Греції і Норвегії, суттєво залежить від прибутків, які отримуються при перевезенні іноземних вантажів їхніми суднами. Багамські острови одержують значно більше прибутку від іноземного туризму, ніж від товарного експорту. Вкладені інвестиції у туристичні об'єкти й транспортні вузли швидко окупаються та при створенні належних умов приносять стабільний і високий прибуток. Міжнародний туризм призводить до стрімкого збільшення зайнятості як у сферах, безпосередньо пов'язаних із ним, так і в транспорті, виробництві сувенірів, туристичного спорядження тощо.

Таблиця 14.1

Динаміка туристичних потоків України, осіб

Рік	Туристи	Усього	У тому числі за метою поїздки					
			службова ділова, навчання	дозвілля відпочинок	лікування	спортивний туризм	спеціалізований туризм	інша
2018	в'їзні (іноземні)	75945	8066	61011	4755	235	283	1595
	виїзні	4024703	75979	3925145	15618	2069	1566	4326
2019	в'їзні (іноземні)	86840	5324	61027	2812	194	16874	609
	виїзні	5524866	91778	5407575	18255	1599	1985	3674
2020	в'їзні (іноземні)	11964	481	8596	271	256	2304	56
	виїзні	2125702	15087	2107907	736	525	55	1392

Для економіки України туризм є важливою галуззю. Щороку Україну відвідують більше 10 мільйонів іноземних туристів. Динаміка

туристичних потоків (табл. 14.1) свідчить, що найбільше всього туристи відвідують Україну задля дозвілля та відпочинку.

Сфера туристичних інтересів включає різні види: активний відпочинок і спортивний туризм, типу скелелазіння та гірськолижний спорт, подорожі-експедиції, навчання та ділові поїздки.

Міжнародним лізингом вважається надання в довгострокову оренду виробничого устаткування, транспортних засобів, складських приміщень, комп'ютерної техніки тощо. Таким чином орендар одержує можливість експлуатації відповідного об'єкта для своїх потреб, якщо в нього немає достатніх валютних коштів для придбання такого об'єкта в повну власність. Відповідно до існуючих правил Міжнародного валютного фонду зобов'язання даної форми лізингу не включають у обсяг зовнішньої заборгованості держави. Відповідно держави підтримують такі угоди. Крім того, всі орендні платежі, як правило, відносять до операційних витрат і не оподатковуються.

Міжнародним лізингом користується багато компаній. Найбільше договорів укладається в наступних галузях: транспорт, сільське господарство, будівництво, сфера послуг [2]. Найбільш поширеним являється лізинг вантажних автомобілів, повітряних і морських суден, інформаційної техніки. Постачанням такої техніки на лізинговій основі займаються, наприклад, «RENAULT», «SCANIA», «MAN», «Mercedes», «IBM», «HP», «John Dear», «Bizon», «NEUERO», «URSUS», «Caterpillar», «ZEPPELIN», «TATRA», «Condor» і інші. Зокрема ПАТ авіакомпанія "Міжнародні авіалінії України", завдячуючи лізингу, здійснювала міжнародні рейси "Боїнгами", вітчизняні міжнародні перевізники змогли оновити свій автомобільний парк [5].

Використання активів із-за кордону, наприклад фірмових знаків, патентів або авторських прав тощо, передбачає виплати роялті відповідно до підписаних ліцензійних угод. Роялті оплачується також франчайзинг, що допомагає здійснювати господарські операції внаслідок постачання

напівфабрикатів і комплектуючих, надання управлінських послуг і технологій. Такі кроки формують більше зобов'язань у міжнародному плані, ніж звичайна експортна діяльність. Фірма повинна направити свій досвідчений технічний персонал у іншу країну для сприяння діяльності ліцензіата чи тримача франшизи, створення й адаптації виробничих потужностей для випуску нового продукту.

Контрактні форми зовнішньоекономічної діяльності є протилежними використанню активів із-за кордону, оскільки означають здійснення діяльності за межами країни.

Міжнародні інвестиції означають трансферт капіталу між країнами в грошовій або речовій формі. Розрізняють міжнародні інвестиції прямі та портфельні.

Прямі інвестиції супроводжуються контролем іноземних інвесторів за діяльністю компанії навіть при придбанні незначної частки її акцій (від 10 %). Власність на контрольний пакет акцій іноземного підприємства являється найвищим типом зобов'язань стосовно зовнішньоекономічних операцій. Вона передбачає право власності на отриманий прибуток із капіталу, інтенсивний обмін кваліфікованими спеціалістами та новими технологіями між країнами.

Коли дві чи більше організацій здійснюють прямі інвестиції у одне підприємства, то таке ведення операцій визначають як "спільне підприємство".

Для значної кількості крупних фірм рівень продажу продукції, яка виробляється за кордоном за участю прямих інвестицій, набагато перевищує рівень продажу такої продукції, виробленої у країні й експортованої за кордон. Найбільші світові фірми мають суттєві прямі інвестиції за кордоном, які охоплюють усі види бізнесу.

До "портфельних" інвестицій відносять боргові зобов'язання та акції фірм. Від прямих даний тип інвестицій відрізняється відсутністю контролю за діяльністю інвестованої фірми. Іноземні "портфельні"

інвестиції здійснюються для одержання більш високих прибутків за рахунок короткострокових капіталовкладень.

14.2. Економічна інтеграція та економічні союзи.

Формування міжнародного поділу праці та рівень залучення до нього певних держав відбувається залежно від впливу різноманітних чинників, зокрема природно-географічного, науково-технологічного, соціально-економічного, політичного [1]. Основною причиною інтеграційних процесів є вимоги високорозвинутих продуктивних сил, що переростають межі національних господарств. При цьому країни з більш високим рівнем економічного розвитку мають більше можливостей і швидше та впевненіше інтегруються в економічний простір.

Передумови, які сприяють інтеграції:

- *Близькі рівні економічного розвитку та ступеня ринкової зрілості країн.* Спроби об'єднань інтеграційного типу індустріальних держав і тих, які розвиваються, зазвичай через несумісність господарських механізмів починаються з різних перехідних угод про асоціації, торгові преференції, спеціальне партнерство тощо. Терміни дії таких угод є довготривалими, поки менш розвинена країна не напрацює ринкові механізми, що будуть відповідати ступеню зрілості механізмів більш розвинених держав. Прикладом такого затяжного підготовчого етапу є інтеграція України до ЄС, яка в 1994 році підписала Угоду про партнерство та співробітництво, розпочала співпрацю з країнами ЄС з широкого кола торговельно-економічних, політичних і гуманітарних питань та підготовку до вступу. Угода про асоціацію з даним інтеграційним угрупованням Україна підписала тільки в 2014 році, а Угода про зону вільної торгівлі набула чинності з 1 січня 2016 року. Така довготривалість взаємовідносин нашої країни з ЄС на умовах добросусідства, але без набуття членства, можна

пояснити розбіжністю макроекономічних показників соціально-економічного розвитку країн, демократичною незрілістю вітчизняних політичних інститутів, неготовністю владних структур України до співпраці на міжнародній арені виключно на основі справедливої конкуренції.

- *Географічна близькість країн, наявність у більшості випадків спільних кордонів і історично сформованих економічних зв'язків.* Переважна більшість інтеграційних об'єднань починалися з декількох сусідніх країн, які розташовувалися в безпосередній географічній близькості, мали транспортні комунікації і нерідко однакову мову. Поступово до початкового інтеграційного ядра приєднувалися інші сусідні держави. Наприклад, спільний ринок країн Південної Америки МЕРКОСУР утворився в результаті угод про вільну торгівлю між Бразилією та Аргентиною в 1986 році. В 1990 році до них приєднуються Уругвай і Парагвай, а в 2012 році – Венесуелла.

- *Спільні економічні та інші проблеми в галузі розвитку, регулювання та фінансування економіки, політичного співробітництва та безпеки тощо.* Економічна інтеграція сприяє вирішенню конкретних проблем, проте країни з проблемами створення основ ринкової економіки, не зможуть інтегруватися з державами більш розвиненого ринку через проблеми введення спільної валюти. Якщо існують проблеми забезпечення населення водою та продуктами харчування, не відбудеться об'єднання з державами, які обговорюють проблеми вільного міждержавного руху капіталу. Як приклад, АСЕАН утворилась як геополітична та економічна міжнародна організація в 1967 році Філіппінами, Малайзією, Таїландом, Індонезією та Сінгапуром, які прийняли Бангкокську декларацію. Пізніше до них приєдналися Бруней, Лаос, М'янма, Камбоджа та В'єтнам. Після розпаду колоніальних імперій лідери новостворених держав хотіли бути впевненими, що сусідні держави не будуть втручатися в їхні внутрішні справи. Основою Економічної спільноти АСЕАН стала Зона вільної

торгівлі, яка надала низку тарифних преференцій для сприяння вільним потокам товарів у межах АСЕАН.

- *Демонстраційний ефект*. Країни в інтеграційних об'єднаннях зазвичай відчують позитивні економічні зрушення - прискорюються темпи економічного зростання, знижується інфляція, зростає зайнятість тощо, це психологічно впливає на інші країни, які слідкують за всіма змінами. Яскравим прикладом такого ефекту є ЄС, успіхи в розвитку якого мали значний мотиваційний вплив на країни, які прагнуть стати його членами.

- *«Ефект доміно»*. Після інтеграційного об'єднання більшості країн певного регіону, країни, які залишилися поза його межами, починають відчувати деякі труднощі внаслідок переорієнтації економічних зв'язків країн угруповання один на одного. Нерідко це призводить до зменшення об'ємів торгівлі країн, які знаходяться за межами інтеграції. Як приклад дії такого ефекту можна розглядати Північноамериканську зону вільної торгівлі – НАФТА, яка утворена США, Канадою та Мексикою в 1994 році. Поява НАФТА обумовлена географічним сусідством країн-учасниць, їхніми тісними торговельними зв'язками, збільшенням підприємств американських ТНК у Канаді та Мексиці, а Канадських ТНК у США, посиленням позицій Євросоюзу на світовому ринку. Крім того, показовим кроком країнам, які розвиваються, було залучення до НАФТА менш розвиненої від США та Канади Мексики. Це не стало перешкодою ефективному функціонуванню зони вільної торгівлі, не поставило Мексику в нерівні умови, проте дало поштовх і нові можливості для нарощування економічного потенціалу.

Міжнародною економічною інтеграцією країн називають процес економічно-політичного об'єднання їх на основі розвитку більш стійких взаємозв'язків і поглибленого поділу праці між національними економіками та взаємодії їхніх виробничих структур. На мікрорівні даний процес відбувається при взаємодії капіталів окремих суб'єктів

господарювання певних країн шляхом формування системи різних економічних угод між ними та створення філіалів за кордоном. Міжнародний рівень інтеграції передбачає формування різних економічних об'єднань держав і/або узгодження національних політик.

Розвиток інтеграційних зв'язків потребує міждержавного чи наддержавного регулювання, яке спрямовується на забезпечення вільного переміщення капіталів, товарів, послуг, робочої сили між країнами, узгодження та впровадження спільної економічної, фінансової і валютної, соціальної, науково-технічної, зовнішньої і оборонної політики. Як результат, формуються цілісні регіональні господарські комплекси, які мають єдину валютну інфраструктуру, загальні економічні пропорції, фінансові загальні фонди, наднаціональні чи міждержавні органи управління.

Тобто, міжнародна економічна інтеграція є співробітництвом між національними економіками різних держав із їхньою частковою чи повною уніфікацією, ліквідацією бар'єрів при торгівлі між ними, зближенням національних ринків для створення спільного.

Форми міжнародної економічної інтеграції:

1. *Зона вільної торгівлі* є пільговою зоною регіонального типу, у якій підтримується безмитна й кількісно необмежена міжнародна торгівля між країнами такої зони. Дані зони сприяють зростанню внутрішньої і взаємної торгівлі всіх країн-членів. Найрозвиненішою сучасною такою зоною є Зона вільної торгівлі в Європі. Україна, окрім участі в Світовій організації торгівлі, була учасником інших угод про такі зони. Зокрема це угоди з Грузією в 1996 році, Македонією в 2001 році, СНД у 2012 році, Європейською асоціацією вільної торгівлі в 2012 році, Чорногорією в 2013 році, ЄС у 2017 році, Канадою в 2017 році та Ізраїлем у 2019 році. Крайньою на сьогодні стала угода з Туреччиною в 2022 році.

2. *Митний союз* є об'єднанням двох і більше країн із спільною митною територією без мит у взаємовідносинах і з єдиним митним

тарифом стосовно третіх країн. Метою створення такого союзу є полегшення торгівлі між країнами-учасницями та одночасно уникнення додаткових перешкод при торгівлі з іншими країнами. Прикладами таких союзів є Карибський спільний ринок, Економічна та валютна співдружність Центральної Африки, Економічна спільнота західноафриканських держав і інші.

3. *Спільним ринком* є об'єднання декількох національних ринків у єдиний ринок із вільним переміщенням у ньому капіталів, товарів, послуг, робочої сили. Прикладами таких об'єднань є Андське співтовариство, Європейська економічна зона, Внутрішній ринок Європейського Союзу, Центральноамериканський спільний ринок тощо.

4. *Економічний союз* - це об'єднання економік декількох країн на основі спільного ринку, митного союзу, уніфікації фінансових систем і здійснення спільної валютної політики. Наприклад Економічний союз Бенілюкс був створений у 1948 році Бельгією, Нідерландами та Люксембургом; у 1991 році заснована Співдружність Незалежних Держав – СНД. Прикладом економічного та валютного союзу являється Західноафриканський економічний і валютний союз, створений у 1994 році Буркіна-Фасо, Кот-д'Івуаром, Малі, Нігером, Сенегалом, Того, Гвінея-Бісау.

5. *Політичним союзом вважають* об'єднання різних країн із укладенням спільного договору для проведення спільної політики в усіх сферах суспільного життя.

6. *Міжнародні організації, угруповання, комплекси* є об'єднанням держав за окремими інтересами для спільного здійснення різноманітних заходів.

Розміщення продуктивних сил кран світу, в тому числі України, нерозривно пов'язано з розвитком міжнародного поділу праці формуванням міжнародних економічних зв'язків. Міжнародний поділ

праці - це спеціалізація окремих країн на виробництві тієї чи іншої продукції чи надання послуг у світовому масштабі.

Кожна країна світу концентрує на своїй території виробництво певних видів продукції, для виробництва якої вона має найбільш сприятливі економічної природні передумови.

В сучасних умовах економічного розвитку України зовнішньоекономічні відносини - одна з найважливіших сфер діяльності. Розвиток цих відносин з усіма країнами світу, особливо з найбільш розвинутими, сприятиме інтернаціоналізації виробництва, підвищенню рівня його технології та якості продукції. Жодна країна світу, на якому б рівні економічного розвитку вона не знаходилась, не може нормально розвиватися поза світовим господарством, без тісних економічних зв'язків з іншими країнами світу.

Міжнародні економічні зв'язки - це система господарських зв'язків міжнаціональними економіками країн на основі міжнародного поділу праці. Саме зовнішні зв'язки сприяють зростання національного доходу, прискореному розвитку науково-технічному процесу, підвищення рівня життя населення. Для України особливо важливим є повне використання зовнішніх економічних зв'язків для вирішення початкових науково-технічних господарських проблем.

Розвиток ефективних зовнішньоекономічних зв'язків дасть змогу Україні швидше подолати глибоку економічну кризу, сприятиме стабільному швидкому розвитку продуктивних сил зростанню на цій основі життєвого рівня населення.

Головною метою участі України в діяльності регіональних міждержавних об'єднань є створення сприятливих умов для розвитку національної економіки та прискорення процесу інтеграції України у світогосподарський комплекс, набуття досвіду міжнародного співробітництва, підготовка до вступу в Європейський Союз. Україна після проголошення незалежності веде пошук власного місця в європейських

інтеграційних процесах. Україна є членом і спостерігачем багатьох регіональних міждержавних організацій: ЄС, ОЧЕС, ЄАВТ, ЦЄІ та ін.

Враховуючи, що Україна – одна з найбільших європейських держав, то для неї особливо важливою є інтеграція саме з країнами Європи і, в першу чергу, з країнами-членами Європейського Союзу. Ключовим напрямком зовнішньої політики України та її стратегічним курсом визнано вступ до Європейського Союзу (ЄС).

Ідея європейського вибору позитивно сприймається населенням України, євроінтеграційні прагнення України співпадають із необхідністю її модернізації і радикального реформування. Досягнення відповідності держави й українського суспільства копенгагенським критеріям членства в ЄС є головним довготерміновим завданням євро-інтеграційного курсу. Співробітництво ЄС, започатковане в 1991р., триває і розвивається. 27 лютого 2014 року, після подій Євромайдану, Європарламент ухвалив резолюцію у якій вперше йдеться про те, що Україна має право стати повноправним членом Євросоюзу. У ній зазначено, що підписання Угоди про асоціацію не є кінцевою метою партнерства з Києвом і відповідно до Статуту ЄС всі європейські країни, включаючи Україну, «мають довгострокову можливість подавати заявку на членство в ЄС».

Інтеграція України до Європейського Союзу є складним і тривалим процесом, успіх якого залежить в першу чергу від того, наскільки швидко Україна зможе виконати всі умови ЄС, визначені для країн-кандидатів на вступ у Спільноту.

У 2022 році розпочався новий етап у відносинах Києва і Брюсселя — Україна отримала статус кандидата на вступ до ЄС, який матеріалізував перспективи приєднання до євроспільноти, сприяв подальшим реформам, став стимулом для влади і громадян країни, позитивним сигналом для європейських і світових інвесторів. Нині на порядку денному — адаптація національного законодавства до європейського правового простору, поглиблення інтеграції українського бізнесу до ринків ЄС, практичне

запровадження «безвізів» у різних сферах, подальша секторальна інтеграція тощо.

Сприятиме успішному просуванню України на європейському шляху реалізація базових реформ, передбачених Угодою про асоціацію, а також виконання пакета рекомендацій Єврокомісії, що є передумовою започаткування переговорів про вступ. Євроінтеграція України відбувається в умовах широкомасштабної російської інтервенції. Війна, розв'язана країною-агресором, з одного боку, довела готовність українців захищати незалежність своєї країни, європейський шлях її розвитку, об'єднала українську націю і зміцнила громадську підтримку руху до ЄС. А з іншого — активізувала двосторонні процеси євроінтеграції, надала нової якості політики Брюсселя на українському напрямі, змусила переглянути підходи і пріоритети у сфері безпеки. Водночас війна, під час якої Україна зазнала колосальних людських та фінансово-економічних втрат, вплинула на характер просування до об'єднаної Європи, обумовила особливості «воєнної» євроінтеграції.

Україна продовжує проєвропейські реформи, ухвалює важливі євроінтеграційні закони, поглиблює співробітництво з Брюсселем на різних напрямках. Загалом є підстави говорити про помітний прогрес, значні здобутки і зрушення на європейському шляху. Набуття статусу кандидата важливий, але не завершальний етап євроінтеграції. Тому, навіть в умовах війни, необхідно не збавляти темпів на шляху до ЄС, використовувати переваги нового статусу, здійснювати реформи, необхідні для набуття членства в ЄС і забезпечувати умови для повоєнного відновлення України за європейськими нормами і стандартами.

14.3. Сучасний стан зовнішньоекономічних зв'язків України.

Зовнішньоекономічна діяльність України являється однією з основних форм її економічних відносин з іншими державами.

Конституція, Декларація про державний суверенітет і Закон України "Про економічну самостійність України" зазначають, що однією з основ реалізації державного суверенітету є самостійність України при здійсненні та регулюванні зовнішньоекономічних відносин.

Зовнішньоекономічна діяльність вітчизняних підприємств регулюється Законами України "Про зовнішньоекономічну діяльність", "Про порядок здійснення розрахунків у зовнішньоекономічних відносинах".

Суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності в Україні являються:

- експортери, які продають товари іноземним суб'єктам господарювання, українські суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності здійснюють експорт товарів за межі України;
- імпортери, які купують товари в іноземних суб'єктів господарювання, українські суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності здійснюють імпорт товарів на територію України;
- інвестори, ввезення чи вивезення капіталу;
- фінансові посередники, комерційні банки, страхові суспільства тощо;
- різні міжнародні організації, які здійснюють консалтингові послуги з різних питань.

Усі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності мають рівні права в здійсненні будь яких видів такої діяльності, які визначені Законом України "Про зовнішньоекономічну діяльність".

До основних видів зовнішньоекономічної діяльності, які передбачені в Законі України "Про зовнішньоекономічну діяльність", можна віднести:

- експорт і імпорт різних товарів, капіталу та робочої сили;

- надання суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності України послуг різним іноземним суб'єктам господарювання, зокрема: виробничих, транспортно-експедиційних, посередницьких, агентських, аудиторських, юридичних і інших, які не заборонені чинним законодавством України, а також надання аналогічних послуг іноземними суб'єктами господарювання суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності України;
- виробнича, наукова, науково-технічна та інша кооперація з суб'єктами господарської діяльності інших держав;
- міжнародні фінансові операції і операції із цінними паперами, передбачені законами України;
- кредитні та розрахункові операції між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності й іноземними суб'єктами господарської діяльності; створення суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності банківських, кредитних і страхових установ за межами України;
- спільна підприємницька діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності й іноземних суб'єктів господарської діяльності, яка передбачає створення спільних підприємств різних видів і форм власності, проведення спільних господарських операцій і спільне володіння майном як на території України так і за її межами;
- підприємницька діяльність на території України, яка пов'язана з видачею ліцензій, патентів, ноу-хау, торгових марок і інших нематеріальних об'єктів власності з боку іноземних суб'єктів господарської діяльності; аналогічна діяльність суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності за межами України;
- організація та здійснення діяльності в області проведення виставок, аукціонів, торгів, симпозіумів, семінарів, і інших подібних заходів, що здійснюються на комерційній основі, при участі суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності;
- товарообмінні (бартерні) операції і інша діяльність, яка побудована на формах зустрічної торгівлі;

- операції по купівлі, продажу й обміну валюти на валютних аукціонах, орендні та лізингові операції;
- операції на валютних біржах і міжбанківському валютному ринку;
- інші види зовнішньоекономічної діяльності, які не заборонені законодавством України.

Необхідно відзначити, що в Україні заборонені певні види експорту й імпорту:

- експорт предметів національного багатства, історичного чи культурного надбання українського народу, яке обумовлене законами України;
- імпорт або транзит товарів, які можуть завдати шкоду здоров'ю, становити загрозу життю чи привести до погіршення стану навколишнього середовища;
- імпорт продукції і послуг, які містять пропаганду ідей війни, расизму чи расової дискримінації, геноциду тощо, що суперечить відповідним нормам Конституції України;
- експорт і імпорт товарів, який здійснюється з порушенням прав інтелектуальної власності.

Усі суб'єкти зовнішньоекономічної діяльності, що здійснюють різні по своєму роду торгові та неторгові операції, повинні погасити їх наприкінці року в цілому по країні. Якщо держава здатна погашати свої зобов'язання протягом звітного періоду, то така держава має достатній запас платоспроможності або ліквідності.

Це є однією з причин різних обмежень, що вводяться в країні, на виконання валютних операцій з валютними цінностями суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності. Ці обмеження стосуються усіх валютних операцій, але вони по-різному співвідносяться із суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності і тісно зв'язані з валютним контролем. У цьому полягає суть валютного регулювання.

Зведений зовнішньоторговельний баланс України наведений у таблиці 14.2.

Таблиця 14.2

**Зведений зовнішньоторговельний баланс України,
млн дол. США**

	Експорт			Імпорт			Сальдо		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Усього	64082	59394	79326	67825	60210	80810	-3742	-816	-1484
з них									
країни ЄС	22956	20791	30253	27358	25530	32279	-4402	-4739	-2026
Товари	50055	49192	68072	60800	54336	72843	-10746	-5144	-4771
з них									
країни ЄС	20123	17938	26793	24242	23126	28954	-4120	-5187	-2161
Послуги	15661	11547	12786	7027	5877	7977	8634	5671	4809
з них									
країни ЄС	3865	3825	4423	3118	2407	3333	746	1418	1090

Протягом останніх років в Україні зростає обсяг зовнішньої торгівлі. Проте, разом із збільшенням обсягів експортно-імпортних операцій, експорт із країни в останнє десятиліття хронічно відстає від імпорту (рис. 14.1), їхня різниця часом сягає 8% ВВП. В 2022 році внаслідок нападу росії сальдо зросло до 16,8 % через стрімке зростання імпорту.

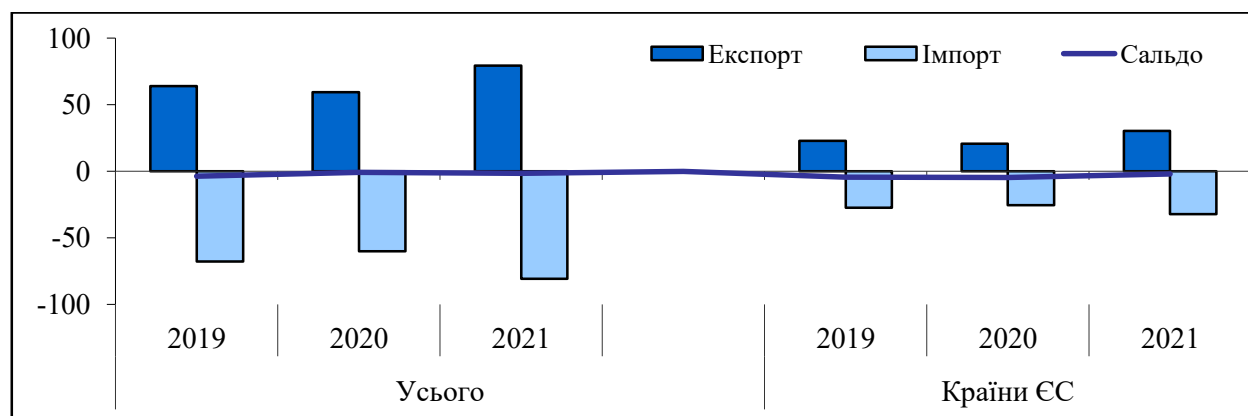

Рис. 14.1. Динаміка зовнішньоторговельного балансу України

Суттєву частину валютних надходжень у платіжному балансі України забезпечує експорт товарів. Проте сальдо зовнішньоторговельного балансу є позитивним для послуг, саме експорт послуг переважає над їхнім імпортом на відміну від товарів.

Збільшення експорту можна було б досягти приєднанням України до ЄС, але це потребує проведення заходів із створення працюючої конкурентноздатної ринкової економіки. Відповідно необхідно створювати всі умови для збільшення експорту, але за рахунок стимулювання розширення експортного виробництва, а не за рахунок зниження внутрішнього споживання. Тим більше, що географія вітчизняного товарного експорту досить різноманітна й постійно розширюється.

Основними країнами-партнерами України в експорті товарів у 2020 – 2021 роках були Китай і Польща (рис. 14.2).

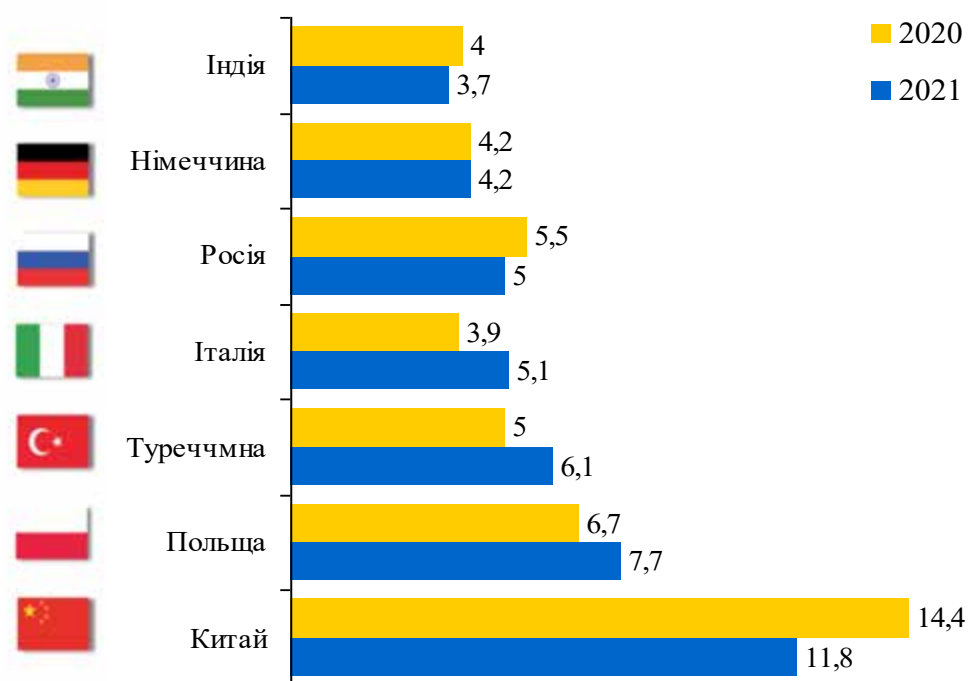

Рис. 14.2. Основні країни-партнери в експорті товарів у 2020 – 2021 роках

Структура українського експорту після 2014 року зазнала суттєвих змін. Росія і країни СНД більше не є основними експортними ринками для України.

Втім, і повної переорієнтації на ринок Європейського Союзу не відбулося.

З одного боку, наразі торгівля між Україною та Європейським Союзом є доволі жвавою – цьому сприяло запровадження Поглибленої та всеохопної зони вільної торгівлі, яка передбачала скасування більшості тарифних бар'єрів та поступове скасування нетарифних технічних бар'єрів. З усієї продукції, яку Україна постачає в Європейський Союз, найбільш затребуваними лишаються немінеральні матеріали, товари сільського господарства та легкої промисловості.

Проте одночасно Україна все ще відстає у впровадженні ключових реформ, які дозволили би ще більше стимулювати торгівлю.

Після Революції гідності 2013 року Україна почала скорочувати експорт до країн СНД. Через це спаду зазнали усі галузі, за винятком сільського господарства, де попит від початку був низьким.

Після переорієнтації на інші ринки лише окремим галузям промисловості (сільське господарство, легка, електротехнічна та оптична) вдалося значно збільшити обсяги експорту, оскільки вони зуміли залучити інвестиції.

Також виграв і аграрний сектор. Попри поширені уявлення, український сектор сільськогосподарської продукції не створив великого виклику для Європейського Союзу. Річ у тім, що ступінь технологічної складності експортованої Україною агропродукції переважно є нижчим, ніж у тій продукції, що її виробляють компанії у ЄС.

Окрім переорієнтації на ринки ЄС, Україна намагалася вивчити інші міжнародні ринки.

Зростав експорт зернових та олійних культур, а також товарів легкої промисловості. Проте іншим галузям промисловості (особливо важкій

промисловості й галузі немінеральних матеріалів) фактично не вдалося успішно переорієнтувати виробництво.

На територію України дозволяється імпортувати тільки такі товари, які за своїми технічними, фармакологічними, санітарними, ветеринарними та екологічними характеристиками не порушують умов відповідних стандартів і вимог, які діють на території України. При відсутності таких національних стандартів, на товар можуть поширюватися відповідні міжнародні чи іноземні стандарти та вимоги, які діють у країнах - експортерах даних товарів.

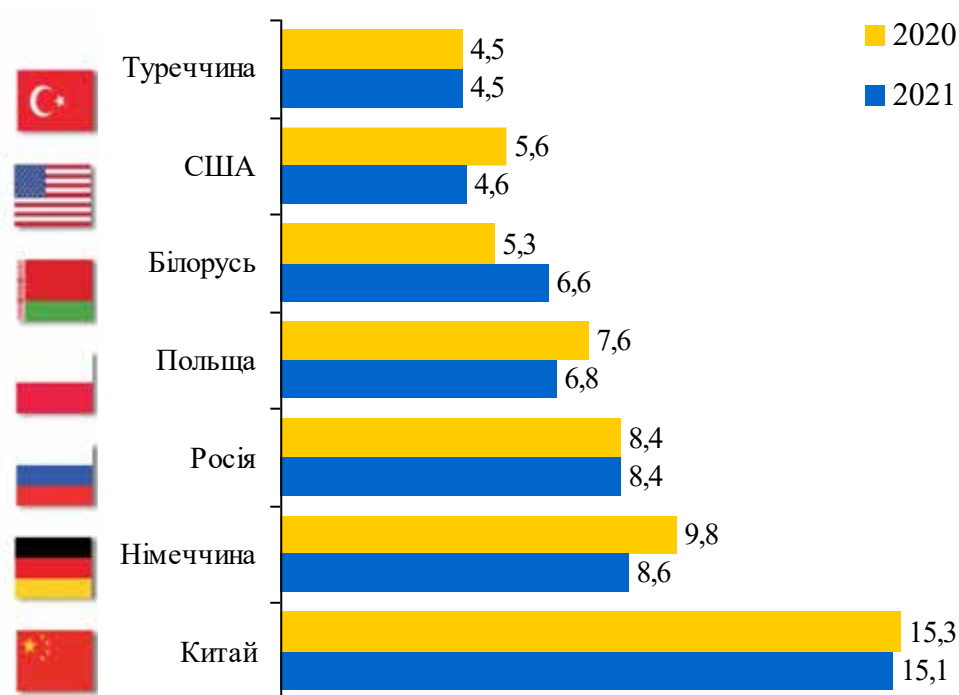

Рис. 14.3. Основні країни-партнери в імпорті товарів у 2020–2021рр.

До товарів, що імпортуються на територію України, застосовується національний режим їхньої сертифікації. Якщо ж здійснюється імпорт товарів, що не мають аналогів в Україні, суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності, що здійснює імпорт або іноземний суб'єкт господарської діяльності, що здійснює експорт, повинний пред'явити сертифікат відповідності товару міжнародним стандартам і вимогам.

За офіційними даними Міністерства економіки України в зв'язку з агресією росії лише у березні 2022 року експорт українських товарів скоротився вдвічі, імпорт - більш ніж втричі, порівняно з даними за лютий 2022 року.

Базовий Закон України "Про правовий режим воєнного стану" не містить жодних універсальних правил або обов'язкових заборон, які мали б застосовуватись до імпорту або експорту на період воєнного стану. Зокрема, в законі відсутні вимоги щодо запровадження ембарго на торгівлю з країною-агресором або навіть країною-окупантом.

Відповідно до положень ст. 9 Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність" (Закон "Про ЗЕД") Верховна Рада України (ВРУ) є найвищим органом, що здійснює державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності, і саме до її повноважень належить прийняття рішень про застосування заходів у відповідь на дискримінаційні та/або недружні дії інших держав шляхом встановлення повного/часткового ембарго на торгівлю, позбавлення РНС або пільгового спеціального режиму. Водночас, статтею 29 Закону про ЗЕД також передбачено, що у разі якщо дискримінаційні та/або недружні дії щодо України застосовуються державою, визнаною ВРУ державою-агресором та/або державою-окупантом, заходи у відповідь можуть застосовуватися за рішенням Кабінету Міністрів України (КМУ) за спрощеною процедурою.

Раніше Україна вже скористалася цим механізмом та запровадила часткове ембарго на товари походженням з росії Постановою КМУ № 1147 від 30 грудня 2015 року, яка наразі є чинною в редакції згідно з Постановою КМУ № 1354 від 23 грудня 2021 року.

24 лютого, одразу після нападу росії, Державна митна служба України опублікувала коротке зведення щодо припинення роботи окремих митних пунктів пропуску на кордоні з росією та Білоруссю. В подальшому було опубліковано Розпорядження КМУ № 188-р від 26 лютого 2022 року, згідно з яким було офіційно тимчасово закрито низку пунктів пропуску

через державний кордон та пунктів контролю (переважно тих, що знаходяться на кордоні з росією та Білоруссю, або у безпосередній близькості від районів, де ведуться активні бойові дії). Отже, митне оформлення товарів з росії та Білорусі фактично припинене.

Вже зараз до імпорту товарів з росії не застосовуються запроваджені Урядом правила щодо спрощеного порядку митного оформлення. Щодо Білорусі - то наразі це виключення щодо білоруських товарів не діє, оскільки ВРУ не визнала Білорусь державою-агресором.

Додатково, 7 квітня 2022 року Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль анонсував запроваджене Україною ембарго на торгівлю товарами з РФ.

Згідно з п. 25 ст. 7 Закону України "Про ліцензування видів господарської діяльності" до переліку видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, входить ліцензування ЗЕД, яке здійснюється Мінекономіки відповідно до ст. 16 Закону про ЗЕД.

Постановою № 314 від 18.03.2022 "Деякі питання забезпечення провадження господарської діяльності в умовах воєнного стану" КМУ суттєво спростила процедуру отримання суб'єктами господарювання права на провадження окремих видів господарської діяльності, дозволивши не отримувати дозвільні документи, а обмежуватися лише поданням до уповноваженого органу декларації про провадження господарської діяльності за встановленою формою. Винятком становлять види господарської діяльності, визначені згідно з Додатком 2 до згаданої постанови, і зовнішньоекономічна діяльність згадується саме серед таких винятків. Інакше кажучи, зовнішньоекономічна діяльність, що підлягає ліцензуванню, в умовах воєнного стану не може провадитися виключно на підставі подання до Мінекономіки декларації - ліцензії повинні надалі отримуватись тоді, коли це необхідно.

Положеннями ст. 16 Закону про ЗЕД передбачено присічні строки для видачі Мінекономіки відповідних ліцензій, а саме - 10 робочих днів для

режиму автоматичного, та 30 або 60 робочих днів для режиму неавтоматичного ліцензування.

Незабаром після початку війни КМУ прийняв Постанову № 165 від 28 лютого 2022 року "Деякі питання реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб", згідно з якою постановив зупинити не лише строки надання адміністративних послуг, але і видачу документів дозвільного характеру на час воєнного стану. Водночас, вбачається, що цим фактично було заблоковано діяльність з видачі дозвільних документів, і Постановою № 233 від 9 березня 2022 року КМУ було внесено зміни до Постанови № 165, згідно з якими визнаються зупиненими саме "строки видачі" дозвільних документів, а не їх "видача" як така.

В подальшому Уряд ще більше спростив процес отримання ліцензій у Мінекономіки. Так, згідно з Постановою № 241 від 10 березня 2022 року КМУ було внесено зміни до постанови КМУ № 362 від 18 травня 2005 року, згідно з якими, зокрема, встановлено, що до припинення чи скасування воєнного стану в Україні збір за видачу ліцензії на експорт (імпорт) товарів не справляється.

10 березня 2022 року Мінекономіки видало Наказ № 393-22 "Про затвердження Тимчасового порядку ліцензування експорту деяких товарів, зазначених у додатку 5 до постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 р. № 1424", згідно з яким оформлення ліцензії або підготовка листа з відмовою у її видачі повинно здійснюватися протягом двох днів.

З початку війни перелік товарів, експорт яких підлягає ліцензуванню Мінекономіки згідно з Постановою КМУ № 1424 від 29 грудня 2021 року, було змінено КМУ вже декілька разів.

Так, згідно з Постановою № 207 від 5 березня 2022 року та Постановою № 259 від 12 березня 2022 року КМУ вніс до переліку товарів, експорт яких підлягає квотуванню та ліцензуванню, м'ясо великої рогатої худоби за окремими позиціями, жито, овес, гречку, просо, цукор, сіль, а

також мінеральні добрива (азотні, фосфорні, калійні та комплексні). Для усіх таких товарних позицій постановами від 5 та 12 березня було запроваджено квоти у розмірі 0 тонн, тобто фактично експорт таких товарів з України було тимчасово заборонено. Також було запроваджено необхідність ліцензування експорту пшениці, меслину, м'яса і яєць курей, кукурудзи та соняшникової олії. Щодо останніх двох позицій такі заходи, щоправда, були досить оперативно скасовані Постановою № 352 від 24 березня 2022 року.

Постановою № 353 від 24 березня 2022 року експортні обмеження стосовно добрив було пом'якшено, зокрема - деталізовано перелік товарних позицій для азотних добрив на рівні 10 знаків (замість 4), та збільшено обсяг квот з 0 до 210 000 тонн. Розгляд заявок на одержання ліцензій на експорт таких товарів здійснюється в порядку, встановленому Мінекономіки, а видача ліцензій на експорт цих товарів здійснюється на підставі заявки в межах квоти в розмірі 70 000 тонн щомісяця.

Не виключено, що цей перелік буде в подальшому доповнюватись КМУ залежно від актуальних потреб населення і стану економіки, тож варто його регулярно моніторити.

20 березня 2022 року Уряд прийняв Постанову № 330 "Деякі питання здійснення митного контролю та митного оформлення товарів, зокрема транспортних засобів, в умовах воєнного стану", згідно з якою запроваджено можливість імпорту більшості товарів за спрощеним способом на підставі подання попередньої митної декларації без справляння митних платежів (у тому числі ПДВ, акцизного податку, ввізного мита), без проведення митного огляду, фітосанітарного контролю, а також заходів нетарифного регулювання.

Постанова № 330 стала наступним кроком Уряду на шляху лібералізації митних правил та замінила собою Постанову № 180 від 1 березня 2022 року та Постанову № 236 від 9 березня 2022 року, згідно з якими КМУ спочатку дозволив тимчасове відстрочення сплати митних

платежів при імпорті продуктів харчування та інших товарів першої необхідності та скасував заходи нетарифного регулювання, а пізніше - дозволив здійснювати митне оформлення імпорту шляхом подання попередньої декларації та розширив перелік товарів, щодо яких дозволяється відстрочення сплати митних платежів. Набуття чинності Постановою № 330 згідно з її пунктом 7 поставлено у залежність від набуття чинності законом, який передбачає, зокрема, здійснення в умовах воєнного стану митного контролю та митного оформлення без справляння митних платежів, у тому числі ПДВ та акцизного податку.

Окрім цього, ВРУ було прийнято Закон України № 2142-ІХ "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства на період дії воєнного стану", який було опубліковано у "Голосі України" 5 квітня 2022 року. Прикінцевими та перехідними положеннями такого закону визначено, що він набирає чинності з дня його опублікування. Таким чином, нові правила стосовно митного оформлення (мабуть, найбільш ліберальні за всю історію незалежної України) почали діяти вже з 6 квітня 2022 року. Важливим є те, що запроваджені правила щодо спрощення процедур та скасування вимог щодо здійснення платежів не застосовуються до окремих товарних позицій, а також товарів, які походять або ввозяться з країни, визнаної окупантом або агресором, а також з окупованої території України, визначеної такою згідно із законом.

Статтею 13 Закону України "Про валюту і валютні операції" передбачено право НБУ встановлювати граничні строки розрахунків за операціями з експорту та імпорту товару. 24 лютого 2022 року Правління Національного банку України (НБУ) видало Постанову № 18 "Про роботу банківської системи в період запровадження воєнного стану" (востаннє зміни до неї вносилися 4 квітня 2022 року).

Саме такими змінами від 4 квітня 2022 року було передбачено зміну граничних строків розрахунків за операціями з експорту та імпорту

товарів. Так, починаючи з 5 квітня 2022 року для всіх експортно-імпорتنих операцій застосовуються граничні строки розрахунків тривалістю 90 календарних днів. Це є суттєвим скороченням строків, порівняно з правилами мирного часу, коли вони становили 365 календарних днів, та має на меті забезпечення стабільності системи, аби запобігти виведенню капіталу за кордон та не допустити виникнення макроекономічних дисбалансів.

Постанова КМУ № 153 від 24 лютого 2022 року "Про перелік товарів критичного імпорту" стала другою постановою, опублікованою КМУ на своєму веб-порталі у перший день війни, що підтверджує її важливість для економіки. Згідно із зазначеною постановою було, зокрема, рекомендовано НБУ забезпечити здійснення транскордонних валютних платежів за операції з імпорту товарів, що вважаються критичним імпортом.

Дійсно, одним з вимушених кроків влади стало запровадження обмежень на перекази валютних цінностей та коштів. Як зазначалося вище, 24 лютого 2022 року Правління НБУ видало Постанову № 18, яка передбачає, як повинна функціонувати банківська система під час воєнного стану. Стосовно розрахунків Постановою № 18 передбачено заборону здійснювати транскордонний переказ валютних цінностей з України/переказ коштів на кореспондентські рахунки, крім певних випадків. Серед таких випадків, зокрема, зазначено:

- імпортні операції резидентів з купівлі товарів критичного імпорту за переліком, затвердженим КМУ;

- операції з переказу іноземної валюти, що ініціюється з метою сприяння підвищенню обороноздатності України фізичною особою, яка не є суб'єктом господарської діяльності, за товари, що містяться в Переліку товарів критичного імпорту, за чітко визначеними кодами УКТЗЕД та в межах 400 000 гривень.

Окрім зазначених пунктів щодо критичного імпорту, Постанова № 18 передбачає досить жорсткий перелік випадків, за яких можливий транскордонний переказ коштів, і більшою мірою вони покликані забезпечити потреби безпеки та оборони, належний рівень життя осіб, що тимчасово виїхали з України, а також стабільність роботи державних органів. Тож у випадку з приватним бізнесом найбільш актуальними стали саме пункти щодо критичного імпорту.

Проблемним моментом певний час було те, що у законодавстві України відсутнє визначення поняття "критичного імпорту". Більше того, протягом майже місяця з моменту затвердження КМУ переліку згідно з Постановою № 153 неврегульованими також були і критерії, за якими Уряд визначав, які саме товари можуть бути віднесені до критичного імпорту, що не дозволяло бізнесу ефективно оцінювати, чи доцільно просити про розширення переліку певними позиціями.

Цю прогалину було усунуто завдяки прийняттю КМУ Постанови № 289 від 16 березня 2022 року, якою сформовано перелік критеріїв визначення критичного імпорту для чотирьох секторів: енергетики, безпеки та оборони, забезпечення життєдіяльності населення, а також функціонування виробничих підприємств. Щодо останнього сектору встановлено доволі широкі критерії, а саме - товар повинен бути сировиною або складовою виробничого циклу українських підприємств, без яких неможливо виробити готову продукцію, що постачається для внутрішнього ринку або на експорт. Тож наразі бізнес має достатньо можливостей для відновлення роботи навіть за умови залежності виробничого процесу від імпортової сировини. У разі, якщо бізнес потребує розширення переліку товарів критичного імпорту - варто звернутися із відповідною заявою до Мінекономіки та КМУ (за довільною формою, але з чітким зазначенням кодів УКТЗЕД, товарних позицій та аргументацією).

Окремо бізнесу варто пам'ятати про імовірність застосування до товарів, з якими він має справу у своїй зовнішньоекономічній діяльності,

спеціальних правил на період воєнного стану на додаток до тих, що вже згадані вище. Як показує практика, регулювання зовнішньоекономічної діяльності наразі здійснюється доволі динамічно задля забезпечення спільної перемоги.

Цікаво знати.....

Однією з найдавніших форм світогосподарських зв'язків є міжнародна торгівля, що спочатку здійснювалась між окремими групами чи племенами як натуральний обмін і здебільшого мала одиничний або ж епізодичний характер. Вдосконалення знарядь та нагромадження виробничого досвіду з часом обумовили поділ праці, що надало обміну регулярного характеру. З формуванням державності економічні зв'язки розширювались, обсяги торгівлі зростали, а основними предметами обміну ставали продукція сільського господарства та різноманітних промислів, предмети розкоші, раби та військовополонені. У цьому контексті природним є той факт, що міжнародна торгівля перетворилася на провідний фактор економічного життя Київської Русі, однієї з найбільших європейських держав раннього Середньовіччя.

В організації та правовому регулюванні торгівлі перший на українських землях писаний кодифікаційний збірник «Руська правда» розрізняє «куплю» і «гостьбу». Остання означала торговельні операції, що виходили за межі своєї землі, а «гостями» називали купців, які провадили закордонну торгівлю.

На формування міжнародної торговельної системи зчинили значний вплив Великі географічні відкриття, внаслідок яких усі континенти були включені в економічні зв'язки.

6 травня 2015 р. ЄС затвердив Digital Single Market Strategy, що має на меті інтеграцію національних цифрових ринків країн ЄС в єдиний цифровий простір. Стратегія передбачає усунення

бар'єрів для транскордонної online-торгівлі товарами і послугами; гармонізацію з законодавством, що регулює цифрові мережі та послуги в країнах ЄС; інвестування в інфраструктуру і технології. ЄЦР спрямований на дотримання основних свобод переміщення товарів, послуг і капіталу в Інтернет-просторі та оцінюється в додаткові € 415 млрд./рік для економік ЄС.

Досвід євроінтеграції України в умовах війни має унікальний характер. Здійснюючи опір широкомасштабній збройній російській інтервенції, потерпаючи від величезних людських і фінансово-економічних втрат, країна набула статусу кандидата на вступ до ЄС, продовжує європейську інтеграцію в різних сферах, поглиблює партнерство з ЄС на секторальних напрямках, виконує рекомендації Єврокомісії і запроваджує на практиці положення Угоди про асоціацію.

Питання для самоконтролю знань

1. Місце України у світовому територіальному поділі праці.
2. Зовнішньоекономічні зв'язки як один з найважливіших засобів економії суспільної праці.
3. Як Ви можете охарактеризувати векторність зовнішньоекономічних зв'язків України?
4. Охарактеризуйте основні форми зовнішньоекономічних зв'язків України.
5. Поясніть основні риси регіональних інтеграційних утворень.
6. Сутність міжнародного поділу праці.
7. Економічна інтеграція.
8. Економічні союзи.

9. Форми зовнішньоекономічної діяльності: торгівля, кредитування, науково-технічна співпраця, створення спільних підприємств, реалізація проектів на компенсаційній основі, культурна співпраця, туризм.

ВИКОРИСТАНА ТА РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз. Монографія. Київ. 2016. 292 с.
2. 90% of Businesses Forecast Upbeat Financial Health of their Companies at the End of 2021. New Survey by the American Chamber of Commerce in Ukraine and Citi Ukraine, URL: <https://chamber.ua/news/90-of-businesses-forecast-upbeat-financial-health-of-their-companies-at-the-end-of-2021-new-survey-by-the-american-chamber-of-commerce-in-ukraine-and-citi-ukraine>.
3. Cherednichenko, O., & Chaika, Y. (2022). Економічні аспекти виробництва овочів в Україні. Економіка і управління бізнесом, 13(3), 87-97.
4. Emerson et al. (2021) Balkan and Eastern European Comparisons Building a New Momentum for the European integration of the Balkan and Eastern European associated states. CEPS, <https://www.ceps.eu/ceps-publications/balkan-and-eastern-europeancomparisons>.
5. Europe 2020. URL: http://ec.europa.eu/europe2020/europe-2020-in-anutshell/priorities/index_en.htm.
6. Forest products 2017: yearbook FAO Statistics. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations, 2019. 418 p. URL: <http://www.fao.org/3/ca5703m/ca5703m.pdf>.
7. Gherasymiv Z.M. (2012). Basic approaches to understanding the concept of «region». *Agrosvit*, 5, 24–26.
8. Kharchuk T.V. (2016). A hierarchical approach to determining competitiveness. *Ekonomika: realii chasu*, 6(28), 40–52.
9. Land Resources and Land Use Management in Ukraine: Problems of Agreement of the Institutional Structure [Tretiak N. et al.]. Functions and Authorities. *European Research Studies Journal*. 2021. № 24(1). P. 776–789. URL: 10.35808/ersj/1994.

10. Liba N.S., & Jushhyk L.V. (2017). The multivariate concept of «region». *Naukovyj visnyk Uzhghorod-sjkogho nacionaljnogho universytetu*, 14(2), 10–13.
11. Mirzoieva, Tetiana & Heraimovych, Violeta & Humeniuk, Iryna & Tomashevskaja, Olga & Cherednichenko, Olena. (2020). Economical assessment of medicinal plants market concentration and monopolization level in Ukraine. *E3S Web of Conferences*. 164. 09025. 10.1051/e3sconf/202016409025
12. Municipality-led circular economy case studies In partnership with the Climate-KIC Circular Cities Project URL: <https://circulareconomy.europa.eu/platform/sites/default/files/circular-cities.pdf>.
13. OECD Environmental Outlook to 2050: The Consequences of Inaction. URL: <http://www.oecd.org/env/indicators-modellingoutlooks/oecdenvironmentaloutlookto2050theconsequencesofinaction.htm>.
14. Paulyk A.Ja. (2019). Features of the definition «competitive advantages of the regional economy». *Naukovyj visnyk Mukachivsjkogho derzhavnogho universytetu Serija Ekonomika*, 12(2), 08–112.
15. Paulyk, A.Ya., & Feier, O.V. (2019). Competitiveness of the economy of the region: the essence and approaches to the interpretation. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Osvita i nauka» – International scientific journal «Education and Science»*, 2, 198–203.
16. System of Environmental-Economic Accounting for Agriculture, Forestry and Fisheries (SEEA AFF) [Електронний ресурс]. FAO; UN. Rome, 2020. Режим доступу: <https://seea.un.org/sites/seea.un.org/files/ca7735en.pdf>.
17. Vojtyk O. (2016). The region as a complete economic system in state administration. *Efektivnistj derzhavnogho upravlinnja*, 4(49), 1, 77–84.
18. Бистряков І.К. Концептуальні ознаки сталого господарювання. *Наука та наукознавство*. 2021. № 3(113). С. 3–19.
19. Бізнес-лідери дещо погіршили оцінку інвестклімату в Україні. Опитування ЕВА, 14 грудня 2021 р. Режим доступу: <https://eba.com.ua/>

biznes-lidery-deshho-pogirshyly-otsinku-investklimatu-v-ukrayini-opytuvannya-eva.

20. Благун І.С. Концепція конвергентного розвитку регіонів України. Бізнес інформ. 2018. № 11 с. 92–97.

21. Богословська А.В. Регіональна економіка: навч. Посібник. Миколаїв: Видавець Ємельянова Т.В., 2020. 431 с.

22. Богословська А.В. Регіональна економіка: навч. Посібник. Миколаїв: Видавець Ємельянова Т.В., 2018. 488 с.

23. Бородчук Н. Боротьба з COVID-19 В Україні: початкові оцінки впливу на бідність URL: Режим доступу: https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf?fbclid=IwAR3rzhGYwVq7Au-jIRm-939RsULvvtLN9kRPT_OkZNzWxwJVJML1nEoqw.

24. В Україні абсолютно бідними вважаються люди, дохід яких нижче офіційного прожиткового мінімуму URL: Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2019/03/29/646511>.

25. Варналій З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: монографія. К.: Знання України, 2015. 498 с.

26. Веклич О.О., Кобзар О.М., Колмакова В.М., Патока І.М. Екосистемні засади оцінювання збитків від забруднення навколишнього природного середовища. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2019. 304 с.

27. Вернер І.Є. Статистичний щорічник України за 2019 рік. Київ: Державна служба статистики України, 2020. 464 с.

28. Вінокуров Я. Бідний кожен другий: наскільки потоншали гаманці українців за 2020 рік [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/01/5/669749>.

29. Возняк Г.В. Бюджетне вирівнювання в системі фінансового забезпечення розвитку регіонів України: сучасний стан і вектор розвитку. Проблеми економіки. 2018. № 3. с. 24–30.

30. Воскобоева О.В. Регіональна економіка: навч. посібн. Київ: ДУТ, 2019. 98 с.
31. Гелетуха Г.Г., Железна Т.А., Пастух А.В., Драгнєв С.В. Можливості заготівлі деревного палива в лісах України: аналітична записка БАУ № 19. URL: <http://uabio.org/img/files/docs/position-paper-uabio-19-ua.pdf>
32. Голян В.А. Формування господарських систем на базі природно-ресурсних комплексів. К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2016. 259 с.
33. Гончарук О.В., Ігнашкіна Т.Б., Броннікова В.Ю. Сучасний стан гірничо-металургійного комплексу України: чинники, тенденції й результати. *Ефективна економіка*. 2020. № 9. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8189>
34. Гусєва О.Ю., Воскобоева О.В., Ромащенко О.С. Регіональна економіка: навчальний посібник. Київ: Державний університет телекомунікацій, 2020. 121 с.
35. Гринчуцький В.І., Карапетян Е.Т., Погрішук Б.В. Економіка підприємства. К. ЦНЛ, 2020. 304 с.
36. Дадашев Б.О., Гордієнко В.П. Основи екології: навчально-методичний посібник. УАБС НБУ. Суми: УАБС НБУ, 2016. 122 с.
37. Державний водний кадастр: облік поверхневих водних об'єктів URL: Офіційний сайт. URL: <http://geoportal.davr.gov.ua:81/>
38. Державний комітет статистики України URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
39. Держстат: в Україні майже на чверть збільшилась заготівля лісу кругляка URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2681462-derzstat-v-ukraini-majze-nacvert-zbilsilas-zagotivla-lisukruglaka.html>
40. Димченко О.В. Регіональна економіка: навч. Посібник. Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. Х: ХНАМГ, 2015. 221 с.

41. Дмитрієв І.А. Регіональна економіка: навчальний посібник для практичних занять і самостійної роботи студентів закладів вищої освіти. Х.: ФОП Бровін О.В., 2018. 284 с.
42. Дорогунцов С.І., Заяць Т.А., Пітюренко Ю.І. та ін. Розміщення продуктивних сил і регіональна економіка: підручник. К: КНЕУ, 2015. 988с.
43. Дуляба Н.І., Далик В.П. Розвиток зовнішньої торгівлі України в умовах глобальної нестабільності. Ефективна економіка. 2020. № 11. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=8358> DOI: 10.32702/2307-2105-2020.11.82.2.
44. Екологія: підручник. Мін-во освіти і науки України, Київський нац. економічний ун-т. К: КНЕУ, 2015. 371 с.
45. Економічна правда. Експорт з України під час війни: як змінилась структура постачань української продукції за кордон. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692959>
46. Європейська інтеграція України: російський фактор. Національна безпека і оборона, 2020 р. №1-2. 109с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD181-182_2020_ukr.pdf.
47. Єрмоленко В.М. Гафурова О.В., Степасюк Л.М. Економіко-правові аспекти забезпечення продовольчої безпеки. Вісник Полісся, 2018. №2 (14) Частина 1. С.93-97
48. Забезпеченість населених пунктів водою та газом: статистична інформація URL: Державна служба статистики України (офіційний сайт). URL:http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/pr/etgv/etgv_u/arh_zab_nas_u.html
49. Завадських Г.М. Регіональна економіка: Навч. посібн. 1 вид. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. 556 с.
50. Закон України «Про Державний бюджет України на 2021 рік» № 1082-IX від 07.11.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1082-20>

51. Зінь Е.А. Регіональна економіка: Підручник. К.: «ВД «Професіонал», 2016. 528 с.
52. Ізмайлова Н.В. Передумови та перші наслідки впливу коронакризи на рентабельність гірничо-видобувних підприємств. *Ефективна економіка*. 2020. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8434>
53. Ільїна М.В. Екосистемні послуги як інструмент екологічно орієнтованої організації сільського простору. *Бізнеснавігатор*. 2020. № 2(58). С. 54–58.
54. Інтеграція в рамках Асоціації: динаміка виконання Угоди між Україною та ЄС. Видання четверте, доповнене. Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2021 р., http://www.ier.com.ua/files/Projects/Integration_UA_EU/Report_Integration_final_ua.pdf.
55. Капітальні інвестиції: статистична інформація. Державна служба статистики України (офіційний сайт). URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/ibd/kin/kin_r/arh_kin_r_20u.htm
56. Кизим М.О. Оцінка β -конвергенції соціально-економічного розвитку регіонів України. *Проблеми економіки*. 2019. № 3. С. 104–114.
57. Клиновий Д.В. Економіко-правові засади запровадження фінансово-економічного механізму суверенного добробуту в Україні. *Сучасні питання економіки і права: зб. наук. праць*. К.: КиМУ, 2016. Вип. 1–2(10). С. 43–50.
58. Ковтун О.І. Державне регулювання економіки: [навчал. посіб.] Львів: Новий світ-2000, 2016. 432 с.
59. Колотило Д.М. Екологія і економіка: навчальний посібник. Мін-во освіти і науки України, Київський нац. економічний ун-т. 2-е вид. доп. і перероб. К.: КНЕУ, 2015. 576 с.
60. Конституція України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>

61. Куцик П.О. Національна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку. Частина 1. Львів: Растр. 7, 2016. 460 с.

62. Куцик П.О. Національна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку. Частина 2. Львів: Растр. 7, 2017. 400 с.

63. Лимар В.В. Концепція розумної спеціалізації для розвитку біоорієнтованої економіки: європейський досвід. Економіка і організація управління. № 3 (23). 2016. С. 210-218.

64. Лимар В.В., Байдала В.В. Природний потенціал розвитку біоорієнтованої економіки в Україні. Бізнес Інформ. 2019. № 9. С. 136–143.

65. Людству необхідно діяти вже сьогодні аби зберегти прісноводні ресурси планети. URL: <https://wwf.ua/?344892/lydstvu-neobhidno-diyatu-syogodni>.

66. Матюха В.В. Мінерально-сировинний комплекс України в контексті сталого розвитку економіки. Економіка України. 2017. № 1(662). С. 64–79.

67. Матюха В.В. Особливості механізму децентралізованого управління вітчизняним фондом родовищ корисних копалин місцевого значення при їх видобуванні. Регіональна економіка. 2017. № 3. С. 88–93.

68. Мінфін. ВВП України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/economy/gdp>

69. Методичні вказівки для проведення практичних занять з дисципліни «Регіональна економіка» для студентів усіх напрямів підготовки денної та заочної форми навчання. Панухник О.В., Маркович І.Б. Тернопіль, ТНТУ ім.І.Пулня, 2015. 26 с.

70. Міценко Н.Г., Кабаці Б.І., Федоренко А.О. Залежність економіки України від зовнішньої торгівлі: тенденції зміни індикаторів. Економічні науки. 2021. № 62. С. 12–21.

71. Національний банк України. Статистика зовнішнього сектору. Зовнішня торгівля. URL: <https://bank.gov.ua/ua/statistic/sector-external>
72. Нереалізований потенціал використання водних ресурсів України становить \$12 млрд, лісових - \$40 млрд. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/economic/701532.html>.
73. Організаційна структура Держлісагентства України Держлісагентство України. URL: http://dklg.kmu.gov.ua/forest/control/uk/publish/article?art_id=62940&cat_id=34019.
74. Офіційний сайт Верховної Ради України URL: <http://www.rada.gov.ua>.
75. Офіційний сайт Кабінету міністрів України URL: <http://www.kmu.gov.ua>.
76. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі. URL: <http://www.me.gov.ua/>
77. Офіційний сайт міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. URL: <http://www.minregion.gov.ua>
78. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua>
79. Офіційний сайт Національного банку України. URL: <http://www.bank.gov.ua>
80. Офіційний сайт Ради підприємців України при КМУ . URL: <http://www.radakmu.org.ua> 20
81. Офіційний сайт Світового банку. URL: <http://www.worldbank.org>
82. Оцінка Світового банку станом на 1 червня 2022 р. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099545009082226957/pdf/P1788430ed0fce0050b9870be5ede7337c6.pdf>.

83. Оцінка Уряду України, представлена на конференції в Лугано (Швейцарія) URL: <https://speka.media/vidbudova-ukrayini/vidnovlennya-ukrayini-kostuvatime-750-mlrd-dol-uryad-predstaviv-svoyu-programu-py18or>.

84. Паромонов В.Д., Татарченко О.М. Регіональна економіка. Конспект лекцій для студентів спеціальності «Економіка підприємства». Рубіжне: ІХТ СНУ ім. В. Даля, 2018. 148 с.

85. Паньків З. П. Земельні ресурси. Практикум: навчальний посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 196 с.

86. Петренко В.П. Вплив структурних зрушень на динаміку економічного розвитку регіонів Сучасні технології підвищення ефективності управління галузевими і регіональними соціально-економічними системами: колективна монографія. ІФНТУНГ, 2015. 287 с.

87. Полуніна Г.В., Башкірова Г.О., Коваль О.М. та ін. Мінеральні ресурси України. Київ: Державне науково-виробниче підприємство «Державний інформаційний геологічний фонд України», 2020. 270 с.

88. Постанова Кабінету Міністрів України «Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними» № 413 від 7 червня 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-%D0%BF#Text>.

89. Поточними бенефіціарами ІРА є Албанія, Боснія та Герцеговина, Косово, Чорногорія, Північна Македонія, Сербія та Туреччина. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en.

90. Президент обговорив з міністром закордонних справ Данії підтримку України. Офіційне інтернет-представництво Президента України, 1 вересня 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-z-ministrom-zakordonnih-spravdaniyi-pid-77485>.

91. Президент України провів зустріч з міністром закордонних справ Данії. Офіційне інтернет-представництво Президента України, 2 травня 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-z-ministromzakordonnih-s-74725>.

92. Публічний звіт голови державного агентства лісових ресурсів України за 2022 рік. URL: https://forest.gov.ua/storage/app/sites/8/publich_zvit/publichnii-zvit-za-2022.pdf

93. Публічний звіт Державного агентства лісових ресурсів України за 2019 рік. Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, 2020. URL: shorturl.at/bjqY2.

94. Рахман М.С., Штих Є.А. Дослідження основних показників зовнішньої торгівлі України. Приазовський економічний вісник. 2019. Випуск 5(16). С. 384–389.7.

95. Регіони України: статистичний щорічник URL: www.ukrstat.gov.ua.

96. Регіональна економіка: курс лекцій. Т. Г. Олійник, І. О. Мельник, О. А. Горобченко. Миколаїв: МНАУ, 2017. 119 с

97. Регіональна економіка: розрахункова: навч. посіб. для студ. спеціальності 051 «Економіка». КПІ ім. Ігоря Сікорського. Кириченко С.О., Тульчинська С.О. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 42 с.

98. Регіональна економіка (регіональна економіка, екологія): словник термінів для студентів галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 051 «Економіка», галузі знань 07 «Управління та адміністрування» спеціальність 075 «Маркетинг» С.О. Кириченко, С.О. Тульчинська. К: НТУУ «КПІ ім. Ігоря Сікорського», 2017. 78 с.

99. Рівень бідності в Україні перевищує 50 % – демографи URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3179054-rivenbidnosti-v-ukraini-perevisue-50-demografi.html>.

100. Розміщення продуктивних сил: конспект лекцій. О. С. Альбещенко. Миколаїв: МНАУ, 2019. 87 с.
101. Рогач С.М. Мірзоева Т.А. Томашевська О.А. та ін. Економіка спеціалізованих аграрних підприємств. Навч. пос. К. «ЦП «КОМПРИНТ». 2018. 540с.
102. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року» № 820-р. від 8 листопада 2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/820-2017-%D1%80>
103. Савченко А.Г. Національна економіка: тексти лекцій К.: КНЕУ, 2017. 464 с.
103. Соляр В.В. Регіональна економіка: тренінг курс: Навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти освітнього ступеня бакалавр галузі знань 05 «Соціальні та поведінкові науки» спеціальності 051 «Економіка». Харків: Видавництво Іванченка І.С., 2021. 173с
104. Статистична звітність емітентів України URL: www.smida.gov.ua/db/emitent.
105. Стеченко Д.М. Державне регулювання економікою: навч. посіб. К.: Знання, 2016. 262 с.
106. Стратегія удосконалення механізму управління в сфері використання та охорони земель сільськогосподарського призначення державної власності та розпорядження ними: затв. Постановою КМУ від 7 червня 2017 р. № 413. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/413-2017-п>.
107. Сухіна О.М. Методологічний підхід до визначення розміру диференціальної гірничої ренти. Економіка України. 2018. № 3(676). С. 89–103.
108. Тарасевич В.М. Національна економіка: Навч. посібн. К. ЦУЛ, 2016. 280 с.

109. Ткач С.М. Макрорівневі чинники впливу на конкурентоспроможність промисловості регіонів України. Маркетинг і менеджмент інновацій. 2016. № 2. с. 117–128.

110. Третяк А.М., Третяк В.М., Прядка Т.М. та ін. Стратегічні напрями земельної політики в Україні до 2030 року. Економіка та держава. 2021. № 8. С. 28–36. URL: 10.32702/2306-6806.2021.8.28.

111. Указ Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» № 722/2019 від 30 вересня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019>.

112. Україна та Нідерланди готові працювати спільно й ефективно в інтересах усієї Європи. Президент за результатами зустрічі з М.Рютте у Києві. Офіційне інтернет-представництво Президента України, 11 липня 2022 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-ta-niderlandi-gotovi-pracyuvati-spilno-j-efektivno-76413>.

113. Хвесик М.А. Соціоекологічні імперативи розвитку сільських територіальних громад. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2019. 302 с.

114. Хвесик М.А. Финансово-экономический механизм реконструктивного развития Украины на началах децентрализованного управления природными ресурсами. Экономика Украины. 2018. № 3. С. 3–20.

115. Хвесик М.А. Фінансово-економічні засади регулювання природокористування. К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2019. 304 с.

116. Хвесик М.А. Формування просторової системи управління природно-ресурсними активами. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2020. 464 с.

117. Хвесик М.А. Формування системи механізмів управління природними ресурсами в умовах євроінтеграційних процесів. К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2017. 595 с.

118. Хвесик М.А., Левковська Л.В., Сакаль О.В., Клиновий Д.В. Природно-ресурсна рента і рентні платежі: диференціація понять .Фінанси України. 2020. № 1. С. 83–98. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.01.083>.

119. Чередніченко О.О. Ефективність діяльності підприємств аграрного сектору в сучасних умовах. Підприємництво та бізнес-адміністрування в умовах діджиталізації: матеріали Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., Харків, 01–28 лют. 2023 р. / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова [та ін.; редкол: П.Т. Бубенко, О.Ю. Палант, С.Ю. Юр'єва]. – Харків: ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2023. С. 35-37. URL: https://science.kname.edu.ua/images/dok/konferentsii/2023/Tezy_2023/PtaBA_v_ymdidigitalizacii_zbirnyk_tez_compressed.pdf

120. Шапошников К.С. Диспропорційність соціально-економічного розвитку регіонів України: теорія та практика. Стратегії економічного розвитку: держава, регіон, підприємство колективна монографія. У 2 томах. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. Т. 2. 420 с.

121. Яремко О.П. Еколого-економічний аналіз сучасного стану лісового господарства України. Ефективна економіка. № 11. 2016. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=5461>.

122. Ярошенко І.В. Соціально-економічний розвиток регіонів України в умовах зовнішніх та внутрішніх викликів. Бізнес інформ. 2016. № 7. с. 28–39.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Землі регіонів України (на 1 січня 2022 року)

	Площа, тис. га	% до загальної площі
Україна	60354,9	100
АРК	2608,1	4,3
Вінницька	2649,2	4,4
Волинська	2014,4	3,3
Дніпропетровська	3192,3	5,3
Донецька	2651,7	4,4
Житомирська	2982,7	5
Закарпатська	1275,3	2,1
Запорізька	2718,3	4,5
Івано-Франківська	1392,7	2,3
Київська	2812,1	4,7
Кіровоградська	2458,8	4,1
Луганська	2668,3	4,4
Львівська	2183,1	3,6
Миколаївська	2458,5	4,1
Одеська	3331,4	5,5
Полтавська	2875	4,8
Рівненська	2005,1	3,3
Сумська	2383,2	3,9
Тернопільська	1382,4	2,3
Харківська	3141,8	5,2
Херсонська	2846,1	4,7
Хмельницька	2062,9	3,4
Черкаська	2091,6	3,5
Чернівецька	809,6	1,3
Чернігівська	3190,3	5,3
Київ	83,6	0,1
Севастополь ²	86,4	0,2
Карпатський економічний район	5661	9,3
Подільський економічний район	6094,5	10,1
Причорноморський (Південний) економічний район	11331	18,80
Поліський економічний район	10192,5	16,9
Східний економічний район	13720	22,7

Центральний економічний район	4987	8
Придніпровський економічний район	8369,4	13,9

Чисельність наявного населення (за оцінкою) за типом місцевості

	Усе населення	у т.ч.	
		міське	сільське
Україна	41167335	28693708	12473627
АРК			
Вінницька	1 509 515	789 588	719 927
Волинська	1 021 356	533 489	487 867
Дніпропетровська	3 096 485	2 606 079	490 406
Донецька	4 059 372	3 693 450	365 922
Житомирська	1 179 032	703 260	475 772
Закарпатська	1 244 476	463 361	781 115
Запорізька	1 638 462	1 269 910	368 552
Івано-Франківська	1 351 822	602 570	749 252
Київська	1 795 079	1 108 558	686 521
Кіровоградська	903 712	575 858	327 854
Луганська	2 102 921	1 833 860	269 061
Львівська	2 478 133	1 516 357	961 776
Миколаївська	1 091 821	750 698	341 123
Одеська	2 351 392	1 581 536	769 856
Полтавська	1 352 283	848 080	504 203
Рівненська	1 141 784	541 842	599 942
Сумська	1 035 772	723 175	312 597
Тернопільська	1 021 713	471 359	550 354
Харківська	2 598 961	2 115 117	483 844
Херсонська	1 001 598	615 080	386 518
Хмельницька	1 228 829	713 312	515 517
Черкаська	1 160 744	665 561	495 183
Чернівецька	890 457	385 972	504 485
Чернігівська	959 315	633 335	325 980
м. Київ	2 952 301	2 952 301	
м. Севастополь			
Карпатський економічний район	5 964 888	2 968 260	2 996 628
Подільський економічний район	3 760 057	1 974 259	1 785 798
Причорноморський (Південний) економічний район	4 444 811	2 947 314	1 497 497
Поліський економічний район	4 301 487	2 411 926	1 889 561
Східний економічний район	11149309	9 213 682	1 935 627
Центральний економічний район	5 908 124	4 726 420	1 181 704
Придніпровський економічний район	5 638 659	4 451 847	1 186 812

**Кількість адміністративно-територіальних одиниць
на 1 січня 2022 р.**

	Райони	Терито- ріальні громади	Міста	Селища місько- го типу	Сільські населені пункти
Україна	140	1469	461	881	28369
1	2	3	4	5	6
Херсонська	5	49	9	31	656
Хмельницька	3	60	13	24	1414
Черкаська	4	66	16	14	824
Чернівецька	3	52	11	8	398
Чернігівська	5	57	16	29	1464
Чернігівська	5	57	16	29	1464
м. Київ			1		
м. Севастополь			2	1	29
Карпатський економічний район	22	251	81	85	3592
Подільський економічний район	12	178	49	70	3893
Причорноморський (Південний) економічний район	30	192	55	138	3639
Поліський економічний район	17	241	50	110	5130
Східний економічний район	32	270	137	340	6826
Центральний економічний район	11	135	43	44	1950
Придніпровський економічний район	16	202	46	94	3339

Зайняте населення у віці 15–70 років

	2019 р.		2020 р.		2021 р.	
	тис. осіб	% до населення віком 15-70 років	тис. осіб	% до населення віком 15-70 років	тис. осіб	% до населення віком 15-70 років
Україна	16578,3	58,2	15915,3	56,2	15610,0	55,7
Вінницька	660,7	58,0	634,9	56,2	621,0	55,6
Волинська	380,0	50,9	364,1	48,9	360,2	48,5
Дніпропетровська	1413,7	59,5	1367,8	58,0	1347,0	57,9
Донецька	747,2	50,9	713,7	49,2	697,9	48,9
Житомирська	521,2	58,5	489,3	55,3	479,7	54,8
Закарпатська	508,9	55,4	492,7	53,7	483,5	52,8
Запорізька	741,6	58,1	707,3	56,0	694,4	55,8
Івано-Франківська	575,1	56,6	548,8	54,1	543,0	53,8
Київська	771,4	59,3	755,7	57,8	745,2	56,8
Кіровоградська	384,5	55,6	362,0	53,1	352,9	52,6
Луганська	303,7	58,8	287,1	56,4	278,5	55,7
Львівська	1075,2	57,8	1038,9	56,0	1028,7	55,8
Миколаївська	499,6	59,1	479,7	57,3	466,5	56,4
Одеська	1020,1	58,3	991,2	56,8	979,6	56,5
Полтавська	591,2	56,6	566,2	54,8	550,5	54,0
Рівненська	486,0	58,4	465,8	56,1	455,2	55,0
Сумська	490,9	59,8	459,9	56,8	444,1	55,8
Тернопільська	417,7	53,8	398,4	51,6	389,3	50,8
Харківська	1263,9	62,1	1208,5	59,9	1181,1	59,3
Херсонська	455,3	58,9	434,5	56,8	424,3	56,3
Хмельницька	528,8	57,0	505,0	54,8	492,4	54,0
Черкаська	531,8	59,3	504,5	57,0	489,1	56,0
Чернівецька	394,1	59,0	376,5	56,5	368,1	55,6
Чернігівська	435,8	58,9	411,3	56,4	398,6	55,5
м. Київ	1379,9	63,1	1351,5	61,7	1339,2	61,6

Зайняте населення у віці 15–70 років

	Усього			У тому числі		
				сільське, лісове та рибне господарство		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Україна	16578,3	15915,3	15610,0	3010,4	2721,2	2692,7
Вінницька	660,7	634,9	621,0	225,6	200,5	198,8
Волинська	380,0	364,1	360,2	81,2	70,3	74,7
Дніпропетровська	1413,7	1367,8	1347,0	107,2	102,5	102,5
Донецька	747,2	713,7	697,9	65,9	60,6	60,4
Житомирська	521,2	489,3	479,7	76,9	67,6	66,4
Закарпатська	508,9	492,7	483,5	133,6	127,1	133,2
Запорізька	741,6	707,3	694,4	129,3	118,2	114,3
Івано-Франківська	575,1	548,8	543,0	169,5	154,3	151,1
Київська	771,4	755,7	745,2	48,5	43,7	41,3
Кіровоградська	384,5	362,0	352,9	114,4	98,7	98,0
Луганська	303,7	287,1	278,5	40,3	36,5	36,1
Львівська	1075,2	1038,9	1028,7	191,8	176,0	175,3
Миколаївська	499,6	479,7	466,5	145,4	133,9	129,0
Одеська	1020,1	991,2	979,6	165,2	148,9	148,5
Полтавська	591,2	566,2	550,5	129,9	117,2	120,9
Рівненська	486,0	465,8	455,2	88,4	78,4	78,0
Сумська	490,9	459,9	444,1	118,9	105,5	100,6
Тернопільська	417,7	398,4	389,3	137,1	124,1	124,6
Харківська	1263,9	1208,5	1181,1	176,7	155,5	153,3
Херсонська	455,3	434,5	424,3	137,9	126,2	125,9
Хмельницька	528,8	505,0	492,4	150,1	134,7	129,7
Черкаська	531,8	504,5	489,1	149,8	132,9	128,7
Чернівецька	394,1	376,5	368,1	111,5	103,6	102,6
Чернігівська	435,8	411,3	398,6	110,7	99,6	94,6
м. Київ	1379,9	1351,5	1339,2	4,6	4,7	4,2

Валовий регіональний продукт

	Валовий регіональний продукт у фактичних цінах, млн грн			Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Україна	3977198	4222026	5450849	94633	101138	131734
Вінницька	129097	135867	173531	83133	88380	114218
Волинська	75637	77404	92535	73192	75193	90331
Дніпропетровська	390325	398732	582363	122298	126209	186697
Донецька	204893	206309	283326	49385	50124	69446
Житомирська	85267	91365	113919	70225	76017	95948
Закарпатська	61325	62022	75626	48853	49538	60632
Запорізька	155158	167260	228906	91452	99738	138521
Івано-Франківська	86679	90398	119680	63237	66245	88227
Київська	218647	242406	291519	123216	135817	162696
Кіровоградська	73066	75208	99564	77788	81166	109183
Луганська	40291	43204	52135	18793	20297	24684
Львівська	214400	236254	296182	85177	94317	119049
Миколаївська	92427	96648	124162	82121	86750	112864
Одеська	197153	220242	271669	82879	92823	115129
Полтавська	187289	188424	266694	134383	136608	195825
Рівненська	67363	71901	88859	58318	62485	77599
Сумська	75827	80432	105254	70550	75815	100760
Тернопільська	57140	62661	81485	54821	60565	79412
Харківська	247592	257805	319796	92835	97428	122227
Херсонська	61939	68467	88182	59972	66973	87378
Хмельницька	83006	96380	119876	65893	77153	96964
Черкаська	103466	108822	131154	86279	91817	112145
Чернівецька	41660	45054	54582	46135	50110	61088
Чернігівська	77981	84068	113474	78098	85435	117225
Київ	949570	1014693	1276376	320898	342247	431616

Оборот роздрібної торгівлі

	млн грн			У порівнянних цінах, % до попереднього року		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Україна	1094046	1201624	1443833	110,3	107,6	110,7
Вінницька	32 144	33 021	41 570	119,1	102,3	118,6
Волинська	19 620	22 497	26 598	112,4	110,8	108,2
Дніпропетровська	102 462	114 221	132 227	112,7	110,3	107,6
Донецька	35 319	37 387	43 635	110,9	103,2	106,3
Житомирська	26 028	27 816	34 398	104,0	106,2	114,9
Закарпатська	23 520	22 829	30 119	100,9	94,7	121,4
Запорізька	45 224	52 263	62 151	110,2	114,6	110,3
Івано-Франківська	25 805	27 375	33 013	109,4	104,5	111,4
Київська	83 453	99 186	120 866	120,6	116,3	111,6
Кіровоградська	19 680	22 370	26 379	111,7	111,3	109,3
Луганська	10 562	11 307	13 147	119,2	104,7	106,4
Львівська	66 602	70 602	89 384	107,8	103,3	117,2
Миколаївська	25 488	26 764	32 689	106,2	103,8	112,6
Одеська	81 448	88 061	105 796	111,0	106,2	110,2
Полтавська	34 301	39 098	48 946	103,6	112,2	116,1
Рівненська	20 642	21 794	27 370	111,3	103,2	115,5
Сумська	21 348	22 833	27 469	102,2	105,1	109,9
Тернопільська	16 146	17 791	23 258	117,1	109,7	123,9
Харківська	82 127	87 394	97 012	105,5	103,6	101,7
Херсонська	23 691	25 389	29 780	102,3	105,3	108,8
Хмельницька	24 235	27 810	33 623	111,5	111,7	112,1
Черкаська	27 126	29 388	36 836	115,0	106,0	114,7
Чернівецька	15 283	16 089	22 031	95,3	103,1	127,4
Чернігівська	19 282	22 120	26 745	101,4	112,4	111,6
Київ	212 512	236 220	278 792	114,2	108,7	108,0

**Продукція сільського господарства в господарствах усіх
категорій за регіонами**

(у постійних цінах 2016 року; мільйонів гривень)

	Продукція сільського господарства		<i>У тому числі</i>			
			продукція рослинництва		продукція	
	2021	2022	2021	2022	2021	2022
Україна	712566	534 380	580 268	417908	132 299	116473
Вінницька	59 468	48 597	42 039	31 537	17 429	17 060
Волинська	17 078	16 565	12 089	11 970	4 989	4 595
Дніпропетровська	44 501	35 993	34 617	27 025	9 884	8 968
Донецька	20 954	5 547	16 713	3 609	4 241	1 937
Житомирська	29 256	24 441	24 364	20 129	4 892	4 311
Закарпатська	7 857	7 898	4 218	4 294	3 639	3 605
Запорізька	28 176	7 064	25 569	5 978	2 607	1 086
Івано-Франківська	14 527	14 252	9 240	9 013	5 287	5 238
Київська	40 758	32 271	30 391	23 144	10 367	9 127
Кіровоградська	37 139	32 125	33 536	28 538	3 603	3 587
Луганська	13 745	4 091	12 572	3 232	1 173	859
Львівська	25 834	26 713	18 540	19 619	7 294	7 094
Миколаївська	29 067	16 334	26 599	14 420	2 468	1 915
Одеська	33 106	22 685	30 308	20 015	2 798	2 669
Полтавська	42 319	42 205	35 993	36 092	6 327	6 113
Рівненська	17 598	16 855	13 812	13 196	3 787	3 658
Сумська	28 200	26 427	24 773	23 853	3 427	2 575
Тернопільська	27 499	26 218	22 573	21 149	4 926	5 069
Харківська	37 049	16 367	32 245	14 571	4 804	1 796
Херсонська	30 772	1 509	27 796	875	2 976	634
Хмельницька	39 752	35 711	33 351	28 886	6 401	6 825
Черкаська	42 766	37 333	30 034	25 447	12 732	11 886
Чернівецька	11 171	10 263	8 400	7 638	2 771	2 626
Чернігівська	33 976	26 920	30 497	23 678	3 480	3 242

**Продукція сільського господарства в господарствах усіх категорій за
регіонами**

(у постійних цінах 2016 року; мільйонів гривень)

	Продукція сільського господарства			У тому числі					
				продукція рослинництва			продукція тваринництва		
	2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
Україна	680982	612122	712566	538706	473377	580268	142277	138745	132299
Вінницька	57 169	48 689	59 468	39 427	30 842	42 039	17 742	17 847	17 429
Волинська	16 541	16 610	17 078	11 317	11 474	12 089	5 224	5 136	4 989
Дніпропетровська	42 468	36 393	44 501	32 998	26 883	34 617	9 470	9 510	9 884
Донецька	20 261	19 401	20 954	15 343	14 572	16 713	4 918	4 829	4 241
Житомирська	27 363	26 072	29 256	22 021	20 944	24 364	5 342	5 128	4 892
Закарпатська	8 858	8 552	7 857	4 481	4 534	4 218	4 377	4 019	3 639
Запорізька	27 137	23 998	28 176	23 738	20 843	25 569	3 399	3 155	2 607
Івано-Франківська	13 301	13 767	14 527	7 679	8 131	9 240	5 622	5 637	5 287
Київська	40 802	34 253	40 758	28 678	22 371	30 391	12 124	11 881	10 367
Кіровоградська	35 995	25 381	37 139	32 165	21 698	33 536	3 830	3 683	3 603
Луганська	14 448	12 802	13 745	13 253	11 622	12 572	1 196	1 180	1 173
Львівська	23 004	24 007	25 834	15 968	16 938	18 540	7 037	7 069	7 294
Миколаївська	25 976	19 778	29 067	23 024	17 081	26 599	2 952	2 697	2 468
Одеська	28 279	17 240	33 106	25 230	14 296	30 308	3 049	2 944	2 798
Полтавська	43 515	38 625	42 319	36 672	32 193	35 993	6 843	6 432	6 327
Рівненська	16 753	17 260	17 598	12 573	13 245	13 812	4 180	4 015	3 787
Сумська	30 176	31 292	28 200	26 216	27 375	24 773	3 960	3 917	3 427
Тернопільська	24 252	24 255	27 499	19 734	19 620	22 573	4 518	4 635	4 926
Харківська	38 463	37 701	37 049	32 339	32 017	32 245	6 123	5 684	4 804
Херсонська	28 559	27 024	30 772	24 749	23 455	27 796	3 811	3 569	2 976
Хмельницька	35 926	34 979	39 752	29 300	28 618	33 351	6 627	6 362	6 401
Черкаська	40 276	31 698	42 766	27 281	18 884	30 034	12 995	12 815	12 732
Чернівецька	10 249	10 225	11 171	7 176	7 221	8 400	3 072	3 004	2 771
Чернігівська	31 214	32 118	33 976	27 345	28 520	30 497	3 869	3 598	3 480

**Частка регіонів у загальному виробництві продукції
сільського господарства у 2021 році**

	Продукція сільського господарства		У тому числі			
			продукція рослинництва		продукція тваринництва	
	відсотків	місце	відсотків	місце	відсотків	місце
Україна	100,0	х	100,0	х	100,0	х
Вінницька	8,3	1	7,2	1	13,2	1
Волинська	2,4	20	2,1	21	3,8	9
Дніпропетровська	6,2	2	6,0	3	7,5	4
Донецька	2,9	18	2,9	18	3,2	13
Житомирська	4,1	12	4,2	15	3,7	11
Закарпатська	1,1	24	0,7	24	2,8	15
Запорізька	4,0	15	4,4	13	2,0	22
Івано-Франківська	2,0	21	1,6	22	4,0	8
Київська	5,7	5	5,2	8	7,8	3
Кіровоградська	5,2	7	5,8	4	2,7	16
Луганська	1,9	22	2,2	20	0,9	24
Львівська	3,6	17	3,2	17	5,5	5
Миколаївська	4,1	13	4,6	12	1,9	23
Одеська	4,7	10	5,2	9	2,1	20
Полтавська	5,9	4	6,2	2	4,8	7
Рівненська	2,5	19	2,4	19	2,9	14
Сумська	4,0	14	4,3	14	2,6	18
Тернопільська	3,9	16	3,9	16	3,7	10
Харківська	5,2	8	5,5	6	3,6	12
Херсонська	4,3	11	4,8	11	2,2	19
Хмельницька	5,6	6	5,7	5	4,8	6
Черкаська	6,0	3	5,2	10	9,6	2
Чернівецька	1,6	23	1,4	23	2,1	21
Чернігівська	4,8	9	5,3	7	2,6	17

**Структура продукції сільського господарства за категоріями
господарств у розрізі регіонів у 2021 році**

(у постійних цінах 2016 року; відсотків до загального обсягу)

	Продукція сільського господарства		У тому числі			
			продукція рослинництва		продукція тваринництва	
	підпри- ємства	госпо- дарства населення	підпри- ємства	госпо- дарства населення	підпри- ємства	госпо- дарства населення
Україна	67,9	32,1	71,2	28,8	53,7	46,3
Вінницька	76,4	23,6	75,5	24,5	78,3	21,7
Волинська	56,5	43,5	57,0	43,0	55,2	44,8
Дніпропетровська	70,4	29,6	67,6	32,4	80,4	19,6
Донецька	64,9	35,1	65,0	35,0	64,7	35,3
Житомирська	60,5	39,5	68,1	31,9	22,6	77,4
Закарпатська	10,6	89,4	18,2	81,8	1,8	98,2
Запорізька	68,0	32,0	71,5	28,5	33,0	67,0
Івано- Франківська	44,5	55,5	51,4	48,6	32,4	67,6
Київська	73,9	26,1	75,3	24,7	69,6	30,4
Кіровоградська	67,6	32,4	72,2	27,8	24,6	75,4
Луганська	68,4	31,6	73,4	26,6	15,0	85,0
Львівська	52,9	47,1	56,0	44,0	45,0	55,0
Миколаївська	65,7	34,3	70,3	29,7	15,6	84,4
Одеська	67,3	32,7	72,2	27,8	15,0	85,0
Полтавська	71,5	28,5	73,2	26,8	61,4	38,6
Рівненська	50,2	49,8	54,9	45,1	32,9	67,1
Сумська	79,4	20,6	84,6	15,4	42,0	58,0
Тернопільська	69,2	30,8	74,9	25,1	42,8	57,2
Харківська	69,9	30,1	72,8	27,2	50,5	49,5
Херсонська	59,2	40,8	62,0	38,0	33,6	66,4
Хмельницька	74,1	25,9	80,2	19,8	42,0	58,0
Черкаська	80,4	19,6	79,0	21,0	83,8	16,2
Чернівецька	29,6	70,4	32,9	67,1	19,6	80,4
Чернігівська	83,9	16,1	87,3	12,7	54,0	46,0

**Продукція сільського господарства по підприємствах у
розрахунку на 100 га сільськогосподарських угідь за регіонами**

	Продукція сільського господарства			У тому числі					
				продукція рослинництва			продукція тваринництва		
	2021	2022	2022 у % до 2021	2021	2022	2022 у % до 2021	2021	2022	2022 у % до 2021
Україна	2271,5	1929,8	85,0	1937,9	1568,1	80,9	333,6	361,7	108,4
Вінницька	3593,6	2858,7	79,5	2513,0	1762,1	70,1	1080,6	1096,6	101,5
Волинська	2944,8	2688,3	91,3	2103,9	1932,3	91,8	840,9	756,0	89,9
Дніпропетровська	2231,7	1795,9	80,5	1666,2	1279,8	76,8	565,5	516,1	91,3
Донецька	1679,2	921,0	54,8	1340,4	549,1	41,0	338,8	371,8	109,8
Житомирська	2119,5	1568,8	74,0	1987,2	1445,1	72,7	132,3	123,7	93,5
Закарпатська	1740,7	1446,0	83,1	1601,3	1300,2	81,2	139,5	145,8	104,6
Запорізька	1436,3	660,1	46,0	1371,7	599,3	43,7	64,6	60,8	94,1
Івано-Франківська	3317,7	3162,4	95,3	2438,0	2255,8	92,5	879,7	906,6	103,1
Київська	3138,7	2260,2	72,0	2386,1	1566,8	65,7	752,5	693,3	92,1
Кіровоградська	2030,8	1683,5	82,9	1959,1	1608,5	82,1	71,7	75,0	104,5
Луганська	1246,5	71,7	5,7	1223,2	40,3	3,3	23,3	31,4	134,5
Львівська	3161,9	3193,9	101,0	2401,9	2422,2	100,8	759,9	771,7	101,5
Миколаївська	1724,2	1111,4	64,5	1689,4	1066,2	63,1	34,9	45,2	129,8
Одеська	1585,6	1016,1	64,1	1555,7	986,8	63,4	29,9	29,3	98,1
Полтавська	2233,5	2223,3	99,5	1946,8	1937,0	99,5	286,7	286,3	99,9
Рівненська	2531,7	2294,4	90,6	2174,4	1953,0	89,8	357,3	341,3	95,5
Сумська	2031,0	1885,1	92,8	1900,4	1781,5	93,7	130,6	103,6	79,3
Тернопільська	3132,6	2869,9	91,6	2785,1	2515,1	90,3	347,5	354,8	102,1
Харківська	1837,6	1273,2	69,3	1665,7	1163,6	69,9	171,9	109,6	63,8
Херсонська	1750,2	369,3	21,1	1654,1	279,6	16,9	96,1	89,7	93,3
Хмельницька	3034,7	2584,7	85,2	2757,3	2271,3	82,4	277,5	313,4	113,0
Черкаська	3600,5	3007,4	83,5	2484,1	1966,7	79,2	1116,3	1040,6	93,2
Чернівецька	2766,2	2280,9	82,5	2312,5	1884,9	81,5	453,7	396,1	87,3
Чернігівська	2209,3	1740,2	78,8	2063,8	1598,0	77,4	145,5	142,2	97,7

**Валовий збір зернових культур за регіонами України
у 2021 році, тис. т**

	Зернові усього	У тому числі						
		пшениця	жито	кукурудза	ячмінь	овес	гречка	інші зернові
Україна	86010	32151	586	42110	9437	468	106	1153
Вінницька	6536	1767	15	4279	433	3	11	27
Волинська	1509	718	74	501	112	89	2	14
Дніпропетровська	4949	2469	7	1574	811	6	1	81
Донецька	2228	1549	9	239	350	9	4	69
Житомирська	3357	754	79	2261	141	74	24	24
Закарпатська	363	82	0	268	6	4	1	3
Запорізька	3838	2717	5	279	685	2	0	151
Івано-Франківська	1010	236	5	636	110	11	1	11
Київська	4567	1054	62	3104	285	19	8	35
Кіровоградська	4981	1869	12	2484	535	2	2	78
Луганська	1391	1081	8	161	113	9	0	20
Львівська	1828	824	21	755	184	34	4	7
Миколаївська	3926	2030	2	634	1159	3	3	93
Одеська	5105	2643	3	838	1499	5	1	118
Полтавська	5980	1204	24	4362	326	6	2	56
Рівненська	1727	539	62	892	173	53	4	3
Сумська	4261	929	32	3116	127	29	8	19
Тернопільська	3304	1139	0	1737	374	16	8	29
Харківська	4937	2831	8	1475	502	18	5	98
Херсонська	3529	2073	5	533	813	5	1	99
Хмельницька	4831	1317	16	3117	320	14	13	35
Черкаська	5150	1229	6	3635	229	3	1	48
Чернівецька	729	174	3	478	67	2	0	5
Чернігівська	5977	924	130	4751	85	52	4	31

**Валовий збір культур сільськогосподарських за регіонами
України у 2021 році, тис. т**

	цукрові буряки	насіння соняш- нику	соя	ріпак	картопля	овочі	плоди та ягоди	виноград
Україна	9975	16392	3492	2930	21356	9935	2235	264
Вінницька	2307	985	231	202	1595	503	271	4
Волинська	380	101	103	155	1209	274	42	0
Дніпропетровська	32	1416	10	200	707	793	151	8
Донецька	11	778	к / с	0	461	288	95	5
Житомирська	445	371	310	108	1879	377	50	0
Закарпатська	0	7	27	0	483	260	109	30
Запорізька	0	1070	41	179	222	256	64	4
Івано-Франківська	23	91	119	68	1024	193	61	1
Київська	967	596	232	102	1519	708	91	3
Кіровоградська	449	1596	144	68	532	259	23	3
Луганська	0	809	к / с	1	201	154	63	3
Львівська	849	102	264	177	1681	829	131	1
Миколаївська	0	1160	11	163	311	630	29	18
Одеська	0	966	11	303	324	241	96	169
Полтавська	1043	996	248	34	1082	568	122	3
Рівненська	0	108	140	88	1298	273	93	0
Сумська	0	782	142	71	796	209	17	0
Тернопільська	894	278	256	262	1045	270	102	0
Харківська	253	1420	42	8	663	568	49	1
Херсонська	0	673	280	244	426	1231	39	9
Хмельницька	1609	511	428	299	1169	224	218	1
Черкаська	485	810	194	55	905	379	37	1
Чернівецька	0	63	155	32	637	256	265	1
Чернігівська	229	707	105	113	1188	193	19	0

**Виробництво продукції тваринництва за регіонами України
у 2021 році, тис. голів**

	Вирощування худоби та птиці - всього	У тому числі						
		ВРХ	свиней	Овець та кіз	птиці	Молоко	Вовна, т	Яйця, млн шт
Україна	3330	475	971	25	1825	8714	1495	14071
Вінницька	650	24	26	0	598	686	9	709
Волинська	150	12	39	1	98	338	18	207
Дніпропетровська	363	13	45	0	304	246	5	721
Донецька	113	8	88	1	14	144	43	602
Житомирська	69	14	33	1	16	488	21	719
Закарпатська	75	31	30	6	7	313	158	377
Запорізька	48	12	27	2	7	181	54	373
Івано-Франківська	136	38	62	1	34	393	20	276
Київська	204	31	120	2	47	368	5	3323
Кіровоградська	70	15	37	1	15	269	к / с	469
Луганська	16	7	7	1	2	102	27	79
Львівська	211	32	73	1	102	425	14	599
Миколаївська	38	17	12	1	8	246	100	157
Одеська	49	20	23	3	3	291	705	137
Полтавська	97	25	63	1	8	691	32	630
Рівненська	78	9	28	0	40	283	21	634
Сумська	52	11	21	0	19	355	21	349
Тернопільська	92	21	52	0	17	463	5	533
Харківська	96	25	31	0	39	428	46	481
Херсонська	47	23	13	1	10	238	72	658
Хмельницька	97	35	41	1	19	654	5	725
Черкаська	471	22	53	1	394	436	к / с	753
Чернівецька	59	14	23	1	19	236	107	280
Чернігівська	48	17	26	0	5	442	7	281

Обсяг реалізованої промислової продукції по регіонах, млн грн

	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	2 153 031	2 481 149	3 589 379
Вінницька	67 034	78 050	90 656
Волинська	27 102	32 150	43 489
Дніпропетровська	417 904	427 669	670 478
Донецька	258 685	255 849	387 870
Житомирська	37 152	47 069	60 899
Закарпатська	20 816	24 099	28 296
Запорізька	187 823	187 344	301 074
Івано-Франківська	47 318	61 429	97 484
Київська	94 319	125 837	157 978
Кіровоградська	25 468	34 920	46 698
Луганська	22 749	18 954	24 595
Львівська	81 891	111 282	146 990
Миколаївська	51 013	62 256	83 681
Одеська	53 396	70 438	94 699
Полтавська	158 928	159 281	241 571
Рівненська	34 382	44 773	58 566
Сумська	39 495	45 793	61 435
Тернопільська	19 480	21 219	29 882
Харківська	166 609	175 688	231 411
Херсонська	26 007	32 722	40 713
Хмельницька	37 689	47 285	64 358
Черкаська	57 847	76 344	93 617
Чернівецька	10 434	13 959	19 411
Чернігівська	28 439	34 444	39 513
м. Київ	172 787	292 297	474 016

Індекси промислової продукції, (у відсотках до попереднього року)

	2019	2020	2021
Україна	99,5	95,5	101,9
Вінницька	114,7	94,5	100,8
Волинська	94,9	95,7	110,0
Дніпропетровська	101,0	87,8	107,2
Донецька	100,6	96,6	102,8
Житомирська	94,3	97,6	107,1
Закарпатська	86,1	92,7	106,5
Запорізька	95,5	92,9	106,4
Івано-Франківська	95,6	93,4	106,0
Київська	99,7	98,5	97,5
Кіровоградська	103,6	102,2	81,7
Луганська	96,0	93,4	90,6
Львівська	97,0	105,4	104,8
Миколаївська	98,3	102,6	99,3
Одеська	107,4	100,7	107,0
Полтавська	98,8	99,8	101,2
Рівненська	106,9	97,3	107,2
Сумська	98,3	95,5	102,0
Тернопільська	98,3	91,7	105,2
Харківська	96,7	95,8	93,5
Херсонська	104,4	104,8	95,1
Хмельницька	85,5	98,0	106,4
Черкаська	101,3	96,8	98,3
Чернівецька	100,3	85,9	97,3
Чернігівська	89,9	93,2	97,6
м. Київ	98,0	97,7	103,0

Випуск вугілля кам'яного за регіонами, тис. т

	2019	2020
Україна	25530,4	24168,3
Волинська	к/с	к/с
Дніпропетровська	к/с	к/с
Донецька	10599,6	10531,8
Луганська	234,2	253,0
Львівська	к/с	1884,4

Видобуток нафти сирової, тис. т

	2019	2020
Україна	1719,1	1674,8
Дніпропетровська	к/с	к/с
Івано-Франківська	368,7	369,9
Луганська	к/с	к/с
Львівська	168,2	к/с
Полтавська	157,1	143,8
Сумська	690,2	к/с
Харківська	59,4	51,7
Чернівецька	к/с	к/с
Чернігівська	к/с	к/с

Видобуток газового конденсату природного, одержаного з родовищ газу, тис. т

	2019	2020
Україна	734,5	754,9
Дніпропетровська	к/с	к/с
Івано-Франківська	1,4	к/с
Луганська	к/с	к/с
Полтавська	451,6	445,8
Сумська	17,4	к/с
Харківська	249,1	272,8
Чернігівська	к/с	к/с

Виробництво електроенергії за регіонами, млн кВт·год

	2019	2020
Україна	154141,0	147801,4
Вінницька	4149,4	к/с
Волинська	70,1	к/с
Дніпропетровська	5073,6	6016,7
Донецька	14293,7	12853,2
Житомирська	37,4	97,3
Закарпатська	266,5	459,8
Запорізька	47456,0	37883,6
Івано-Франківська	9403,9	к/с
Київська	4412,9	4069,7
Кіровоградська	1029,4	998,5
Луганська	2066,2	к/с
Львівська	2579,6	2491,1
Миколаївська	18903,5	к/с
Одеська	514,9	688,5
Полтавська	803,7	818,4
Рівненська	19263,5	к/с
Сумська	203,4	194,7
Тернопільська	74,1	102,7
Харківська	5021,8	6409,3
Херсонська	1848,2	2313,5
Хмельницька	7949,9	к/с
Черкаська	1493,4	1527,7
Чернівецька	1864,3	к/с
Чернігівська	913,7	к/с
м.Київ	4447,9	к/с

Обсяг виробленої будівельної продукції по регіонах, млн грн

	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	181 698	202 081	258 074
Вінницька	10 281	10 777	15 920
Волинська	2 329	2 531	3 274
Дніпропетровська	20 058	18 065	21 326
Донецька	6 995	10 137	11 586
Житомирська	2 707	2 145	2 649
Закарпатська	2 218	1 932	1 752
Запорізька	3 850	3 136	3 802
Івано-Франківська	3 696	3 844	5 063
Київська	10 317	12 613	16 897
Кіровоградська	2 047	1 368	1 269
Луганська	664	720	785
Львівська	10 972	14 196	18 608
Миколаївська	4 346	3 360	4 612
Одеська	17 894	28 525	35 693
Полтавська	7 585	8 146	9 425
Рівненська	3 315	3 290	4 516
Сумська	1 554	1 707	2 056
Тернопільська	2 416	2 590	4 156
Харківська	14 856	14 493	20 215
Херсонська	1 833	1 306	1 465
Хмельницька	3 847	6 606	9 442
Черкаська	2 072	2 566	3 676
Чернівецька	2 113	2 176	1 648
Чернігівська	1 888	2 440	2 953
м.Київ	41 849	43 412	55 285

**Основні показники роботи добувної промисловості і
розроблення кар'єрів**

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	1209	1555
Обсяг реалізованої промислової продукції		
млн.грн	240150,3	361685,4
у відсотках до загального обсягу у промисловості	11,1	11,2
Індекси промислової продукції, відсотків		
до 2015 року	101,1	96,3
Капітальні інвестиції		
млн.грн	22546	50343
у відсотках до загального обсягу у промисловості	19,2	27,9
Індекси капітальних інвестицій		
у відсотках до відповідного періоду попереднього року ¹	115,6	55,2
Основні засоби (на кінець року), млн.грн	410018	509923
Ступінь зносу основних засобів, відсотків	54,6	47,3
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	232	186
у відсотках до загальної кількості працівників у промисловості	11,8	10,4
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	7426	16763
Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн	23456,0	57603,6
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, %	41,5	43,2
Рентабельність операційної діяльності, відсотків	16,7	27,3

**Основні показники роботи підприємств металургійного
виробництва, виробництва готових металевих виробів
у 2016 та 2020 роках**

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	3539	4503
Обсяг реалізованої промислової продукції		
млн.грн	318195,9	397501,7
у відсотках до загального обсягу у промисловості	14,8	12,3
Індекси промислової продукції, відсотків		
до 2015 року	105,0	92,9
Капітальні інвестиції		
млн.грн	14663	19996
у відсотках до загального обсягу у промисловості	12,4	11,1
Індекси капітальних інвестицій		
у % до відповідного періоду попереднього року ¹	105,9	47,4
Основні засоби (на кінець року), млн.грн	316369	439224
Ступінь зносу основних засобів, відсотків	54,8	55,4
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	218	185
у відсотках до загальної кількості працівників у промисловості	11,1	10,3
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	6717	13926
Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн	-6812,3	-929,6
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, відсотків	24,0	26,6
Рентабельність операційної діяльності, відсотків	3,9	1,8

**Основні показники роботи підприємств переробної
промисловості у 2016 та 2020 рр.**

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	32435	39057
Обсяг реалізованої промислової продукції		
млн.грн	1312729,0	1879375,3
у % до загального обсягу у промисловості	60,8	58,0
Індекси промислової продукції, відсотків		
до 2015 року	105,6	108,5
Капітальні інвестиції		
млн.грн	62223	84408
у % до загального обсягу у промисловості	52,8	46,8
Індекси капітальних інвестицій		
у % до відповідного періоду попереднього року ¹	114,4	54,9
Основні засоби (на кінець року), млн.грн	1792101	1630237
Ступінь зносу основних засобів, відсотків	76,4	63,0
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	1293	1210
у % до загальної кількості працівників у промисловості	66,0	67,3
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	5543	11493
Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн	-25938,2	4204,5
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, %	24,8	26,9
Рентабельність операційної діяльності, відсотків	3,0	4,4

**Основні показники роботи підприємств з виробництва
харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів
у 2016 та 2020 роках**

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	5104	6023
Обсяг реалізованої промислової продукції		
млн.грн	462418,9	678844,4
у відсотках до загального обсягу у промисловості	21,4	21,0
Індекси промислової продукції, відсотків		
до 2015 року	107,4	115,5
Капітальні інвестиції		
млн.грн	21291	28875
у відсотках до загального обсягу у промисловості	18,1	16,0
Індекси капітальних інвестицій		
у % до відповідного періоду попереднього року ¹	124,4	53,5
Основні засоби (на кінець року), млн.грн	163996	316635
Ступінь зносу основних засобів, відсотків	51,1	49,1
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	282	286
у відсотках до загальної кількості працівників у промисловості	14,4	15,9
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	5182	10761
Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн	-5965,2	11235,4
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, %	28,9	30,7
Рентабельність операційної діяльності, відсотків	2,8	5,3

**Основні показники роботи підприємств машинобудування у
2016 та 2020 роках**

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	4209	5059
Обсяг реалізованої промислової продукції		
млн.грн	131351,8	197343,6
у відсотках до загального обсягу у промисловості	6,1	6,1
Індекси промислової продукції, відсотків		
до 2015 року	101,8	103,0
Капітальні інвестиції		
млн.грн	7645	9203
у відсотках до загального обсягу у промисловості	6,5	5,1
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	333	287
у відсотках до загальної кількості працівників у промисловості	17,0	16,0
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	5344	11174
Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн	1696,2	-6087,2
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, відсотків	22,8	26,1
Рентабельність операційної діяльності, відсотків	8,0	4,3

**Основні показники роботи підприємств текстильного
виробництва, з виробництва у 2016 та 2020 роках**

	2016 р.	2020 р.
Кількість підприємств	2341	2805
Обсяг реалізованої промислової продукції, млн.грн	20344,4	33043,1
у % до загального обсягу у промисловості	0,9	1,0
Індекси промислової продукції, відсотків		
до 2015 року	107,9	99,3
Капітальні інвестиції		
млн.грн	1796	1202
у % до загального обсягу у промисловості	1,5	0,7
Індекси капітальних інвестицій		
у % до відповідного періоду попереднього року ¹	167,7	67,3
Основні засоби (на кінець року), млн.грн	10543	16881
Ступінь зносу основних засобів, відсотків	50,6	47,4
Середньооблікова кількість штатних працівників		
тис. осіб	77	70
у % до загальної кількості працівників у промисловості	3,9	3,9
Середньомісячна номінальна заробітна плата одного штатного працівника, грн	3773	7237
Фінансовий результат до оподаткування, млн.грн	1641,2	924,9
Частка підприємств, які одержали збиток до оподаткування, відсотків	23,0	29,5
Рентабельність операційної діяльності, %	8,3	3,5

Загальні обсяги експорту товарів, млн дол. США

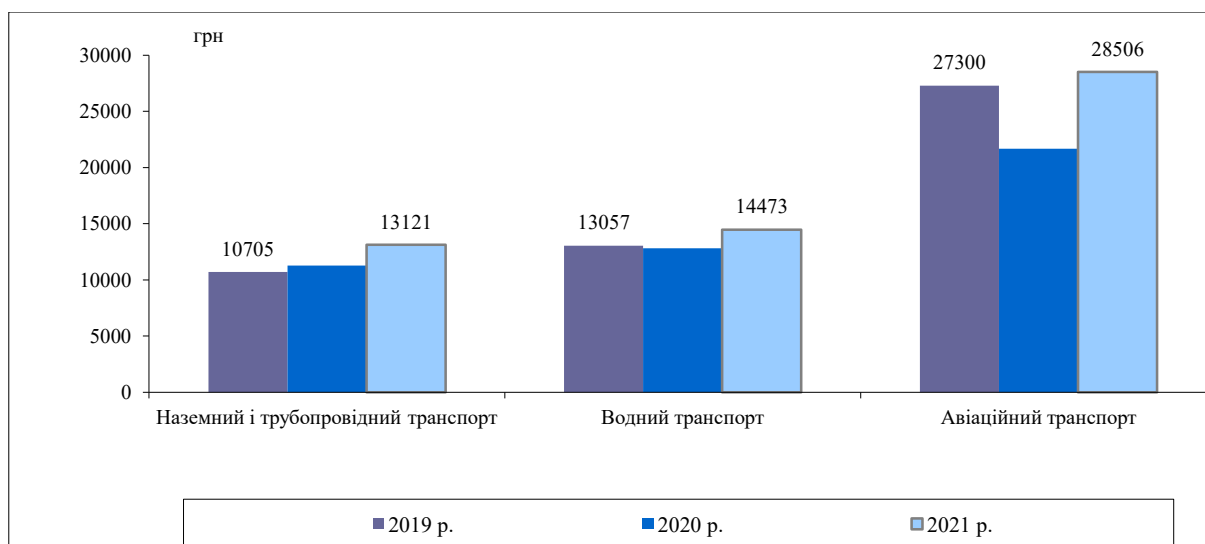
	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна¹	50054,6	49191,8	68072,3
Вінницька	1455,3	1377,8	1309,3
Волинська	694,0	642,9	832,5
Дніпропетровська	7907,2	7591,6	12163,8
Донецька	4631,6	3935,0	7037,6
Житомирська	719,0	681,0	771,5
Закарпатська	1490,0	1349,5	1684,8
Запорізька	3080,6	2923,4	4741,0
Івано-Франківська	911,4	757,7	1165,2
Київська	1948,4	1967,7	2550,5
Кіровоградська	707,0	912,7	1021,5
Луганська	152,9	129,6	167,9
Львівська	2202,1	2322,9	2932,5
Миколаївська	2152,5	2248,6	3457,1
Одеська	1384,1	1360,4	1697,8
Полтавська	2102,4	2317,3	3189,5
Рівненська	440,2	469,4	703,9
Сумська	883,4	974,4	1060,9
Тернопільська	434,3	448,1	678,9
Харківська	1415,1	1471,2	1801,3
Херсонська	268,1	280,7	412,8
Хмельницька	642,3	663,4	918,1
Черкаська	863,5	810,7	884,1
Чернівецька	213,8	168,4	207,3
Чернігівська	807,3	890,8	1189,7
міста			
Київ	12491,4	12427,6	15331,0

Загальні обсяги імпорту товарів, млн.дол. США

	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	60800,2	54336,1	72843,1
Вінницька	631,6	554,5	699,1
Волинська	1455,9	1315,7	1814,4
Дніпропетровська	5522,2	4634,2	5872,3
Донецька	2224,4	1445,8	1892,1
Житомирська	568,6	527,4	689,1
Закарпатська	1471,2	1255,4	1696,9
Запорізька	1529,8	1221,3	2046,7
Івано-Франківська	831,8	639,3	995,7
Київська	4112,3	4178,4	5593,4
Кіровоградська	250,1	232,8	292,3
Луганська	253,0	212,3	264,2
Львівська	3087,7	3443,4	4755,3
Миколаївська	988,5	789,9	1194,0
Одеська	1881,1	2183,8	2311,1
Полтавська	1360,2	1172,5	1879,8
Рівненська	382,6	383,0	577,0
Сумська	656,5	836,1	857,4
Тернопільська	450,1	406,0	530,3
Харківська	1745,8	1797,3	2401,3
Херсонська	407,1	327,0	267,1
Хмельницька	564,0	507,3	628,6
Черкаська	477,4	679,5	1053,9
Чернівецька	208,6	170,9	194,5
Чернігівська	419,4	342,0	483,5
міста			
Київ	25690,3	23929,0	31039,0

Загальні обсяги експорту товарів (млн.дол. США)

	Усього			Агропродовольча продукція		
	2019 р.	2020 р.	2021 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	50 055	49 192	68 072	21 665	21 659	27 252
Вінницька	1 455	1 378	1 309	1 130	1 062	923
Волинська	694	643	833	132	105	136
Дніпропетровська	7 907	7 592	12 164	544	471	824
Донецька	4 632	3 935	7 038	413	136	179
Житомирська	719	681	772	207	181	150
Закарпатська	1 490	1 350	1 685	127	88	138
Запорізька	3 081	2 923	4 741	605	616	769
Івано- Франківська	911	758	1 165	143	109	78
Київська	1 948	1 968	2 551	1 293	1 257	1 649
Кіровоградська	707	913	1 022	562	759	868
Луганська	153	130	168	30	14	14
Львівська	2 202	2 323	2 933	721	749	917
Миколаївська	2 153	2 249	3 457	1 483	1 643	2 717
Одеська	1 384	1 360	1 698	1 045	985	1 314
Полтавська	2 102	2 317	3 190	557	567	703
Рівненська	440	469	704	110	123	221
Сумська	883	974	1 061	439	457	434
Тернопільська	434	448	679	147	124	328
Харківська	1 415	1 471	1 801	500	562	703
Херсонська	268	281	413	173	199	220
Хмельницька	642	663	918	424	440	604
Черкаська	864	811	884	717	653	666
Чернівецька	214	168	207	69	32	28
Чернігівська	807	891	1 190	494	568	781
Київ	12 491	12 428	15 331	9 600	9 760	11 887

Рис. 1. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників, які працюють на різних видах транспорту, грн

ТОВАРНА СТРУКТУРА ЕКСПОРТУ У 2022 р.

ТОВАРНА СТРУКТУРА ІМПОРТУ У 2022 р.

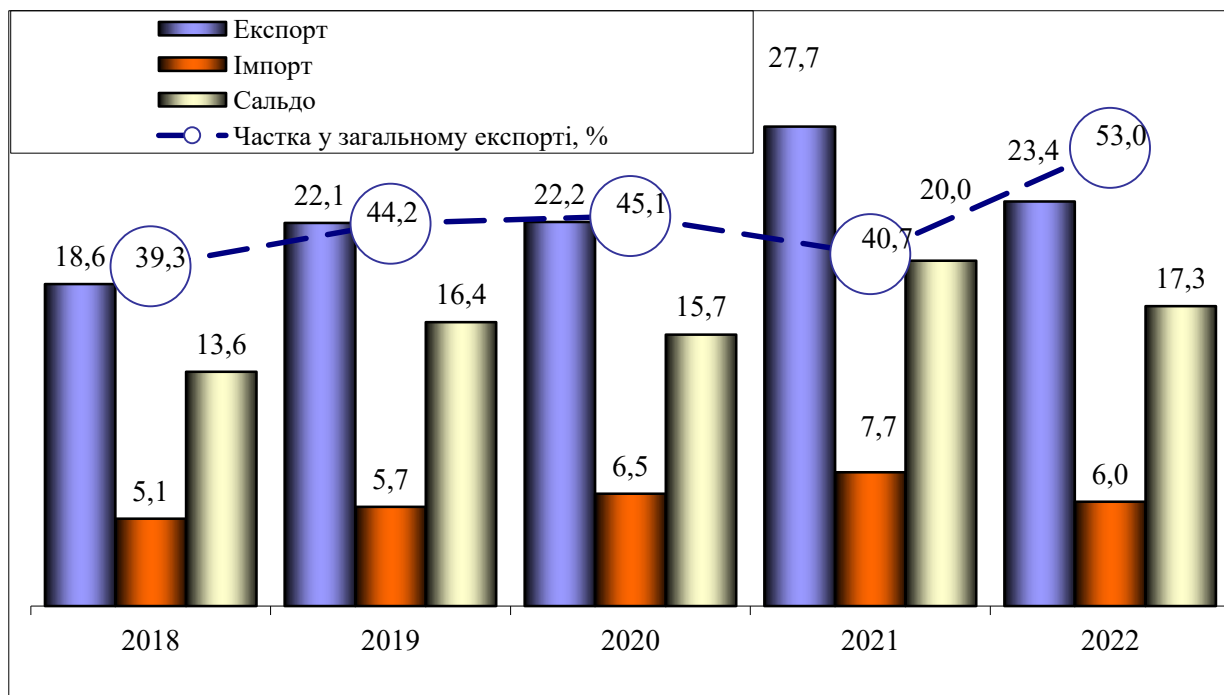
Обсяги експорту товарів за регіонами

	Кількість підприємств		Млн дол.		у % до загального обсягу	
	2020 р.	2021 р.	2020 р.	2021 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	16615	17002	49191,8	68072,3	100,0	100,0
Вінницька	525	507	1377,8	1309,3	2,8	1,9
Волинська	430	411	642,9	832,5	1,3	1,2
Дніпропетровська	1219	1233	7591,6	12163,8	15,4	17,9
Донецька	267	273	3935,0	7037,6	8,0	10,3
Житомирська	600	588	681,0	771,5	1,4	1,1
Закарпатська	442	466	1349,5	1684,8	2,7	2,5
Запорізька	579	614	2923,4	4741,0	5,9	7,0
Івано-Франківська	368	376	757,7	1165,2	1,5	1,7
Київська	1007	1036	1967,7	2550,5	4,0	3,7
Кіровоградська	304	311	912,7	1021,5	1,9	1,5
Луганська	66	71	129,6	167,9	0,3	0,2
Львівська	1060	1108	2322,9	2932,5	4,7	4,3
Миколаївська	340	367	2248,6	3457,1	4,6	5,1
Одеська	952	945	1360,4	1697,8	2,8	2,5
Полтавська	377	387	2317,3	3189,5	4,7	4,7
Рівненська	379	387	469,4	703,9	1,0	1,0
Сумська	367	363	974,4	1060,9	2,0	1,6
Тернопільська	222	204	448,1	678,9	0,9	1,0
Харківська	1313	1339	1471,2	1801,3	3,0	2,6
Херсонська	282	274	280,7	412,8	0,6	0,6
Хмельницька	326	325	663,4	918,1	1,3	1,3
Черкаська	425	422	810,7	884,1	1,6	1,3
Чернівецька	243	250	168,4	207,3	0,3	0,3
Чернігівська	453	456	890,8	1189,7	1,8	1,7
м.Київ	4065	4281	12427,6	15331,0	25,3	22,5

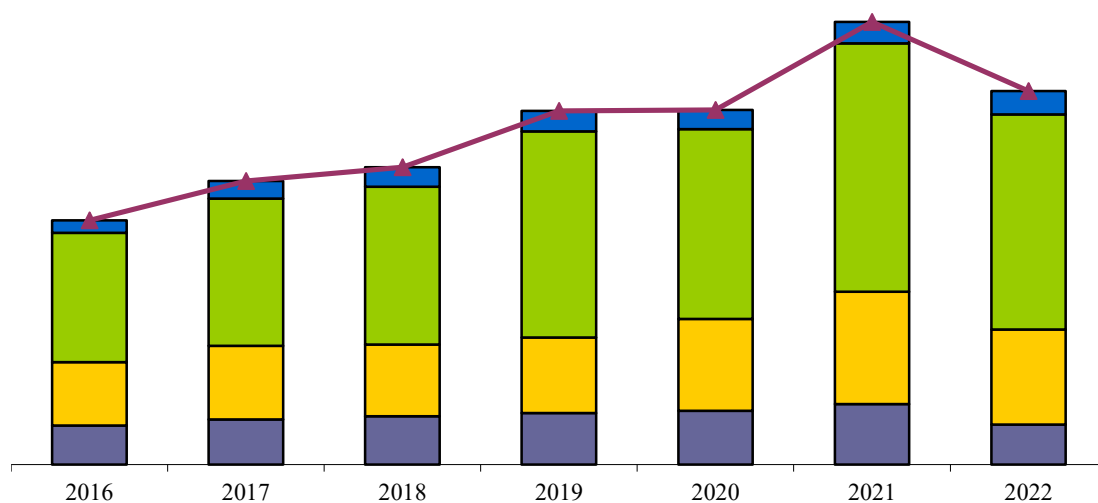
Обсяги імпорту товарів за регіонами

	Кількість підприємств		млн дол.		у % до загального обсягу	
	2020 р.	2021 р.	2020 р.	2021 р.	2020 р.	2021 р.
Україна	32500	33501	54336,1	72843,1	100,0	100,0
Вінницька	604	634	554,5	699,1	1,0	1,0
Волинська	770	810	1315,7	1814,4	2,4	2,5
Дніпропетровська	2671	2707	4634,2	5872,3	8,5	8,1
Донецька	494	554	1445,8	1892,1	2,7	2,6
Житомирська	538	517	527,4	689,1	1,0	0,9
Закарпатська	649	680	1255,4	1696,9	2,3	2,3
Запорізька	814	858	1221,3	2046,7	2,2	2,8
Івано-Франківська	539	531	639,3	995,7	1,2	1,4
Київська	1995	2149	4178,4	5593,4	7,7	7,7
Кіровоградська	300	316	232,8	292,3	0,4	0,4
Луганська	112	112	212,3	264,2	0,4	0,4
Львівська	2604	2763	3443,4	4755,3	6,3	6,5
Миколаївська	395	407	789,9	1194,0	1,5	1,6
Одеська	1902	1854	2183,8	2311,1	4,0	3,2
Полтавська	602	580	1172,5	1879,8	2,2	2,6
Рівненська	499	525	383,0	577,0	0,7	0,8
Сумська	323	330	836,1	857,4	1,5	1,2
Тернопільська	406	427	406,0	530,3	0,7	0,7
Харківська	2288	2372	1797,3	2401,3	3,3	3,3
Херсонська	292	314	327,0	267,1	0,6	0,4
Хмельницька	492	497	507,3	628,6	0,9	0,9
Черкаська	485	538	679,5	1053,9	1,3	1,4
Чернівецька	320	330	170,9	194,5	0,3	0,3
Чернігівська	385	382	342,0	483,5	0,6	0,7
м.Київ	12013	12297	23929,0	31039,0	44,0	42,6

**Динаміка зовнішньої торгівлі України агропродовольчою
продукцією, млрд доларів США**

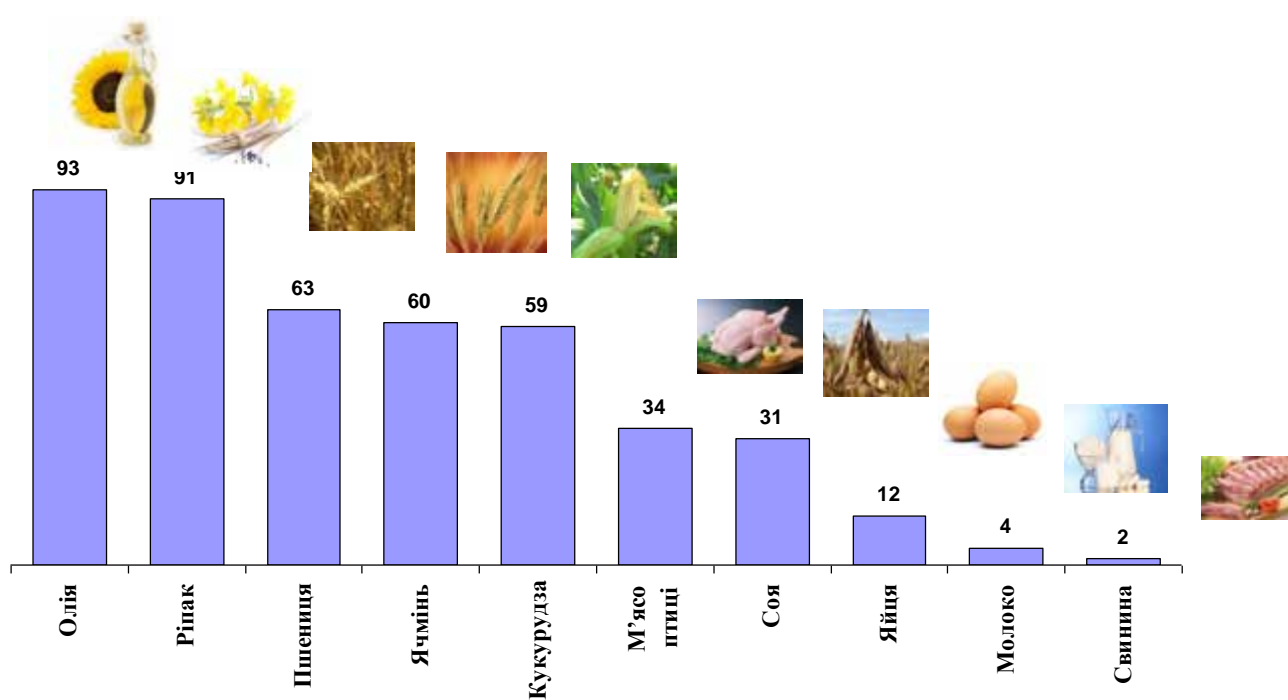
	2016 р	2017 р	2018 р	2019 р	2020 р	2021 р	2022 р
Агропродовольча продукція усього	15284	17757	18612	22144	22199	27709	23390
<i>У тому числі</i>							
I. Живі тварини; продукти тваринного походження	775	1109	1211	1277	1188	1345	1472
II. Продукти рослинного походження	8095	9216	9886	12915	11890	15538	13473
III. Жири та олії тваринного або рослинного походження	3963	4606	4497	4732	5760	7037	5949
IV. Готові харчові продукти	2451	2827	3019	3220	3361	3788	2497

- I. Живі тварини; продукти тваринного походження
- II. Продукти рослинного походження
- III. Жири та олії тваринного або рослинного походження
- IV. Готові харчові продукти
- ▲ Група 1-24

Частка основних видів с.-г. продукції у експорті агропродовольчої продукції, %

	2016 р.	2017 р.	2018 р.	2019 р.	2020 р.	2021 р.
Пшениця	17,8	15,5	16,1	16,5	16,2	18,3
Ячмінь	4,4	4,0	3,7	3,2	4,0	4,6
Кукурудза	17,4	16,8	18,8	23,6	22,0	21,3
Олія соняшникова	24,2	24,2	22,1	19,3	24,0	23,1
Соя	6,4	6,0	4,5	5,3	3,1	2,2
Ріпак	2,6	5,0	5,4	5,8	4,5	6,1
5 продуктів	72,8	71,5	70,6	73,7	73,8	75,5
Усього агропродовольча продукція	100	100	100	100	100	100

Прямі інвестиції в Україну, млн дол. США

		Прямі інвестиції (усього)	Інструменти участі в капіталі	Інструменти участі в капіталі, крім реінвестування доходів	Реінвестування доходів	Боргові інструменти
2019 р.	Усього	6017,4	4909,1	1658,8	3250,3	1108,3
	сільське, лісове та рибне господарство	38,0	29,2	73,2	- 44,1	8,9
2020 р.	Усього	- 36,0	272,4	760,1	- 487,7	- 308,4
	сільське, лісове та рибне господарство	224,6	182,2	- 12,1	194,3	42,4
2021 р.	Усього	6 686,6	5 501,7	1 185,7	4 316,0	1 184,9
	сільське, лісове та рибне господарство	1 085,5	1 166,6	19,5	1 147,2	- 81,2

Прямі інвестиції в Україну за країнами світу у 2021 р.,

млн дол. США

	млн дол. США	Структура, %
Прямі інвестиції в Україну	6 686,6	100
<i>Країни ЄС</i>	4 968,7	74,3
Кіпр	1 426,1	21,3
Нідерланди	1 409,1	21,1
Німеччина	710,3	10,6
Швейцарія	685,5	10,3
Люксембург	291,5	4,4
Польща	219,8	3,3
Франція	146,0	2,2
Австрія	135,5	2,0
Угорщина	126,3	1,9
Туреччина	103,6	1,5
Ірландія	101,6	1,5
Усього	5 355,2	80,1
інші країни	1 331,3	19,9

Прямі інвестиції в Україну за регіонами в 2021 р., млн дол. США

Прямі інвестиції в Україну	6 686,6
Вінницька	117,9
Волинська	47,3
Дніпропетровська	1 648,9
Донецька	316,9
Житомирська	112,5
Закарпатська	47,5
Запорізька	506,2
Івано-Франківська	318,5
Київська	277,7
Кіровоградська	89,8
Луганська	- 2,6
Львівська	103,6
Миколаївська	192,5
Одеська	33,9
Полтавська	733,3
Рівненська	84,0
Сумська	- 101,0
Тернопільська	6,6
Харківська	129,7
Херсонська	83,2
Хмельницька	206,8
Черкаська	218,7
Чернівецька	6,3
Чернігівська	168,8
м. Київ	1 192,2